

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL YAHUDİ
CEMAATİ**

Vesile TANINMIŞ

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK

TEMMUZ - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL YAHUDİ
CEMAATİ

DOKTORA TEZİ

Vesile TANINMIŞ

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 12/07/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	Başarılı
Prof. Dr. Alper BAŞER	Başarılı
Doç. Dr. Cercis İKİEL	Başarılı
Doç. Dr. Kerim İlker BULUNUR	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Cihan YEMİŞÇİ	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Vesile TANINMIŞ
12/ 07/2024

ÖN SÖZ

“Bir çiçekte ne kadar çok renk olursa, o kadar güzel görünür”. Sadrazam Rüstem Paşa’nın Yahudiler aleyhindeki düşünceleri karşısında, Kanuni Sultan Süleyman’a atfetmiştir bu sözü Alman teolog Stephan Gerlach, sultanın, hakimiyeti altında yaşayan gayrimüslimleri rengarenk çiçeklere benzettiğini ifade ederek. Gerçekte sultanın ağzından çıkmamıştır belki ama, bir Avrupalı gözüyle Osmanlı toplum yapısının çok kültürlü karakterini ifadede çarpıcı bir benzetmedir bu. Avrupa’da din ve vicdan hürriyeti konusunda tahammülsüzlüklerin ve mücadelelerin yaşandığı bir dönemde, Osmanlı Devleti, farklı kimlik ve inançları bünyesinde barış içinde barındırdığı özgün bir anlayış ortaya koymuştur. Çeşitli din, mezhep ve ırka mensup bireylere ev sahipliği yapan Osmanlı payitahtı İstanbul da birlikte yaşama becerisinin en güzel örneğini teşkil etmiştir. Bu sebeple İstanbul, yalnızca eşsiz coğrafyası ve tarihî zenginlikleriyle değil, çok kültürlü doğası ile dünya kentleri arasında önem taşımıştır. Bu önemin farkında olarak çalışmamız, İstanbul’da varlığı Bizan dönemine kadar dayanan gayrimüslim bir unsurun, Yahudi cemaatinin 17. yüzyıldaki yaşamını ele almaktadır.

Tez konusunun belirlenmesinden araştırma ve yazım sürecine uzanan yolculukta bilgi, sabır ve desteğini eksik etmeyen, kusurlarımı mazur görerek her defasında beni cesaretlendiren çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK’e en geniş şükran ifadeleri kifayetsiz kalacaktır. Tez izleme jürimde yer alan ve çalışmam boyunca yol gösterici tavsiyelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Arif BİLGİN ve Doç. Dr. Cercis İKİEL hocalarıma müteşekkirim.

Tezimi okumak için samimiyetle vaktini ayıran, yorumlarıyla katkıda bulunan değerli arkadaşım Dr. Merve ÇAKIR KOLİKOĞLU’na özel teşekkür borçluyum. Ayrıca bilgi ve tecrübelerini paylaşma nezaketinde bulunan, yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Süleyman UYGUN, Doç. Dr. Abdullah LÜLECİ, Dr. Nilüfer DEMİRCİ SAYGI, Dr. Emel KOLÇAK, Özge DERMENCİ ARSLAN ve Rabia KESİKBAŞ’a teşekkür hisleriyle doluyum. Böylesine müstesna dostlara sahip olduğum için çok şanslıyım.

Hayatımın her safhasında olduğu gibi bu uzun ve zorlu yolculukta da beni yalnız bırakmayan, maddî ve manevî destekleriyle gücüme güç katan başta annem ve babam olmak üzere ailemin her bir ferdi en büyük minnettarlığı hak ediyor.

Vesile TANINMIŞ
12/ 07/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
TABLO LİSTESİ.....	v
GRAFİK LİSTESİ.....	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii

GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: İSTANBUL YAHUDİ CEMAATİNİN OLUŞUMU	7
1.1. Menşesine Göre Yahudi Cemaatleri	7
1.1.1. Sürgünler	10
1.1.2. Kendi Gelenler	22
1.2. Nüfus	37
2. BÖLÜM: CEMAATİN MEKANSAL DAĞILIMI	58
2.1. Suriçi	59
2.1.1. Bizans Hakimiyetinden 16. Yüzyıla Suriçi’nde Yahudi Yerleşimi	59
2.1.2. 16. Yüzyılda Suriçi’nde Yahudi Yerleşimi	67
2.1.3. 17. Yüzyılda Suriçi’nde Yahudi Yerleşimi	90
2.1.4. Yahudi Yerleşim Haritasındaki Değişimlerin Sebepleri	95
2.1.4.1. 1660 Yangını ve Etkileri	96
2.1.4.2. Yeni Cami Külliyesinin İnşası	102
2.2. Galata.....	111
2.2.1. Bizans Hakimiyetinden 16. Yüzyıla Galata’da Yahudi Yerleşimi	111
2.2.2. 16. Yüzyılda Galata’da Yahudi Yerleşimi	119
2.2.3. 17. Yüzyılda Galata’da Yahudi Yerleşimi	121
2.3. Hasköy	124
2.4. Boğaziçi (Rumeli Yakası)	132
2.4.1. Tophane, Fındıklı ve Beşiktaş	133
2.4.2. Ortaköy.....	137
2.4.3. Kuruçeşme ve Arnavutköy	141

2.5. Üsküdar ve Çevresi	145
3. BÖLÜM: CEMAATİN SOSYAL VE EKONOMİK YAŞAMI	149
3.1. Cemaat Yapılanması.....	149
3.2. Cemaat Yönetimi.....	152
3.2.1. Dinî Liderlik.....	153
3.2.2. Dünyevî Liderlik	155
3.2.2.1. Cemaatbaşı.....	156
3.2.2.2. Kethüda.....	158
3.2.3. Sabetay Sevi'nin Mesihî Hareketi ve Cemaat Liderlerinin Tutumu	163
3.3. Sinagoglar.....	166
3.4. Vakıflar.....	178
3.5. Müslüman Toplumla İlişkiler	189
3.6. Cemaatin Genel İktisadî Yapısı.....	198
3.6.1. Refah Seviyesi.....	198
3.6.2. Vergiler.....	205
3.6.2.1. Vergi Muafiyeti.....	211
SONUÇ	218
KAYNAKÇA.....	221
ÖZ GEÇMİŞ	245

KISALTMALAR

A.DVNS.DVE.d	: Bâb-1 Asaî Divan-1 Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri
A.DVNS.ŞKT.d	: Bâb-1 Asaî Divan-1 Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri
A.DVNS.MHM.d	: Bâb-1 Asaî Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri
AE.SAMD.III	: Ali Emiri Sultan Ahmed III
AE.SMMD.IV	: Ali Emiri Sultan Mehmed IV
AE.SMST.II	: Ali Emiri Sultan Mustafa II
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cemaat
C.BH	: Cevdet Bahriye
C. DRB	: Cevdet Darphane
C. HRC	: Cevdet Hariciye
C. ML	: Cevdet Maliye
çev.	: Çeviren
D.BŞM.d	: Bâb-1 Defterî Başmuhasabe Kalemî Defterleri
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
H	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
İE. DH	: İbnülemin Dahiliye
İE. HR	: İbnülemin Hariciye
İE. MDN	: İbnülemin Meadin
İE.SH	: İbnülemin Sıhhiye
k.	: Kurbu
KK.d	: Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri
mah.	: Mahalle
MAD.d	: Maliyeden Müdevver Defterler
MFB	: Müzehhep Ferman ve Beratlar
No.	: Numara
nşr.	: Neşreden
sad.	: Sadeleştiren

TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TS.MA.d	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
TS.MA.e	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı
TT.d	: Tapu Tahrir Defterleri
vd.	: Ve Diğerleri
vs.	: Ve Saire

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 : Menşesine Göre Yahudi Cemaatleri	8
Tablo 2: 16. ve 17. Yüzyıllarda Sürgün Cemaatleri Vergi Mükellefleri	45
Tablo 3: 16. ve 17. Yüzyıllarda Kendi Gelen Cemaatleri Vergi Mükellefleri	48
Tablo 4: Sürgün ve Kendi Gelen Cemaatleri Vergi Mükellefleri.....	52
Tablo 5: 16. Yüzyıl Sonlarında Kendi Gelen Cemaatleri Suriçi Yerleşimi	74
Tablo 6: 16. Yüzyıl Sonlarında Sürgün Cemaatleri Suriçi Yerleşimi	75
Tablo 7: 17. Yüzyıl Sonlarında Suriçi Yahudi Yerleşimi.....	92
Tablo 8: 17. Yüzyıl Kadı Sicillerine Göre Hasköy’de Sâkin Cemaatler	128
Tablo 9: 1691- 92 Yılında Kuzguncuk ve Üsküdar’da Yahudi Nüfusu	148
Tablo 10: Harik-i Kebir’de Muhterik Hale Gelen Sinagoglar.....	175
Tablo 11: Yahudi Vakıfları.....	189
Tablo 12: 1595-97 ve 1623 Sayımlarında Esnaf-ı Selase İtibarıyla Cizye Mükellefleri	201
Tablo 13: 1691- 92 Yılında Esnaf- Selase İtibarıyla Cizye Mükellefleri	203

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: 16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul Yahudi Nüfusu	55
Grafik 2: 17. Yüzyılda Yahudilerin Mekânsal Dağılımı.....	58
Grafik 3: 17. Yüzyıl Sonlarında Boğaziçi’nde Yahudi Yerleşimi	145
Grafik 4: 16. ve 17. Yüzyıllarda Gelir Seviyelerine Göre Cizye Mükellefleri	204

ÖZET	
Başlık: 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Yahudi Cemaati	
Yazar: Vesile TANINMIŞ	
Danışman: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	
Kabul Tarihi: 12/07/2024	Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 245 (ana kısım)
Bu tezde 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Yahudi cemaatinin demografik, sosyal ve ekonomik yapısı incelenmiştir. İstanbul Yahudi toplumunu oluşturan cemaatlerin kökenine inilmiş, fetihden sonraki süreçte gerçekleşen sürgünlerin ve Batı Avrupa’da anti-semitik politikalara maruz kalarak göç edenlerin etkisiyle şekillenen Yahudi toplumundaki demografik değişimlerin izi sürülmüştür. Osmanlı başkentinde Yahudilerin ağırlıklı şekilde meskun olduğu bölgelerin yanı sıra 17. yüzyılın ikinci yarısında Yahudi yerleşim haritasında yaşanan değişimler ve nedenleri ele alınmıştır. Çalışmamız, kadı sicilleri ve cizye defterleri başta olmak üzere döneme ait arşiv vesikalarının ışığında hazırlanmıştır.	
Anahtar Kelimeler: İstanbul, Yahudi, 17. Yüzyıl, Gayrimüslim	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Istanbul Jewish Community in the Second Half of the 17th Century	
Author of Thesis: Vesile TANINMIŞ	
Supervisor: Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK	
Accepted Date: 12/07/2024	Number of Pages: viii (pre text) + 245 (main body)
In this thesis, the demographic, social and economic structure of the Istanbul Jewish community in the second half of the 17th century was examined. The origins of the communities that make up the Jewish community of Istanbul have been explored, and the demographic changes in the Jewish community shaped by the influence of the exiles that took place after the conquest and those who emigrated after being exposed to anti-Semitic policies in Western Europe have been traced. In addition to the areas where Jews were predominantly settled in the Ottoman capital, the changes in the Jewish settlement map in the second half of the 17th century and their reasons are discussed. Our study was prepared in the light of archive documents of the period, especially kadi registers and cizye defters.	
Keywords: Istanbul, Jew, 17th Century, Non-Muslim	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Osmanlı Devleti, farklı kültürel özellikler taşıyan etnik- dinî kökene sahip toplulukları yüzyıllar boyu barış içinde bünyesinde barındırmış ve bu özelliğiyle dünya tarihinde eşine az tesadüf edilir bir örnek olmuştur. Bu çok kültürlü dokunun içinde, İstanbul'daki varlığı Bizans dönemine kadar dayanan bir unsur olarak Yahudi toplumunun 17. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik yapısı çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

17. yüzyılın ikinci yarısına odaklanan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. “İstanbul Yahudi Cemaatinin Oluşumu” başlığını taşıyan birinci bölümde, sürgün ve göç olmak üzere başlıca iki saik çerçevesinde teşekkül eden cemaatlerin menşei üzerinde durulmaktadır. Böylece Osmanlı başkentine Anadolu ve Rumeli kentlerinden sürgün tarihiyle gelen Yahudilerin oluşturdukları cemaatler ile Hristiyan dünyadaki baskı ve zulmün neticesi olarak İber Yarımadası, İtalya, Orta ve Doğu Avrupa'dan göç edenler tarafından oluşturulan cemaatler tanıtılmış olacaktır. Ayrıca bu bölümde, 17. yüzyılın sonuna değin göçlerin ve sürgünlerin sebep olduğu demografik değişimler değerlendirilecektir.

“Cemaatin Mekansal Dağılımı” adlı ikinci bölüm, Yahudilerin İstanbul'da meskûn bulunduğu semt ve mahalleleri konu almaktadır. Yahudilerin ikamet alanları, Suriçi, Galata, Hasköy, Boğaziçi'nin Rumeli yakası ve Üsküdar olmak üzere beş bölge temel alınmak suretiyle değerlendirilmektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Yahudi yerleşim planında meydana gelen değişimler ile 1660 Yangını ve Yeni Cami inşası özelinde bu değişimi yaratan etkenler yine bu bölümde ele alınmıştır. Bu olayların Yahudi mülklerinde, vakıflarında, mabetlerinde ve cemaat yapılanmasında yarattığı olumsuz tesirler üzerinde durulmuştur.

“Cemaatin Sosyal ve Ekonomik Yaşamı” ismini taşıyan üçüncü bölüm, evvela diğer gayrimüslim topluluklardan farklı olarak Yahudilere özgü gelişen organizasyon modeline, ardından cemaat yönetimine değinmektedir. Arşiv vesikalarının cemaat yönetiminde öne çıkardığı karakterler, dinî ve dünyevî liderlik başlığı altında incelenmiştir. Cemaatin dinî ve sosyal yaşamının merkezindeki yapılar olarak sinagogların statüsü, bunların inşasına ve tamirine ilişkin politika ve uygulamalar, Yahudilerin vakıf müessesesi ile münasebeti, bu bölümde tetkik edilen konular arasında yer almaktadır. Bunların yanı sıra gündelik hayatta Yahudilerin hâkim unsur Müslümanlar

ile ilişkileri, zimmi hukukun getirdiği birtakım sınırlamalar da dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Cemaatin genel ekonomik durumu, Yahudilerin ödedikleri vergiler ve vergiden muaf tutulan gruplar da bu son bölümde ele alınmıştır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışma, 17. yüzyıl İstanbul’unda Yahudi cemaatini sosyal ve ekonomik yönleriyle keşfetme gayesi taşımaktadır. Cemaati oluşturan ögelerden yüzyıllar içinde Yahudi nüfusunda meydana gelen değişimlere, yerleşim özelliklerinden içtimaî bünyeleri gereğince teşkilatlanmalarına, Müslüman toplumla temaslarına ve refah seviyelerine uzanan geniş bir alanda İstanbul Yahudi toplumunun karakterine ilişkin genel bir tablo ortaya koyulması hedeflenmiştir. Cemaat kurumları ve yönetimi, iskân ve vergilendirme gibi farklı alanlarda Osmanlı Devleti’nin Yahudilere yönelik politikalarının takibi, bu çalışmanın amaçları arasında yer almıştır. Bu çerçevede arşiv materyalleri üzerinde yapılan araştırmaya dair sonuçların paylaşılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın Önemi

İstanbul, Bizans hakimiyetinde küçük bir topluluk iken Osmanlı fethini takiben 17. yüzyıla değin büyüme eğilimi gösteren bir Yahudi cemaatine sahip olmuştur. Cemaat ilk demografik büyümeyi II. Mehmet’in şenlendirme politikasının bir adımı olarak uygulanan sürgünlerle yaşamıştır. Anadolu ve Balkan şehirlerinden nakledilen Yahudi grupları, İstanbul’u yeniden inşa çalışmalarında rol alan önemli aktörler arasında yer almıştır. Sürgün niteliğindeki bu nakil faaliyeti, İstanbul’da hatırı sayılır bir Yahudi nüfusu oluşmasına sebep olmuştur.

Batı Avrupa’daki idarecilerin Yahudileri ülkelerinden ihraç etmeye yönelik kararlarından sonra İspanya’dan ve ardından Portekiz’den başlayan göçmen akını, 15. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı başkentindeki Yahudi cemaatini nüfusça beslemiş, aynı zamanda kültürel anlamda çeşitlilik katmıştır. Macaristan’dan ve Almanya’dan gelen Aşkenaz göçmenler de bu demografik büyümeye hizmet eden gruplardan olmuştur. Böylelikle İstanbul, dünyanın en kalabalık Yahudi cemaatine sahip kentlerinden biri haline dönüşmüştür.

Coğrafi konumu, nüfusu ve entelektüel sahadaki etkinliğinin yanı sıra ekonomik alanda sağladığı katkı bağlamında da İstanbul cemaati, 17. yüzyılın en dikkati hak eden Yahudi topluluğunu teşkil etmiştir. Buna rağmen, Osmanlı Devleti’nin malî ve diplomatik zorluklarla yüzleştiği bir dönem olarak bu yüzyılda, Yahudi cemaatini İstanbul ölçeğinde

konu alan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. İstanbul Yahudileri için kapsamlı bir tasvirin yapılması, yalnızca Osmanlı Yahudi toplumunun değil, başkentin sosyal ve ekonomik bünyesinde gayrimüslimlerin işlevinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Osmanlı Arşivi'nde yapılan çalışmalarla, evvela, İstanbul Yahudi cemaatinin nüfus yapısı, Osmanlı toplumundaki sosyal ve iktisadî yeri üzerine belge tespiti gerçekleştirilmiştir. Yahudi cemaatine ilişkin dönemin yargısını meşgul eden dava ve muamelelere ulaşabilmek üzere İstanbul'un muhtelif adli bölgelerine ait kadı sicilleri taranmıştır. Yahudilerin tarafı olduğu davalar veya tescil işlemlerini belgeleyen kayıtlar ile Osmanlı Arşivi'nde İstanbul Yahudileri ile ilgili tespit edilen vesikalar transkribe edilerek, sınıflandırılmıştır. Tasnif sürecine seyahatnameler, kronikler, yerli ve yabancı literatür de dahil edilmiştir. İstanbul Yahudi cemaatine dair malumat sunan tüm kaynaklar, tarih metodolojisine uygun şekilde değerlendirilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv vesikaları, kuşkusuz İstanbul Yahudilerinin iktisadî ve sosyal bağlamda hakkıyla idrak edilmesini sağlayacak yegâne malzemelerdir. Çalışmamızın temeli de arşiv vesikalarına dayanmaktadır. Tezimizde istifade ettiğimiz evrak gruplarının tanıtılması, takip edilen yöntemi belirleme açısından önemlidir.

Kaynaklığına başvurduğumuz evrak grupları arasında cizye defterleri ön plana çıkmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde, “Maliyeden Müdevver Defterler” tasnifi altında, 17. yüzyılda Yahudi cizye mükelleflerinin tahrir edildiği sekiz defter mevcuttur. Ayrıca, cizyesini Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na ödeyen gayrimüslimlerin listelendiği 16. yüzyıla ait birkaç defter daha vardır. Bunlardan ikisi (210 ve 240 nolu defterler), yüzyılın ilk yarısında yapılan sayımları listelemekte ve “Tapu Tahrir Defterleri” tasnifinde yer almaktadır. 16. yüzyılın sonlarına doğru düzenlenen cizye defteri ise yine “Maliyeden Müdevver Defterler” fonunda bulunmaktadır. 14393 nolu bu cizye defteri, herhangi bir tarih taşımamakla birlikte III. Mehmet döneminde oluşturulduğu bilinmektedir. S. Yerasimos, bu sayımın Yeni Cami inşası ile alakalı olduğunu düşünerek, defterin tarihini sultanın cülusu ile cami inşaatının başlamasından önceki bir döneme tarihlendirmiş ve 1595- 1597 seneleri arasında düzenlendiği tahminini yürütmüştür¹.

¹ Stephane Yerasimos, “La Communauté Juive d'Istanbul à la Fin du XVIe Siècle”, *Turcica: Revue d'Etudes Turques*, 27 (1995), s. 108.

Mükelleflerin sayı ve isimlerini içeren cizye defterleri, cemaatin nüfusu konusunda tahminlerde bulunmayı mümkün kılmıştır. 16. ve 17. yüzyılların muhtelif tarihlerinde gerçekleştirilen cizye sayımlarından istifade edilerek, cemaatin demografik seyri takip edilmiştir. 1689-90 tarihli cizye defterinde Yahudilerin “Sürgünler” ve “Kendi Gelenler” olmak üzere iki grup halinde listelenmesi, çalışmamızın birinci bölümde “Menşesine Göre Yahudi Cemaatleri”ni ele aldığımız kısımda alt başlıkların şekillenmesinde etkili olmuştur.

Yahudi vergi mükellefleri, umumiyetle cemaatleri temelinde cizye defterlerine tahrir edilmişlerdir. Ancak bazı cizye sayımları, bireylerin ikamet ettikleri semtlere göre gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, cemaatin mekânsal dağılımı hususundaki tespitlerimiz, bu kaynaklardaki verilere dayanarak biçimlenmiştir. Ayrıca cizyelerin ale’r-ruus tahsil edildiği durumlarda, gelire göre yapılan vergi sınıflandırması (a’lâ, evsat ve ednâ) bireylerin kazanç düzeyini yansıtmaktadır. Dolayısıyla cizye defterleri, İstanbul Yahudilerinin 17. yüzyıldaki ekonomik gücü hakkında fikir sahibi olmamızı da sağlamıştır. Çalışmamızın bütün bölümlerinde, cizye defterlerinin yol göstericiliğine başvurulmuştur.

Divan toplantılarında görüşülen meselelere ait kararların kaydedildiği “Mühimme Defterleri”, Osmanlı Devleti’nin birçok yönünü ortaya koyduğundan tarih araştırmaları için kıymetli kaynaklardandır. Bu defterler, gayrimüslimler ve Yahudiler ile ilgili Divan’ı meşgul eden mevzuları da içerdiğinden çalışmamız için de değer taşımaktadır. Yahudilere dayatılan çeşitli vergiler, vergi muafiyeti edinen bireyler, kılık kıyafet uygulamaları, sinagogların tamirine ilişkin hususlarda Mühimme Defterleri’ndeki hükümler aydınlatıcı olmuştur.

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer evrak grubu, “Atik Şikâyet Defterleri”dir. 1649 tarihinden sonra Divan’da görüşülen şahsi, aile, miras hukukuna dair birçok konu Atik Şikâyet Defterleri’ne kaydedilmiştir. Buradaki hükümler, çoğu zaman, iki kişi arasındaki problemleri çözümlmek üzere alınmış gibi gözükse de aslında toplumun iç düzenini sağlamaya ve korumaya yöneliktir. Bu çerçevede bakıldığında Atik Şikâyet Defterleri’nin, çalışmamız için taşıdığı önem fark edilecektir. Osmanlı Arşivi’nde, 17. yüzyıla ait 31 adet şikâyet defteri incelenmiş ve İstanbul Yahudilerine ilişkin hükümler değerlendirilmiştir.

İstanbul Yahudi cemaati üzerine özgün ve detaylı bir çalışma hazırlama arzusu, kadı sicillerini vazgeçilmez kılmaktadır. Cemaat yönetimi, vakıflar, Müslüman toplumla ilişkiler, ticari ortaklıklar, kredi işlemleri, vergi anlaşmazlıkları, emlak alım-satımı gibi çeşitli hususlarda kadı sicilleri, Yahudi cemaatine ilişkin çok değerli bilgiler içermektedir. Çalışmamızda İstanbul, Bab, Hasköy, Beşiktaş, Galata, Havass-Refia mahkemelerine ait muhtelif tarihli kayıtlara atıflar yapılmıştır. Sicillerden elde edilen verilerden tezimizin her bölümünde istifade edilmiştir.

Osmanlı tarihinin temel kaynaklarından olan kronikler, payitahtta cereyan eden ve Osmanlı toplumunu etkileyen önemli hadiselerle yer verdiği gibi İstanbul Yahudileri ile ilgili orijinal malumata da sahiptir. Tezimizde bilhassa 1660 Yangını ve Yeni Cami Külliyesinin inşası faslında, dönemi idrak eden Abdurrahman Abdi Paşa, Vecîhî ve Mehmed Halife'nin tasvirlerinden istifade edilmiştir.

17. yüzyılda seyahat veya resmî bir görev nedeniyle Osmanlı ülkesinde bulunan Batılıların gözlemlerini kaleme aldıkları eserleri de müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında gelmektedir. Fransız seyyahlar Jean Thevenot ve Jean-Baptiste Tavernier, İngiltere kralı II. Charles'ın sefaret papazı John Covel, Roma-Germen İmparatorluğu elçilik heyeti kâtibi Adam Werner, İsveç kralı X. Karl Gustav'ın elçisi Claes Ralamb, Fransa elçisi Nointel'in kâtibi Antoine Gallad, seyahatname ve günlüklerine doğrudan ulaşabildiklerimizdendir. Ayrıca 16. yüzyılla ilgili olmak üzere Hans Dernschwam ve Stephan Gerlach'ın günlüklerine sıklıkla başvurulmuştur. Avrupalıların gözlemleri, zaman zaman abartılı ifadeler ve dinî farklılıklar sebebiyle öznel yargılar içerebildiğinden buradaki malumat ihtiyatla değerlendirilmiştir.

17. yüzyılın şüphesiz en önemli gezginlerinden Evliya Çelebi'nin Yahudilere ilişkin yaptığı tespit ve gözlemler çalışmamızda önemli bir yere sahiptir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde İstanbul'daki Yahudilerin nüfusu, yerleşim bölgeleri, ibadethaneleri ve iştigal ettikleri meslekler üzerine bilgiler vermektedir. Bu bilgiler en çok cemaatin mekânsal dağılımını işlediğimiz çalışmamızın ikinci bölümünde kullanılmıştır. Aynı bölümde, Ermeni tarihçi Eremya Çelebi Kömürciyan'ın seyahat rehberi niteliğindeki kitabından da yararlanılmıştır.

Birincil kaynakların yanı sıra Osmanlı Yahudileri hakkındaki tetkikleri, bu alandaki mesaileriyile tanınan A. Galante, A. Levy, U. Heyd, B. Lewis, H. İnalcık, S. Yerasimos,

S. Shaw, M. Epstein, H. Gerber, M. Rozen, J. Hacker ve Y. Ben-Naeh'in kitap ve makaleleri, çalışmamızın ilgili yerlerinde istifade ettiğimiz araştırma eserlerdir.

1. BÖLÜM: İSTANBUL YAHUDİ CEMAATİNİN OLUŞUMU

1.1. Menşesine Göre Yahudi Cemaatleri

İstanbul Yahudi toplumu, teolojik açıdan iki ana gruptan meydana gelmektedir: Rabbaniler ve Karailer. Rabbaniler, din bilginlerinin oluşturduğu sözlü geleneği kabul ederek, onun otoritesini Tevrat kadar temel alan Yahudiliğin ana akımını temsil etmektedir. Karailer ise dinî kaidelerin belirlenmesi hususunda yalnızca Tevrat hükümlerinin esas alınması gerektiğine inanan Yahudi mezhebinin salikleridirler. Yahudi din adamları tarafından Tevrat'ın yorumlanmasıyla oluşturulan ve sözlü hukukun en temel eseri olan Talmud'u reddeden Karailer, bu yönleriyle Rabbanilere muhalif kanadı oluşturmaktadır².

Menşei açısından baktığımızda ise Bizans hakimiyetinin nihayete erdiği ve İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinin gerçekleştiği dönemde, şehirde, Romanyot, Karai, Aşkenaz ve İtalyan olmak üzere dört farklı gruptan müteşekkil bir Yahudi toplumunun olduğu bilinmektedir³. Bu toplum, fethin akabinde şehrin nüfusunu artırmak ve yeniden iskanı sağlamak gayesiyle uygulanan sürgün politikası neticesinde Anadolu'dan ve Balkanlar'dan birçok Yahudi cemaatinin İstanbul'a nakli ile daha da büyüyecektir. Bunun yanı sıra, 15. yüzyılın sonunda, Avrupa'da yaşanan anti-semitik hadiseler, Osmanlı ülkesi istikametinde yoğun Yahudi göçünü beraberinde getirecektir. Böylece, Osmanlı İstanbul'unun Yahudi toplumu, sürgünler ve göçler olmak üzere iki ana amil çerçevesinde vücut bulacaktır.

İstanbul'daki Yahudi cemaatlerinin menşesini ortaya koymaya çalışırken, 16. ve 17. yüzyıllardan günümüze değin ulaşan ve vergi mükelleflerinin tespiti amacıyla tahrir edilen defterler yolumuzu aydınlatmaktadır. Bu resmî belgelerde, Yahudi vergi yükümlüleri, geldikleri memleketlere göre ayrı cemaatler halinde listelenmiştir⁴. Hatta, 1688-89 tarihine ait cizye defterinde, İstanbul'daki toplam 39 Yahudi cemaati, "Sürgün"

² Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri* (Ankara: Se-da Yayınları, 1985), 154- 166, 194- 200; Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1965), 189- 199; Leon Nemoy, "Karaites", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale, 2007), 11/ 797- 800.

³ Mehmet Aydın, "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaatleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Mart 2002), 7.

⁴ 16. yüzyılda Yahudi cemaatlerini listeleyen arşiv kaynakları için bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir Defterleri [TT.d]*, No. 210; BOA, *TT.d*, No. 240; BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD.d]*, No. 14393. 17. yüzyıl cemaat listeleri için bkz. BOA, *MAD.d*, No. 2060; BOA, *MAD.d*, No. 20198; BOA, *MAD.d*, No. 286; BOA, *MAD.d*, No. 4646; BOA, *MAD.d*, No. 4036; BOA, *MAD.d*, No. 14932.

ve “Kendi Gelen” olmak üzere iki kategoride sınıflandırılmıştır⁵. Aşağıdaki tabloda, bahsi geçen cizye defterindeki sınıflandırmadan hareketle cemaatleri Sürgünler ve Kendi Gelenler başlığı altında listelemektedir.

İstanbul Yahudi Cemaatleri	
Sürgünler	Kendi Gelenler
İstanbul-1 Büzürg	Portakal
İstanbul-1 Küçük	Geruz
İzdin	Senyora
Eğriboz	Şalom Aragon
Dimetoka	Mesina
Selanik-i Büzürg	Hanan
Selanik-i Küçük	Katalan
Niğbolu	Aşkenazi Alaman
Yanbolu	Kalavriye
Karaferiye	Kordova
Ohri	Çiçilya-yı Büzürg
Kesriye	Çiçilya-yı Küçük
İştib	Cana
Siroz	Budun
Tire	Zeyrek
Sinob	
Borlu	
Kuruçeşme	
Antalya	
Samatya	
Edirne	
Evlad-ı Mose	
Evlad-ı Kurd	
Atik Valide Sultan Vakfı reayası	

Tablo 1 : Menşesine Göre Yahudi Cemaatleri

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 4036, 12- 52.

⁵ BOA, MAD.d, No. 4036, 12- 52.

1688- 89 cizye sayımını, 16. ve 17. yüzyılın diğer cizye tahrirlerinden ayrıcalıklı kılan en önemli özellik, cemaatlerin, İstanbul'a geliş biçimlerinin dikkate alınarak kaydedilmiş olmasıydı. İstanbul'a kendi istekleriyle göç edenler “Kendi Gelenler”, II. Mehmet'in sürgün siyasetinin sonucu olarak iskân olunanlar ise “Sürgünler” olarak adlandırıldılar. Bu sınıflandırma, Osmanlı makamlarının hususi şekilde tercih ettiği bir uygulama mıydı? Yoksa, şehre yerleşen Yahudilerin, geldikleri topraklara olan bağın sürekliliğini sağlama arzusuyla gerçekleşmiş bir ayırım mıydı bilinmemektedir. Bu kayıt usulünün, Osmanlı hükümetine, mali veya bürokratik açıdan henüz bilinen bir katkısı bulunmamaktadır. Her cemaatin kendi cemaatbaşısı liderliğinde vergilendirme muamelelerini yürüttüğü göz önüne alınırsa, vergi memurlarını, birden fazla Yahudi lider ile muhatap olmak zorunda bırakmış, dolayısıyla daha fazla meşgul etmiş olabilir. Üstelik, Osmanlı tebaasından hiçbir gayrimüslim topluluk, vergi kayıtlarının tanzimi esnasında, Yahudiler kadar fazla gruplandırmaya tabi tutulmamıştır. Bu uygulama, olağandışı ve Yahudi toplumuna mahsus bir durumdur. Ayrıca, Yahudilere uygulanan sürgünün ve Avrupa'dan gerçekleşen göçlerin üzerinden uzunca bir sürenin geçtiği düşünüldüğünde, 17. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı makamlarının hangi cemaatin sürgün ve hangisinin kendi gelen olduğu bilgisine vukufiyeti de pek muhtemel görünmemektedir. Haim Gerber'in de işaret ettiği gibi bu ayırım, Yahudi cemaatlerinin benlik algısından ileri geliyordu. Cemaatin sürgün veya kendi gelen olduğu bilgisinin kaynağı da doğrudan doğruya Yahudiler idi⁶. A.Levy, 19. yüzyıla kadar Balat'taki Yahudi mahkemesinin, miras davalarında kullanılmak üzere “Sürgünlü” ve “Kendi Gelen” olarak iki farklı cemaat listesini muhafaza ettiğini belirtmektedir. Söz konusu yüzyıla değin bu ayırımın Yahudi toplumu içinde devam etmiş olması, uygulamanın, Yahudi benlik algısından kaynaklandığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir⁷.

Şimdi yukarıdaki tabloda yer alanlara ek olarak muhtelif tarihlerdeki cizye defterlerinde isimleri kayıtlı cemaatleri de dahil etmek suretiyle “Sürgün” ve “Kendi Gelen” cemaatlerini ele alalım.

⁶ Haim Gerber, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society* (İstanbul: The Isis Press, 2008), 48- 49.

⁷ Avigdor Levy, *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton: The Darwin Press, 1994), 63.

1.1.1. Sürgünler

İstanbul'un fethinden sonra, II. Mehmet'in en büyük hedefi, şehri mamur hale getirebilmektir. İstanbul harap durumdaydı ve zaten nüfusu, Bizans'ın son dönemlerinde oldukça azalmıştı. Üstelik Bizans halkının bir kısmı kuşatma öncesinde şehri terk etmişti. Sultan, İstanbul'u hükümlanlığına yaraşır bir başkent yapabilmek için hemen imar ve iskân faaliyetlerine koyuldu. Nüfusu artırmaya yönelik hızlı önlemler alınması gerektiğinin farkında olarak, şehirden kaçanlara, üç ay içinde geri döndükleri takdirde mülklerine tekrar sahip olabileceklerini bildirdi. Fetih sonrası dönemin tanıklarından Dukas, kenti şenlendirmek adına sultanın uyguladığı politikalara değinirken, Anadolu'dan ve Rumeli'den 5.000 ailenin iskân ettirilmesi talimatının verildiğini de nakletmektedir⁸. Yeni gelen yerleşimcilere boş ev ve arazilerin verilmesi, vergi muafiyetlerinin sağlanması, özellikle şehre iskânı cazip kılmak için hayata geçirilen uygulamalardır. Sultan, eski müreffeh günlerine kavuşması gayesiyle, ülkenin her tarafından Müslüman ve gayrimüslim halkın İstanbul'a nakledilmesini emrediyordu⁹. Geçmişte olduğu gibi zenginlikle, sanatla, bilimle donanmış kudretli bir kimliğe büründürmek istediği kente iskân edeceği grupların, özellikle mesleki ve ticari alanda donanımlı, sanat ve zanaat erbabı olarak faal ve güçlü olmasını tercih ediyordu¹⁰. Şehre nakledilen gruplar, geldikleri bölgelere göre belli alanlara yerleştiriliyorlar ve hatta bazen, Aksaray civarından getirilen Müslümanların iskân edildiği mahallenin Aksaray olarak adlandırılması gibi, memleketlerinin isimleri mahallerine veriliyordu¹¹.

1459 ve sonrasında giderek daha kapsamlı hale gelen iskân faaliyetleri, Osmanlı ülkesinin Rum ve Ermeni tebaasını kapsadığı gibi Yahudileri de içeriyordu. Fatih, Yahudileri, başkentinin iktisadi ve sosyal ortamında hem üretken hem de güvenilir unsurlar olarak değerlendirebileceğinin farkındaydı¹². Bu sebeple, Anadolu'nun ve özellikle Balkanların

⁸ Dukas, *İstanbul'un Fethi Dukas Kroniği (1341- 1462)*, çev. V. Mirmiroğlu (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013), 211- 212.

⁹ Joseph Hacker, "The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire during the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, ed. Aron Rodrigue (Bloomington: Indiana University, 1992), 4- 5.

¹⁰ Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451- 1467)*, çev. Ari Çokana, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 156- 159.

¹¹ Evliya Çelebi, fetih sonrasında Anadolu ve Rumeli'deki yöneticilere fermanlar gönderilerek, İstanbul'a sürgün edilen Müslüman ve gayrimüslim grupları ve yerleştirildikleri mahalleleri sayar. Bkz. Evliya Çelebi bin Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu- Dizini*, haz. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 1. Kitap/ 45.

¹² Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie* (İstanbul: The Isis Press, 1961), 8/ 122.

kırkı aşkın kent ve kasabasından Yahudiler, şenlendirme çabalarının bir parçası olarak İstanbul'a getirildiler¹³. Bu nakil faaliyetlerinin çok büyük bir kısmı, Yahudilerin istekleri dışında, zorla gerçekleştirildiği için şehrin “sürgün” sâkinleri olarak anıldılar. Anadolu'da Tire, Ayasuluk, Sinop, Kastamonu, Eğridir, Borlu, Antalya; Bulgaristan'da Niğbolu, Yanbolu, Tırnova, Sofya; Doğu Trakya'da Edirne, İnöz, Gelibolu; Yunanistan'da Yanya, Selanik, Dimetoka, Kesriye, Karaferye; Makedonya'da Üsküp, Ohri, İştîp; Arnavutluk'ta Avlonya sürgüne tabi tutulan bölgeler arasında yer alıyordu¹⁴. Sürgün siyasetinin Yahudiler üzerinde bu kadar kapsamlı şekilde uygulanması, Romanyot¹⁵ olarak adlandırılan Bizans kökenli Yahudilerin tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. İstanbul'da, Bizans döneminden çok daha büyük ve renkli bir Yahudi toplumu meydana gelirken, birçok Balkan ve Anadolu şehrindeki Romanyot varlığı tehlikeye girdi; hatta bazı kentlerde tamamen son buldu. Dolayısıyla İstanbul'un fethi ve ardından gelişen iskân süreci, Osmanlı idaresindeki Yahudi tebaanın neredeyse tamamını etkilemiş oldu. Sultanın emri gereğince memleketlerini terk ederek İstanbul'a yerleşmek zorunda kalan Yahudilere bazı kolaylıklar sağlanmış olsa da bu sürgünler ekonomik kayıplar yaşamışlardır. Ayrıca böylesine hızlı gerçekleşen nakil faaliyetleri, cemaat mensuplarını, ailevi ve hukuki yeni problemlerle karşı karşıya getirmiştir¹⁶.

Yahudilerin sürgün döneminde yaşadıklarını anlatan bazı İbrani kaynakları, İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethini Yahudi milleti için bir felaket olarak görmektedir. Giritli haham Michael Balbo'nun istinsah ettiği mektuplarda, fetih ve ardından Yahudilere uygulanan sürgün politikası, özellikle Romanyotlar için maddî ve manevi bir yıkım şeklinde anlatılmıştır. Korfu cemaati tarafından gönderilen mektuplardan biri, Yahudilerin, padişahın ele geçirdiği bölgelere tayin ettiği valilerin baskısına maruz kaldığını belirterek, sultanın sürgün emri ile Yahudilerin çok güç maddî şartlar içinde bırakıldığını belirten ifadeler içermektedir¹⁷. Buna karşılık Girit'te görev yapan bir başka haham Eliyahu Kapsali, kaleme aldığı Osmanlı tarihine ilişkin “Seder Eliyahu Zuta” isimli eserinde, Türkler hakkında çok farklı bir tablo çizmektedir. Kapsali, yiğit ve hikmet

¹³ Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, (New Jersey: The Darwin Press, 1992), 6.

¹⁴ BOA, *TT.d*, No. 210; BOA, *TT.d*, No. 240.

¹⁵ İbranice “Benei Romania” olarak da adlandırılan Romanyotlar, gelenek ve kültürleri Roma ve Bizans hakimiyeti altında şekillenen Rumca konuşan Yahudilerdir.

¹⁶ Osmanlı sürgün politikasının, muhtelif alanlarda, Yahudi cemaati üzerinde yarattığı tesir konusunda sunduğu örnekler için bkz. Hacker, “The Sürgün System”, 14, 30- 36.

¹⁷ Söz konusu mektup, servetini kaybeden bir Yahudi'ye yardımcı olunması niyetiyle gönderilmiştir. Bkz. Hacker, “The Sürgün System”, 16- 17.

sahibi bir hükümdar olarak gördüğü Fatih'ten övgüyle bahsetmektedir: “...Yahudileri ülkesinden kovmadığı gibi, uzaktan yakından gelen pek çoğunu ülkesine kabul etti; gelmeleri için davetler gönderdi. Onları İstanbul'a yerleştirerek ‘Gelin, ülkemde ikamet edin ve ticaret yapın’ dedi”¹⁸. Kapsali, sultanın çağrısı üzerine Yahudilerin gönüllü olarak İstanbul'a göç ettikleri yönünde kullandığı ifadelerle dindaşlarının şehre sürgün yoluyla getirilmelerini ve dolayısıyla bu süreçte yaşadıklarını tamamen göz ardı etmektedir.

1688- 89 yılına ait cizye defterinde kayıtlı vergi mükelleflerinin %37'si “Sürgünler” kategorisinde tahrir edilmiş cemaatlerin mensuplarıdır¹⁹. Bu cemaatlerin 13'ü Balkanlardan, 4'ü Anadolu'dan sürgün edilmiştir. 5 cemaat, İstanbul ve semtlerine ilişkin isimler (İstanbul-ı Büzürg, İstanbul-ı Küçük, Kuruçeşme, Samatya, Üsküdar'da Atik Valide Sultan Vakfı reayası) taşımaktadır²⁰. Ayrıca defterde “cemaat” olarak adlandırılan, ancak yalnızca vergiden muaf aileleri temsil eden gruplar vardır: “Evlad-ı Mose” ve “Evlad-ı Kurd”. Bu gruplar, isimlerinde coğrafi kökenlerine yönelik herhangi bir atıf bulundurmazlar²¹. U. Heyd, “İstanbul-ı Büzürg” (Büyük İstanbul) ve “İstanbul-ı Küçük” (Küçük İstanbul) olarak adlandırılan grupların, fetih sonrasında şehre nakledilen Yahudilerden değil, İstanbul'un eski cemaatlerinden olduğu görüşündedir. Fakat, bu iki cemaatin sürgün kategorisinde yer alması, oldukça kafa karıştırıcı bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Heyd'e göre bu durumun sebebi, Büyük ve Küçük İstanbul cemaatlerinin, diğer Romanyot sürgünlerle olan yakın ilişkilerinden kaynaklanmaktadır²². H. Gerber, “İstanbul” ismini taşıyan cemaatlerin mensuplarının, Bizans idaresi altındaki İstanbul'dan çeşitli vesilelerle göç etmiş ve fetihten sonraki dönemde Fatih'in emriyle şehre yeniden nakledilmiş, haliyle sürgün olarak adlandırılmış Yahudiler olmalarını daha muhtemel bulmaktadır²³. M. Rozen ise bu cemaatlerin, kuşatma esnasında İstanbul'dan kaçarak Osmanlılar karşısında haklarını yitiren, şehre zorla döndürüldükleri dönem de sürgün muamelesi gören Yahudiler olduklarını

¹⁸ Nuh Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler: Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsali'nin (1483- 1555) Seder Eliyahu Zuta İsimli Kroniği Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 330.

¹⁹ Bkz. Tablo 1.

²⁰ BOA, MAD.d, No. 4036, s. 36- 52.

²¹ “Cemaat-i Evlad-ı Kurd” ve “Cemaat-i Evlad-ı Mose” olarak tahrir edilseler de bu iki grup, diğer cemaatler gibi organizasyon yapısına sahip değildir.

²² Uriel Heyd, “On Yedinci Yüzyılda İstanbul'daki Yahudi Toplulukları”, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine: Makaleler*, çev. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 176, 179.

²³ Gerber, *Crossing Borders*, 49.

düşünmektedir²⁴. Kanaatimizce şehrin yerli Romanyotları, İstanbul'un anwatan fethedilmesinden ötürü diğır şehir halkı gibi sürgün addedilmiş; buna istinaden yıllar sonra dahi Büyük ve Küçük İstanbul cemaatleri Sürgün kategorisinde yer almıştır.

Büyük ve Küçük İstanbul cemaatlerinin izlerine İbrani kaynaklarında farklı isimlerle rastlamak mümkündür: Poli Yaşan ve Poli Hadaş²⁵. Bunlar, Yunanca şehir anlamındaki “poli” ile İbranice eski ve yeni manalarını taşıyan “yaşan” (יָשָׁן) ve “hadaş” (חָדָשׁ) kelimeleriyle oluşturulmuş karma ifadelerdir. Bu adlandırmalara Osmanlı cizye kayıtlarında tesadüf edilmez²⁶. Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na kayıtlı gayrimüslimleri gösteren 1540 ve 1545 yıllarına ait defterlerde, “büzürg” ve “küçük” ifadelerine yer verilmeden iki ayrı “İstanbul” cemaati tahrir edilmiştir. Bu cemaatlerden birisi liste başında yer almış, diğeri ise listenin sonuna doğru kaydedilmiştir. İki “İstanbul” cemaatinin bu şekilde kaydedilmesinin, Osmanlı vergi memurları için veya daha yüksek bir ihtimalle Yahudi cemaati için bir anlamı olmalıdır. Belki de liste sonuna doğru kaydedilen “İstanbul” cemaati, en başta tahrir edilenden ayrılmak suretiyle teşekkül etmiş bir topluluğu ifade etmektedir²⁷. Ayrıca 17. yüzyılın başında düzenlenen bir vergi defterinde kaydedilen “Evlad-ı Benyamin” isimli grubun, Küçük İstanbul cemaatinden koparak oluştuğunu düşünmekteyiz. Aslında söz konusu defterin ilk düzenleniş tarihi 1608'dir. Ancak ilerleyen yıllarda vergi mükelleflerindeki değişimler derkenar edilmiş ve Evlad-ı Benyamin, cemaatler listesine 1610'lu yıllarda dahil olmuştur. Küçük İstanbul cemaatinin en az iki üyesinin, padişah fermanı ile 1617'de Evlad-ı Benyamin'e geçiş yaptığı anlaşılmaktadır²⁸. Yalnızca altı kişiden oluşan bu küçük grubun, cizye defterinde ana cemaatten ayrı tahrir edilmesi, birtakım muafiyetlere veya imtiyazlara sahip olduğu kanaatini uyandırmıştır.

²⁴ Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453- 1566)*, çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010) s. 12.

²⁵ Heyd, “İstanbul'daki Yahudi Toplulukları”, 176.

²⁶ Bununla birlikte, Hasköy'de sâkin Yahudi kadın Esterola'nın, mahkeme siciline, “Poliyaşan” (veya “Polisan”) cemaati mensubu olarak kaydedildiğini ifade etmek gerekir. Bu ilginçtir; çünkü cemaat isminin Yunanca-İbranice formunun resmi evrakta zikredildiğine dair nadir örneklerdendir. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1073)*, No. 11, 27a. Bir diğır örnek, “Poliyaş” cemaatinden İshak v. İlya için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1085)*, No. 9, 20.

²⁷ 1540 ve 1545 tarihli defterler için sırasıyla bkz. BOA, *TT.d*, No. 210, 45, 70; BOA, *TT.d*, No. 240, 10, 36. M. Rozen de İbrani kaynaklara dayanarak, Poli Hadaş cemaatinin, Poli Yaşan'dan ayrılan bazı üyeler tarafından tesis edildiğini belirtmektedir. Bkz. Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, 11- 12.

²⁸ Küçük İstanbul cemaatinin diğır dört üyesi ile ilgili notlar, defterdeki deformasyondan kaynaklı olarak okunamamaktadır. Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 20198, 3.

Kuruçeşme ve Samatya cemaatlerinin, coğrafi kökenleri hakkında bilginiz bulunmamaktadır. İsimlerine ilk kez 1595-97 cizye defterinde rastlanan bu iki cemaatin, ilk etapta İstanbul'un Kuruçeşme ve Samatya semtlerinde yaşayan Yahudileri temsil ettiği düşünülebilir²⁹. Ancak söz konusu defter üzerinde yapılan incelemeler, bizi farklı sonuçlarla karşı karşıya getirmiştir. Şöyle ki; Kuruçeşme cemaatine mensup olup, ikametne dair bilgi sunulan 45 vergi mükellefinden yalnızca biri Kuruçeşme'de sakindir. Diğer kişiler ise Haliç'in güney yakasındaki mahallelerde oturmaktadır. Samatya cemaatinin de Samatya'da sakin görünen hiçbir üyesi bulunmamaktadır³⁰. Cizye defterinin sunduğu verilerden hareketle bu iki cemaatin, Kuruçeşme ve Samatya semtleri ile mekânsal bağlarının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, 15. yüzyılda II. Mehmet tarafından Galata'dan çıkarılarak Suriçi'ne yerleştirilen Yahudileri ve vergi defterlerine "Cemaat-i Yahudiyan-ı Galata" başlığı altında kaydedilen torunlarını hatırlatmaktadır³¹. II. Mehmet zamanında Kuruçeşme'de ve Samatya'da varlıklarından haberdar olduğumuz Yahudilerin benzer şekilde sürgün politikasına maruz kaldıklarını düşünmemek için hiçbir neden yoktur. Zaten bu cemaatlerin 17. yüzyıldaki cizye listelerinde "Sürgünler" kategorisinde tahrir edilmesi de geçmişte sürgüne tabi tutulduklarının bir işareti³². Bunlar muhtemelen Haliç kıyısındaki mahallelere yerleştirilmişlerdir. Nakil faaliyetinin tarihi ve hangi saiklerle gerçekleştirildiği ise belirsizdir. 1540 ve 1545 yıllarında düzenlenen sayımlarda bu cemaatlere tesadüf edilmediğinden, 16. yüzyılın ikinci yarısında Suriçi'ne aktarıldıkları akla gelebilir. Ancak, çok daha önce nakledilerek, 1595-97 tarihine kadar cizyeden muaf sayılmış olmaları veya cizyelerini doğrudan hazineye ödemek suretiyle Fatih Sultan Mehmet Evkafı reayasının listelendiği sayımlarda (1540 ve 1545 tarihli) yer almamaları daha olasıdır.

1623 senesi gerçekleştirilen cizye sayımında "İpsomadya" (Samatya) başlığı altında kaydedilen vergi mükelleflerinin arasına Kesriye ve Niğbolu kökenli üyelerin katıldığı fark edilmektedir. Bu durum, Samatya cemaatinin menşe itibarıyla Rumeli'nin değişik

²⁹BOA, MAD.d, No. 14393, 75, 92. Heyd ve Epstein, bu iki cemaatin, isimlerini, İstanbul'da ikamet ettikleri semtlerden aldıklarını düşünürler. Bkz. Marc Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980), 186; Heyd, "İstanbul'daki Yahudi Toplulukları", 173. S. Yerasimos, 1595-97 cizye defterindeki verileri dikkate alarak iki araştırmacıya da katılmaz. Bkz. Stephane Yerasimos, "La Communaute Juive d'Istanbul a la Fin du XVIe Siecle", *Turcica: Revue d'Etudes Turques* 27 (1995), 113.

³⁰ Kuruçeşme cemaati için bkz. BOA, MAD.d, No. 14393, 75- 81; Samatya cemaati için bkz. BOA, MAD.d, No. 14393, 92- 93. Ayrıca bkz. Tablo 6.

³¹ Galata Yahudilerinin durumu için bkz. 2. Bölüm. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 166.

³² BOA, MAD.d., No. 4036, 48.

kentlerinden gelen Romanyot sürgünler tarafından oluşturulmuş olabileceğini düşündürmüştür³³.

Menşeyini tespit edemediğimiz bir başka grup, “cemaat-i taife-i Yahudiyan-ı an-vakf-ı merhum valide-i atik sultan der-Üsküdar”dır. Bu cemaatin mensupları, Üsküdar’da sâkin, cizyeleri Valide-i Atik Sultan Vakfı’na tahsis edilmiş Yahudilerdir³⁴. Valide-i Atik Sultan Vakfı reayası Yahudileriyle ilgili 1688- 89 sayımında dikkat çekici bir durum söz konusudur. Her ne kadar Tablo 1’de sürgünler kategorisine dahil edilmiş olsa da³⁵, bu cemaat, bahsi geçen sayımda Sürgün veya Kendi Gelen şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutulmaksızın kaydedilmiştir. H. Gerber, kayıt usulündeki bu farklılığa işaret ederek, İstanbul’un yerli Romanyotlarının bu cemaat içinde yer aldığı sonucuna ulaşmıştır³⁶. Ancak bu vakfa tabi olan Yahudiler, 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başı ile ortasında düzenlenen cizye defterlerinde zikredilmemektedir. Fethin gerçekleştiği tarihten 1688-89 yılına değin İstanbul asıllı Yahudilerin, vergi kayıtlarında tahrir edilmemesi mümkün olmayacağından, Gerber’in fikrine katılmamız olası görünmemektedir.

1688-89 tarihli cizye defterinde, sürgün cemaatlerin 13’ünün Balkan kökenli olduğunu belirtmiştik. Bu sürgünleri geldikleri bölgelere göre; Bulgaristan’da Niğbolu, Yanbolu; Yunanistan’da Selanik (Büzürg ve Küçük), İzdin, Eğriboz, Kesriye, Karaferye, Siroz, Dimetoka; Makedonya’da Ohri, İştıp; Doğu Trakya’da Edirne cemaatleri olarak ayırabiliriz. İstanbul’un fethinden sonra, Yahudi tehcirinin en yoğun şekilde gerçekleştiği Rumeli kentleri arasında Edirne yer almaktadır. Edirne, I. Murat tarafından Osmanlı idaresinin tesis edildiği dönemden itibaren, Bizans tebaası birçok Karai için bir cazibe noktası ve mezhebin en önemli merkezi olarak yükselmiştir. Ancak Fatih Sultan Mehmet’in sürgün emriyle birlikte Osmanlı ülkesinin Rabbani toplulukları gibi Edirne’deki Karailer de İstanbul’a taşınmak zorunda kalmışlardır³⁷. Edirneli Karai bilgin Kaleb Afendopolo, “Patshegen Ketav Ha-Dat” adlı eserinde, genç fatihin yürürlüğe

³³ BOA, MAD.d, No. 286, 19.

³⁴ BOA, MAD.d, No. 4036, 55.

³⁵ Valide-i Atik Sultan Vakfı reayası Yahudileri, Tablo 1’de sürgün cemaatler bölümüne dahil etmemizin sebebi, öncesinde (Evlad-ı Mose) ve sonrasında (Evlad-ı Kurd) yer alan cemaatlerin sürgün kategorisinde sınıflandırılmış olmasıdır. Bkz. BOA, MAD.d, No. 4036, 51- 52.

³⁶ Gerber, *Crossing Borders*, 49.

³⁷ Bizans dönemi Karaileri için bkz. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium: The Formative Years 970- 1100* (New York: Columbia University Press, 1959); Golda Akhiezer, “Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries”, *Jews in Byzantium: Dialectics of minority and Majority Cultures*, ed. Robert Bonfil vd. (Leiden- Brill: 2011), s. 737- 738.

koyduğu sürgün politikasının ne kadar kapsamlı olduğunu aşağıdaki satırlarla ifade etmiştir³⁸:

“Ve 5215 (1455) yılında hükümdarlığındaki bütün Yahudileri, Edirne şehrinden, ardından Pravadi³⁹ ve diğer şehirlerden sürgün ederek onları Konstantinopolis’te yeniden iskân etti.”

Edirne Yahudileri, 1455 senesinde öylesine kalabalık bir kitle halinde İstanbul’a sevk edildiler ki yerleştikleri mahalleye kendi isimleri verildi⁴⁰. Eski Osmanlı başkentinden getirilen bu grup, cizye defterlerinde, bazen sadece “Yahudiyan-ı Edirne”⁴¹, bazen mezheplerini de niteleyecek şekilde “Yahudiyan-ı Edirne an-cemaat-i Karai”⁴² veya “Cemaat-i Edirne nam-ı diğer Karai”⁴³ başlıkları altında kaydedilmiştir. Son iki adlandırma, iskân politikası çerçevesinde Edirne’den İstanbul’a sürgün edilen Yahudilerin tamamının Karai mezhebi mensuplarından oluştuğunu göstermektedir. Nakil faaliyetlerinin geniş çaplı uygulanması ve bilhassa Karai hukuku alanında yaptığı çalışmalarla saygınlık kazanmış Eliya Başyazı ve Kaleb Afendopolo gibi muteber isimlerin İstanbul’a sürgünü, Karai cemaati üzerinde belirleyici sonuçlar doğurmuştur. Edirne’nin, mezhebin fikir hayatında üstlenmiş olduğu merkezî rol, bundan sonraki süreçte İstanbul cemaatinin eline geçmiştir⁴⁴.

İzdin, Edirne’den sonra Yahudilerin sayıca fazla olarak sürgün edildiği kentlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁵. İzdin sürgünleri, bazı arşiv vesikalarında, özellikle kadı sicillerinde Zeytun cemaati olarak da zikredilmiştir. Yahudilerin bu Balkan kentinden İstanbul’a transferi kısa sürede tamamlanmış olacak ki, İzdin’in 1466-67 tarihinde

³⁸ Hacker, “The Sürgün System”, 10- 11.

³⁹ 16. yüzyılın ilk yarısında vergi kayıtlarında isimleri zikredilen Pravadi kökenli Karailerin izleri, yüzyılın sonuna doğru kaybolmuştur. Bkz. BOA, *TT.d*, No. 210, 63; BOA, *TT.d*, No. 240, 28.

⁴⁰ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 120.

⁴¹ BOA, *TT.d*, No. 210, 61. Abraham Danon, Karailerin vergi kayıtlarında “Edirne Cemaati” olarak isimlendirilmesini iki olasılık üzerinde durarak açıklar. Birincisi, bu isim Karailere getirildikleri şehrin önemine binaen verilmiştir. Diğeri ise Edirnekapı’ya yakın bir mevkide yaşamalarından dolayı Karailerin bu şekilde adlandırıldığı yönündedir. Elbette ki Danon’un ikinci olasılığını göz önünde bulundurmamız mümkün görünmemektedir. Çünkü Edirne’den nakledilen Karailer, Edirnekapı’da değil, ağırlıklı olarak Bahçekapı mevkiinde yerleştirilmişlerdir. Bkz. Abraham Danon, “The Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 15 (1924- 1925), 299.

⁴² BOA, *TT.d*, No. 240, 26.

⁴³ BOA, *MAD.d*, No. 14393, 98.

⁴⁴ S. Şişman, “İstanbul Karayları”, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası* 3 (1957), 99.

⁴⁵ 16. yüzyıla ait cizye sayımlarında, İzdin cemaatine ait hanelerin kesafeti, dikkat çekici oranda bir naklin gerçekleştiğini göstermektedir. Bkz. BOA, *TT.d*, No. 210, 50- 51; BOA, *TT.d*, No. 240, 15- 16.

yapılan tahririnde, Müslüman ve Hristiyan sâkinlerin arasında Yahudiler yer almazlar⁴⁶. Bazı İzdin Yahudilerinin, sürgün politikasının olumsuz tesirlerine maruz kalmamak için, Venedik hakimiyetindeki Eğriboz adasına kaçması ihtimali üzerinde durulmuştur. Öte yandan, İstanbul'da şartların iyiye doğru seyretmesi üzerine, Venedik egemenliğinde yaşamayı dezavantajlı bularak, Osmanlı başkentine göç etmeyi yeğleyen ada sâkinleri arasında İzdin kökenli Yahudilerin bulunması da muhtemel görülmüştür⁴⁷. Fatih döneminde Eğriboz'un Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle birlikte sürgün politikası buradaki Yahudilere de uygulanmıştır.

14. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı toprağına katılan Kesriye, 15. yüzyılın ilk yarısında yoğun bir Yahudi nüfusu barındırmaktaydı. Ancak İstanbul'u şenlendirme siyaseti çerçevesinde buradaki Romanyotlar da İstanbul'a getirtildi⁴⁸. Yine Yahudi nüfusuna ev sahipliğı yapan bir başka Rumeli kenti Selanik, sürgün nedeniyle Romanyot sâkinlerinin tamamını kaybetti. 15. yüzyılın son çeyreğinde, 1478 yılında düzenlenen tahrir defteri, bu liman kentinde hiç Yahudi kalmadığını göstermektedir⁴⁹. Selanik, ancak, ilerleyen dönemde İspanya, Portekiz, İtalya ve Almanya'dan yeni göçmen akını üzerine Yahudiler için "şehirlerin anası" olmuştur. İstanbul'daki Selanikli Yahudilere gelince, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar tek bir cemaat çatısı altında organize oldular⁵⁰. Fakat yüzyılın sonunda, "Selanik-i Büzürg" ve "Selanik-i Küçük" olmak üzere iki cemaat halinde kategorize edildiler⁵¹. "Selanik cemaati" içinde yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle bölünme gerçekleşmiş olabilir. Bunun yanında, İstanbul'a ilk nakledilen gruplar ile sonradan gelenler arasındaki ayrımı ifade etmek için iki cemaat halinde kaydedilmeleri de muhtemeldir. Burada ayrıca Küçük Selanik cemaati ile ilgili 1688- 89 cizye defterinde dikkat çeken bir hususu zikretmek yerinde olur. Cemaat, bu defterde, "Evlad-ı İlya" olarak adlandırılan bir grup ile birlikte kaydedilmiştir. "Evlad-ı İlya" yani İlya'nın

⁴⁶ Machiel Kiel, "İzdin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/ 505; BOA, MAD.d, No. 66, 59b.

⁴⁷ Hacker, "The Sürgün System", 14.

⁴⁸ 1445 yılında 84 olan Yahudi hane sayısının, sonraki yüzyılda, 1530-31'de yapılan nüfus sayımında 8'e düştüğü görülmektedir. Machiel Kiel, "Kesriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/ 312. 1530-31 (H. 937) tarihli tapu tahrir defterinde, 8 Yahudi hanesine ek olarak 9 mücerred kaydedilmiştir. Bkz. BOA, MAD.d, No. 167, 161.

⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Essai Sur les Données Statistiques des Registres de Recensement Dans l'Empire Ottoman Aux XVe et XVIe Siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 197, 36; Jacob Barnai, "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", *Sephardi Jews in the Ottoman Empire: Aspects of Material Culture*, ed. Esther Juhasz (Jerusalem: Israel Museum, 1990), 19; Avigdor Levy, *The Sephardim*, 6.

⁵⁰ BOA, TT.d, No. 210, 52- 53; BOA, TT.d, No. 240, 17- 18.

⁵¹ BOA, MAD.d, No. 14393, s. 38, 48.

soyundan gelenler, muafiyetlerine ilişkin bir berata tesadüf edilmemekle birlikte, muhtemelen hükümet tarafından ayrıcalıklar tanınmış bir grubu temsil etmektedir. Bu grubun Selanik cemaatiyle birlikte anılması, menşesine dair bir fikir vermektedir, ancak bunun dışında bilgimiz bulunmamaktadır⁵².

A. Galante, İstanbul'daki Romanyotların, Bizans'ın son günlerinde Ohri, Karaferye ve Yanbolu sinagoglarına sahip olduklarını ve 1694 yılında bu ibadethanelerin tamirine ilişkin talepte bulunduklarını yazmaktadır. Yazar, bu bilginin kaynağı olarak, İstanbul kaymakamına ve kadısına hitaben yazılan bir hükmü göstermektedir⁵³. Söz konusu hükmünde zikredilen “kable'l-feth” ifadesi, Galante'yi, İstanbul'un fethi gerçekleşmeden evvel bu sinagogların şehirde mevcut oldukları fikrine sevk etmiştir⁵⁴. Ancak Bizans İstanbul'unda yaşayan Yahudilerin Ohri, Karaferye ve Yanbolu gibi kökene işaret eden adlandırmalarla anıldığına dair bilinen hiçbir kaynak yoktur. Bu adlandırma usulü, fetih sonrası sürgün yoluyla şehre getirilen Yahudilere uygulanmıştır. Sürgüne tanıklık eden bireylerin hikayeleri, bu cemaatlerin durumuna ilişkin kafa karışıklığının giderilmesi konusunda yardımcı olabilir. Karaferyeli bir hekim ve vaiz olan Ephraim ben Gerson, İstanbul'un fethinden sonra memleketinde sadır olan sürgün emrinin etkilerini eserinde anlatmıştır. Ephraim, kurtuluşu, öncelikle Venedik nüfuz alanı olduğu için Eğriboz adasına kaçmakta bulmuş ve birkaç yılını burada geçirmiştir. Ancak, daha sonra, sürgüne tabi tutularak İstanbul'da iskân edilen cemaatiyle yeniden bir araya gelmek istemiş ve Osmanlı başkentine doğru yola çıkmıştır⁵⁵.

16. yüzyılın ilk yarısında Fatih Sultan Mehmet Vakfı reayası Yahudilerini tahrir eden defterler, yukarıda zikrettiğimiz cemaatlerin dışında, Fatih döneminde ve sonrasında uygulanan politikalar çerçevesinde Rumeli'den çok daha fazla Yahudi topluluğunun getirildiğine şahitlik etmektedir⁵⁶: Gelibolu, İnöz, Ustrumca, Forno, İstefe, Livadya,

⁵² BOA, MAD.d, No. 4036, 41.

⁵³ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 178. Hüküm, aslında, 18- 27 Ocak 1693 (evsıt-ı Cemaziyelevvel 1104) tarihini taşımaktadır. Yazar, ayrıca, kitabının “Sinagoglar” başlığında, II. Mehmet'in İstanbul'u fethettiğinde Ohri cemaatine ait üç sinagog bulunduğunu belirtir. Galante, hükümde yer alan ifadelerle istinaden bu kanaate varmıştır. Bkz. Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 285.

⁵⁴ BOA, *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri [A.DVNS.MHM.d]*, No. 104, Gömlek No. 588, 132. Hüküm, Ahmet Refik tarafından da yayınlanmıştır. Ancak orijinal belgede verilen tarih ile yazarın kitabında belirtilen arasında farklılık bulunmaktadır. Ayrıca belgede geçen cemaatlerin adlandırılması hatalar içermektedir. Bkz. Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı (1100- 1200)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020), 222.

⁵⁵ Hacker, “The Sürgün System”, 12- 14.

⁵⁶ 1540 ve 1545 tarihli defterler için sırasıyla bkz. BOA, *TT.d*, No. 210, 45- 72; BOA, *TT.d*, No. 240, 10- 39. Bu iki defterde kayıtlı cemaatlerin arasında, henüz Osmanlı topraklarına katılmamış olan Girit'in de ismi yer almaktadır. Ancak Girit Yahudilerinin, Osmanlı başkentine kendi arzularıyla gelip gelmediklerine

Belgrad, Mezistre, Sofya, Yanya, Pırlepe, Balyabadra, Yenibadra (Badracık), Narda, Fenar, Tırhala, Pravadi, Çernovi, Tırnova, Lofça, Vidin, Filibe, Salone, Avlonya. Tırhala hariç bu cemaatlerin hepsi elli yıl sonra ortadan kaybolmuştur. Tırhala cemaati çok kısa bir müddet daha yaşamaya devam etmiştir. Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Doğu Trakya orijinli bu cemaatlerin ortak noktası, nüfus yoğunluklarının zayıf olmasıydı ve muhtemelen, varlıklarını sonraki yüzyılda da devam ettirebilen cemaat organizasyonları içinde eriyip gitmişlerdi.

Anadolu şehir ve kasabalarında sâkin olup, sürgüne uğrayan Yahudi topluluklarının sayısı, Rumeli ile kıyaslandığında oldukça düşük kalmaktaydı. Anadolu’da Borlu, Eğridir, Antalya, Tire, Kastamonu, Sinop ve İzmir’in güneyindeki Ayasuluk’tan İstanbul’a nakledilen gruplardan biri hariç tamamı Romanyot asıllı idi. Kastamonu’dan getirilen aileler, Karai mezhebinin mensupları arasındaydılar⁵⁷. 17. yüzyıla gelindiğinde Anadolu kökenli yalnızca dört cemaatin ayakta kaldığı görülmektedir: Borlu, Antalya, Tire ve Sinop. U. Heyd, Borlu cemaatinin, bugün Manisa’nın küçük bir beldesi olan Borlu’dan sürgüne uğrayarak gelen Yahudiler tarafından oluşturulma ihtimalini zayıf bularak, bu topluluğun, 14. yüzyılda Hamidoğullarına hükümet merkezliği yapan Uluborlu menşeli olmasını daha muhtemel görmektedir⁵⁸. Uluborlu’nun, yine Yahudi sürgünü kapsamında yer alan Eğridir’e ve Antalya’ya olan coğrafi yakınlığını göz önünde bulundurduğumuzda, Heyd’in görüşü akla yatkın görünmektedir. Ayrıca Antalya ve Borlu cemaatlerinin, 1660 yılındaki yangına kadar İstanbul’da aynı sinagogu paylaşmaları, bu iki topluluk arasında geçmişe dayanan kültürel bir yakınlığın mevcudiyetine delalet etmektedir⁵⁹.

Sürgün cemaatler arasında bazı grupların, isimlerinde coğrafi kökenlerine dair herhangi bir işaret taşımadıklarını daha önce belirtmiştik. Bu gruplardan biri, “Evlad-ı Mose”dir. Ö. L. Barkan ve E.H. Ayverdi, Evlad-ı Mose cemaatini, Musa peygamberin soyundan

karar vermek güç görünmektedir. Venedik bayrağı altındaki adanın Yahudi sâkinleri, Osmanlı tebaası olmayı tercih etmiş olabilirler. Fakat Eğriboz ve Sakız gibi Venedik ve Ceneviz nüfuz bölgesi olan adaların, kuşatma sırasında ve sonrasında, Yahudiler için bir kaçış noktası olduğu bilinmektedir. Bkz. Hacker, "The Sürgün System", 8, 12- 14. Bu bağlamda, Girit cemaatinin de İstanbul’dan kaçan ve Fatih’in Venedik hükümeti nezdindeki girişimleri sonucu şehre geri dönen Yahudileri içermesi mümkündür.

⁵⁷ BOA, *TT.d*, No. 210, 63; BOA, *TT.d*, No. 240, 28.

⁵⁸ Heyd, “İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 173.

⁵⁹ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 590- 591.

gelen Yahudiler olarak açıklamaktadır⁶⁰. Ancak bu topluluğun üyelerinin Hz. Musa ile neseben bir alakası bulunmamaktadır. Aslında, Evlad-ı Mose'nin, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimliğini yapan Mose Hamon'un soyundan geldiğine ilişkin çok daha yaygın bir kanaat daha mevcuttur⁶¹. Fakat Mose Hamon, Granada asıllı bir hekimdir ve vergi defterlerine “Sürgün” kategorisinde kaydedilmesini gerektirecek hiçbir sebep yoktur. Esasında Evlad-ı Mose, Fatih Sultan Mehmet zamanından beri sağlık hizmetinde bulunmuş bir hekim sülalesidir. 17. yüzyılın sonuna ait bir vesika, Mose ve neslinin yıllarca hassa hekimliği görevinde bulunduklarını ortaya koymakta ve Mose'nin hizmet yıllarını II. Mehmet dönemine götürmektedir ki bu durumda cemaatin Romanyot asıllı olması daha muhtemeldir⁶². İsminde coğrafi kökenine ilişkin atıf bulundurmayan bir başka grup da “Evlad-ı Kurd”dur. S. Yerasimos, 1595-97 cizye defterinde karşılaştığı bu cemaatin, III. Mehmet'in annesi Safiye Sultan nezdinde nüfuz kazanmış Ester Kira'nın neslinden geldiğini düşünmüştür⁶³. Ester Kira, gerçekten de döneminin en itibar sahibi Yahudileri arasında yer almış ve saray çevrelerine olan yakınlığı sayesinde büyük ayrıcalıklar kazanmıştır⁶⁴. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru düzenlenen bir cizye defterinde, Evlad-ı Kurd cemaatinin Karai olduğu sarıh bir şekilde belirtilmektedir⁶⁵. Evlad-ı Kurd, esasen, bilinen ilk kira kadın Strongila'nın ailesini ifade etmektedir. Kırım asıllı bir Karai olduğu düşünülen Strongila, Kanuni Sultan Süleyman'ın validesine sunduğu hizmetlere mukabil kendisine ve ahfadına ayrıcalıklar tanınan bir kiradır ve onun neslinden gelenler, vergi defterlerinde ayrı bir grup halinde kaydedilmiştir⁶⁶. Benzer biçimde cizye defterlerinde “cemaat” olarak adlandırılmış, ancak Evlad-ı Mose ve Evlad-ı Kurd'da görüldüğü gibi daha ziyade vergi mükellefiyeti konusunda imtiyaz hakkı kazanmış aileleri ifade eden başka örnekler de mevcuttur. 17. yüzyılın ilk yarısında, “Evlad-ı David” ve “Evlad-ı Didon” ismiyle sürgün topluluklarla birlikte kaydedilmiş iki küçük grup karşımıza çıkmaktadır. Kaynak defterler, vergi muafiyetine sahip olduğu

⁶⁰ Ömer Lütfi Barkan - Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970), XVI.

⁶¹ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, çev. Meriç Sobutay (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 136; Yerasimos, “La Communaute Juive d'Istanbul”, 113.

⁶² BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 106, Gömlek No. 1382, 361.

⁶³ Yerasimos, “La Communaute Juive d'Istanbul”, 113.

⁶⁴ Mahir Aydın, “Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar”, *Belleten* 65/ 243 (2001), 627- 629; Cecil Roth vd., “Kiera”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale, 2007), 12/ 147- 148.

⁶⁵ BOA, MAD.d., No. 4036, 52.

⁶⁶ BOA, MAD.d., No.14393, 199; Aydın, “Yahudi Kira Kadınlar”, 625- 627; Roth vd. “Kiera”, 12/ 147.

hususunda, Evlad-ı David'e ilişkin sessiz kalmaktadırlar⁶⁷. Evlad-ı Didon'a gelince, 1623 tarihli sayımda iki kişiden oluştuğu görülen bu grup, muafiyetlerine ilişkin izin ile tahrir edilmişken, birkaç yıl sonra Evlad-ı Kurd cemaatine dahil olmuşlardır. Üyelerinden birinin hekim olduğu açıkça belirtilmiştir ki bu durum, imtiyaz beratının, sağlık alanında sunulan hizmetlerden dolayı edinilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca Evlad-ı Kurd'a geçen iki üyenin yerine, Şalom Aragon cemaatinden dört kişi getirilerek Evlad-ı Didon başlığı altında kaydedilmiştir. Hükümet emri ile yürütülen tüm bu işlemlerin, üyelerin menşei dikkate alınmaksızın gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Evlad-ı Kurd Karai mezhebine mensup bir aile iken, Şalom Aragon cemaati İber kökenli bir topluluktur. Dolayısıyla Evlad-ı Didon üyelerinin vergi kayıtlarına yansıyan bu yer değişiklikleri, grubun menşei ile ilgili tahmin yürütmemize yardımcı olacak netlikte değildir⁶⁸.

Sürgün politikası, Yahudilere, yalnızca II. Mehmet tarafından İstanbul'un yeniden imar ve iskanı sürecinde uygulanmadı. Halefleri, doğuda ve batıda gerçekleştirdikleri fetihlerin akabinde zaman zaman bu politikaya başvurdıklarında, Yahudiler yine sahnede idi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethini takiben İstanbul'a gönderilen bölge halkının Müslüman ve Hıristiyan sâkinleri arasında Yahudiler de bulunmaktaydı. Dönemin tanığı İbn İyas, Yahudi cemaatinden 95 hanelik bir nüfusun İskenderiye üzerinden nakledildiğini belirtmektedir. Sürgüne tabi tutulanlar arasında tüccarların bulunması, muzaffer sultanın, Yahudilerin ticari becerilerinden başkentinde istifade etmeyi hedeflediğini göstermektedir⁶⁹. Yahudilerin benzer şekilde askeri bir başarının ardından, muhtelif Osmanlı kentlerine transferine dair başka bir örnek Budin'in fethinde yaşanmıştır. Cizye defterlerinde "Kendi Gelen" cemaatleri arasında kaydedildiği için ileride değineceğimiz Budin Yahudileri, Kanuni Sultan Süleyman'ın şehri ele geçirmesi sonrasında Hıristiyan ahalinin bir bölümü ile Selanik, Edirne ve İstanbul gibi şehirlere yerleştirilen tebaa arasında gelmektedir⁷⁰. Çağdaş kaynaklar, şehrin Yahudi sâkinlerinin Tuna nehri üzerinden gemilerle taşındıkları hususunda ittifak etmektedir. Ancak bu nakil

⁶⁷ BOA, MAD.d, No. 20198, 18; BOA, MAD.d, No. 286, 21.

⁶⁸ BOA, MAD.d, No. 286, 26, 13.

⁶⁹ Hüseyin Arslan, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl) Yönetim Nüfus Göçler İskânlar Sürgünler* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 333- 334.

⁷⁰ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), 145; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 1/ 76.

faaliyetinin, gönül rızası ile uygulanıp uygulanmadığına ilişkin farklı anlatımlar söz konusudur⁷¹. Kaynakların bir kısmı, Yahudilerin ticaret erbabı olarak sürgün tarikiyle gönderildiklerine işaret ederler⁷².

Halefleri döneminde tatbik edilenlere kıyasla, II. Mehmet'in uyguladığı sürgünler, Yahudi cemaatlerinin hayatında daha büyük tesirler bıraktı⁷³. Öncelikle Osmanlı topraklarındaki Yahudi toplumunun demografik tablosu değişti. Anadolu ve Rumeli şehirlerinde sürgüne maruz kalmış Yahudi cemaatlerinin bir kısmı zayıflar veya tamamen yok olurken, İstanbul cemaati nüfusça zenginleşti. Aslında sürgün siyasetinin kapsama alanına Müslüman olsun gayrimüslim olsun Osmanlı tebaasının değişik grupları girmektedir⁷⁴. Fakat başkente sürgün edilen etnik-dinî grupların hiçbirisi, yüzyıllar boyunca, Yahudiler kadar uzun ömürlü şekilde "Sürgünlü" kimliğini benliklerinde taşımadılar. Osmanlı arşiv vesikaları, bu kimliğin Yahudilerin cemaat yapısının ve bireysel hayatının şekillenmesinde ne derece müessir olduğunu gösteren izleri günümüze aktarmaktadır⁷⁵.

1.1.2. Kendi Gelenler

"Kendi Gelen" cemaati, 15. ve yoğunlukla 16. yüzyılda Avrupa ülkelerinden, Osmanlı İmparatorluğu'na kendi isteğiyle göç etmiş Yahudilerden oluşmaktaydı. Büyük çoğunluğu İspanya'dan olmak üzere Portekiz, İtalyan, Alman ve Macar topraklarından gelen bu göçmenler, Hristiyan yönetimlerinin baskısı altındaki Yahudi kimliklerini muhafaza etmenin güçlüğü karşısında Doğu'ya yöneldiler. Aslında Yahudi göçleri, daha Osmanlı devlet teşkilatının tesis edildiği dönemde, 14. yüzyılda başladı. Macar kralı Layoş'un hükümdarlığı sırasında bölge Yahudileri, anti-semitik uygulamalarla karşı

⁷¹ Katalin Szende, "Scapegoats or Competitors? The Expulsion of Jews from Hungarian Towns on the Aftermath of the Battle of Mohacs", *Expulsion and Diaspora Formation: Religious and Ethnic Identities in Flux from Antiquity to the Seventeenth Century*, ed. John Tolan (Turnhout: Brepols Publishers, 2015), 73- 74

⁷² Hacker, "The Sürgün System", 30.

⁷³ Gerber, *Crossing Border*, 48.

⁷⁴ Hacker, "The Sürgün System", 1, 32-34.

⁷⁵ Bu izleri cizye defterlerinin haricinde, mühimme defterleri veya kadı sicilleri gibi başka belge koleksiyonlarında da takip etmek mümkündür. Mesela 1690 yılına tarihlenen bir mühimme hükmüne göre, aralarında "Sürgünler" cemaatbaşısının da bulunduğu Yahudi cemaatinin önde gelenleri, İstanbul Yahudilerinin kethüdasını tayin etmişlerdi. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 99, Gömlek No. 342, 107. Bir diğer örnekte, Küçük Selanik cemaatinden Kalo isimli tellal, mahkemeye kefil olarak, aynı zamanda eşi olan Sürgün cemaatinin kethüdası Yaşuğa'yı göstermekteydi. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 68.

karşıya kaldı ve 1360 yılında sınır dışı edilmelerine karar verildi⁷⁶. Macaristan Yahudilerinin bir kısmı, yeni yurt arayışı içinde Osmanlı hakimiyet alanlarına, özellikle Balkanlara doğru göç etmeye başladı. Bu göçler, başkent Edirne ve Selanik gibi elverişli koşullara sahip kentlerde Yahudi nüfusunun artmasına sebep oldu⁷⁷.

15. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa’da yaşanan gelişmeler, Katoliklerin Yahudi aleyhtarı politikaları ve engizisyon mahkemeleri İspanya, Portekiz ve İtalya’da kitlesel göçlerin yoğun şekilde gerçekleşmesine neden olacaktır. Oysa İberyalı Yahudilerin Doğu’ya yönelimlerinin bu tarihten çok evvel, 1390’larda başladığına dair bilgiler bulunmaktadır⁷⁸. İber Yarımadası’nda Müslüman idaresi altında ilerleme gösteren Yahudi yaşamı, Hristiyan egemenliğinin yeniden tesisi üzerine dinî fanatizm ile karşılaşmıştır. Yahudi karşıtı isyanlar, 1391 yılında, birçok kişinin ölümüyle, hayatta kalanlar içinse din değiştirme ile sonuçlanmıştır⁷⁹. Dolayısıyla bir Yahudi için yaşamın gittikçe zorlaşacağı İber Yarımadası’ndan Osmanlı istikametine hareketin 1492 senesine gelinceye kadar cari bir eğilim olduğu söylenebilir⁸⁰. Ayrıca, 1470 yılında Bavyera kralı tarafından tardedilen Yahudilerin bir kısmı Tuna kıyılarına göç etmiş, bir kısmı da İstanbul’a yerleşmişti⁸¹.

Osmanlı Devleti’ne Yahudi göçünün en kesif şekilde gerçekleştiği dönem ise İspanya’dan ve Portekiz’den çıkarıldıkları tarihler sonrasına tekabül etmektedir. Mart 1492’de İspanyol kral Ferdinand ile kraliçe İzabel, hükümdarlıklarındaki Yahudilerin ihracını buyuran bir emir yayınladılar⁸². Bu emirle Yahudiler, ülkeyi birkaç ay içinde terk etmek veya Hristiyan dinine geçmek arasında bir seçim yapmaya zorlanıyorlardı. Hristiyanlığı

⁷⁶ Nathaniel Katzburg, “Hungary”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale 2007), 9/ 608; Jits van Straten, *The Origin of Askenazi Jewry: the Controversy Unraveled* (New York: De Gruyter, 2011), 62.

⁷⁷ Halil İnalçık, “Foundations of Ottoman- Jewish Cooperation”, *Jews, Turks, Ottomans: a Shared History Fifteenth through the Twentieth Century*, ed. Avigdor Levy (New York: Syracuse University Press, 2002), 4.

⁷⁸ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 20-22.

⁷⁹ Cecil Roth, *Histoire du Peuple Juif (des origines a la resurrection de l’Etat d’Israel)* (Paris: Editions de la Terre Retrouvée, 1957), 270; Marc D. Angel, *Foundations of Sephardic Spirituality: The Inner Life of Jews of the Ottoman Empire*, Jewish Light Publishing (Woodstock: Jewish Lights Publishing, 2006), 21.

⁸⁰ Levy, *The Sephardim*, 4, 7. Epstein, 1472 yılında, İstanbul’da vergi iltizamı alan iki Yahudi’nin Avrupa’dan gelenlerden olduğunu ve birçok mültezimin bu gruba mensup olduğunu belirtmektedir. Bkz. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 23.

⁸¹ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 200- 201.

⁸² Roth, *Histoire du Peuple Juif*, 278. Eliyahu Kapsali tarafından nakledilen sürgün fermanı için bkz. Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 348- 350. Fermanın Fransızca yayınlamış metni ile karşılaştırmak için bkz. M. Franco, *Essai sur l’Histoire des Israelites de l’Empire Ottoman* (Paris: Librairie Durlacher, 1897), 35.

kabul edenlerin İspanya’da yaşamasına izin veriliyordu⁸³. Ancak İspanya’nın muhtelif kentlerinde kurulan engizisyon mahkemelerinin yeni Hristiyanlara şüpheyile bakan uygulamalarına maruz kalmak durumundaydılar. Sürgün emrinin feshi için İsak Abravanel ve Yahudi cemaatinin ileri gelen diğer üyeleri gayret gösterdiler; fakat kararın iptali söz konusu olmadı. Yahudilerin mülklerine el konuldu; binlerce kişi din değiştirip Hristiyanlığa geçtiğini ilan etti. Bununla birlikte, büyük kısmı, inançlarından vazgeçmeyerek, altın ve gümüş gibi ihracı yasak olanlar dışındaki menkul mallarını alarak başka ülkelere göç etmeyi tercih etti⁸⁴.

Osmanlı İmparatorluğu, İspanya hükümetinin Yahudileri ihraç kararının ardından göç etmek üzere yola çıkan birçok Yahudi için öncelikli hedef değildi. Aslında Osmanlı topraklarına göç, tedricî olarak ve uzunca bir zaman dilimine yayılarak gerçekleşti. Yahudi sürgünler, ilk etapta daha kolay erişim sağlayabilecekleri topraklara iltica ettiler. Portekiz, birçok Yahudi göçmen için ilk sığınak oldu. Bunun dışında göçmenlerin bir bölümü Kuzey Afrika’ya giderken, başka gruplar Navara Krallığı, Fransa ve İtalyan devletleri gibi yolculuğun getireceği zorlukları ve masrafı minimize edebileceklerini düşündükleri yakın ülkelere doğru harekete geçti⁸⁵. Ancak her halükârda, hastalık, açlık, soygun, ailelerin parçalanması veya köle olarak satılmak gibi maddî ve manevî sıkıntılarla mücadele etmeleri kaçınılmaz hale geldi⁸⁶.

1496’da Portekiz kralı Manuel, krallığını Hristiyan olmayan unsurlardan temizlemeye karar verdiğinde, Yahudiler için tarih tekerrür etti. Yahudilerin ve Müslümanların 10 ay içinde Portekiz’i terk etmeleri istendi. 1497 baharından itibaren Yahudileri zorla vaftiz ederek, atalarının inancından vazgeçmelerini hedefleyen çok sıkı bir Hristiyanlaştırma kampanyası yürütüldü. Bu sefer, Hristiyanlığa geçmeyi kabul edenlerin sayısı İspanya’dakilere kıyasla daha fazla oldu. Çünkü, Yahudiler için İber Yarımadası’ndaki

⁸³ Yahudilerin zorla vaftiz edilerek din değiştirmeleri, “konverso” veya aşağılayıcı bir ifadeyle “marrano” (domuz manasına gelen İspanyolca bir terim) denilen grubu yarattı. İspanya’da devletin önemli mevkilerine kadar yükselen bu topluluğun bireyleri, zahiren Hristiyan dinine geçmekle birlikte, Yahudilik inanç ve ibadet esaslarına gizliden gizliye bağlılıklarını sürdürmeye çalışıyorlardı. Marranolar için bkz. Cecil Roth, *A History of the Marranos* (New York: Sepher- Hermon Press, 1974).

⁸⁴ Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 245- 246; Roth, *Histoire du Peuple Juif*, 278- 279.

⁸⁵ Levy, *The Sephardim*, 4; Roth, *Histoire du Peuple Juif*, 279- 281. Yahudi tarihçi Eliyahu Kapsali, kroniğinde, İspanya’nın sahil kentlerinde yaşayan dindaşlarının sürgün emrinden sonra gemilere binerek Cenova, Venedik ve Kartaca’ya; Aragon, Katalonya, Kastilya ve Valensiya’daki Yahudilerin Napoli’ye sığındıklarını yazar. Bkz. Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 350- 351.

⁸⁶ Jacob Marcus, *The Jew in the Medieval World: a Source Book* (New York: Harper& Row Publishers, 1965), 51- 55; Roth, *Histoire du Peuple Juif*, 279- 281; Angel, *Foundations of Sephardic Sprirituality*, 21- 23.

son kale de düřtü⁸⁷. Dinî fanatizm, Yahudi mültecileri diğerk Avrupa devletlerinde de rahat bırakmadı. Yahudiler, Hristiyan din adamlarının da kışkırtmalarıyla, toplum tarafından, yaşanan her türlü felaketin sorumlusu addedildiler. E. Kapsalı, bir kısım dindaşı İspanya'dan Napoli'ye iltica ettiğinde, şehir halkının, baş gösteren salgın hastalıkların müsebbibi olarak Yahudileri gördüklerini ve kentten ihraçları hususunda yöneticilere tazyikte bulunduklarını anlatmaktadır⁸⁸. Avrupa şehirlerinde giderek artan anti-semitizm ve birçoğunda gerçekleşen sınır dışı edilmeler, Yahudileri, dalgalar halinde Osmanlı topraklarına göç etmeye yöneltti. İlk göç dalgası İspanya'da ve Portekiz'de birbirine yakın tarihlerde yaşanan sıcak gelişmeleri takiben geldi. Göçmenlerin bir kısmı Adriyatik'e ulaşp, karayolunu tercihle Balkanlara ve Anadolu'ya eriştiler. Bazı göçmenler ise bir süre İtalya'da yaşayıp, deniz yolunu kullanarak gemilerle Osmanlı kıyılarına ulaşma yolunu seçtiler⁸⁹.

Sefarad⁹⁰ göçmenlerin tarihi, Osmanlı sınırlarına erişim sürecinin aşamalı olarak gerçekleştiğine dair hikayelerle doludur. Rabbani bilgin Yakob ibn Habib'in yolculuğu, bu sürecin güzel bir örneğini sunmaktadır. İbn Habib, Kastilya'da ilmi çalışmalarla meşgul olan bir haham iken, 1492 yılında yayınlanan sürgün fermanı üzerine, birçok Yahudi'nin yaptığı gibi İspanya'dan komşu Portekiz Krallığı'na iltica etti. Portekiz yönetimi, dört ila on dört yaş arasındaki bütün Yahudi çocukların ailelerinden alınarak Hristiyan dini gereğince yaşamaları kararını yürürlüğe koyduğunda, zorla vaftiz edilenler arasında İbn Habib'in oğlu da bulunmaktaydı. İbn Habib, ancak oğlunu kurtarabildikten sonra ailesiyle birlikte Osmanlı topraklarına kaçabilmeyi başararak Selanik'e yerleşti. Bir başka din adamı Portekizli Tevrat yorumcusu David ibn Yahya'nın hikayesi ise daha çetrefilli ve uzundu. İbn Yahya, İspanyol sürgünlerin Portekiz'e iltica ettiği dönemde, çalışmaları nedeniyle resmi makamlar tarafından suçlandı ve ailesiyle Napoli'ye kaçtı. Bir müddet sonra Napoli'yi işgal eden Fransızların Yahudi karşıtı önlemleri sonucu İstanbul'a gitmeye karar verdi. Ancak maddi imkansızlıklardan ötürü Korfu'ya kadar gidebildi, burada nadir kitaplardan mürekkep koleksiyonunu satarak Narda'ya ve nihayet

⁸⁷ Roth, *Marranos*, 56- 61; Roth, *Histoire du Peuple Juif*, 282- 283.

⁸⁸ Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 271.

⁸⁹ Benbassa - Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri*, 87.

⁹⁰ Sefarad terimi, 15. yüzyılın sonunda İber Yarımadası'ndan sınır dışı edilen Yahudileri ve torunlarını ifade eder.

nice zorluk akabinde yerli Romanyotlar tarafından büyük saygı göreceği İstanbul'a ulaştı⁹¹.

15. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'dan Osmanlı şehirlerine yaşanan göçün kesafetinde, Yahudilerin eski memleketlerinde dinî kimliklerine ve servetlerine olan mütecaviz tavrın yanı sıra sultanın lütufkâr davetinin etkili olduğu sıklıkla ifade edilmiştir. Venedik idaresi altındaki Girit'te Yahudi cemaatinin liderliğini üstlenen Eliyahu Kapsali, kroniğinde, Sultan II. Bayezid'den övgüyle bahsetmektedir. Çünkü Kapsali'ye göre, Sultan, İbrahim'in nesline hüsn-i muamelede bulunmuş, Avrupa krallarının yaptığı gibi onları ülkesinden kovmamıştır. Üstelik, İspanya kralının uyguladığı zulmü ve Yahudilerin yeni yurt arayışını duyarak, hükümdarlığı dahilindeki valilere, iltica etmek isteyen Yahudilerin reddedilmemesini buyuran fermanlar göndermiştir. Ayrıca, fermanına aykırı şekilde hareket edenlerin idamla cezalandırılacağını da belirtmiştir. Kapsali'nin ifadesiyle; “eğer Tanrı'nın inayet ve merhameti olmasaydı; bizlere kucak açan Türk Sultanı II. Bayezid'i vesile kılarak bizleri kurtarmasaydı” Yahudilerin yeryüzündeki izleri yok olup gidecekti⁹². Sultanın, ülkesi için hem ekonomik hem de teknik açıdan avantajlar sağlayacağı düşüncesiyle Yahudi göçüne sıcak bakması muhtemeldir. Kapsali de göçmenlere dair çizdiği “maharetli Yahudi” imajıyla, adeta sultanın bu pragmatik tutumunun haklılığını ortaya koymaya çalışır. Mesela, Osmanlıların dünyaya hükmedebilmelerinin sebebini, Yahudilerin silah yapımı konusundaki bilgi aktarımına bağlar⁹³.

Çoğunluğu İber Yarımadası'ndan olmak üzere Avrupa ülkelerinden Türk hakimiyeti altındaki topraklara iltica eden Yahudiler, yerleştikleri Osmanlı şehir merkezlerinde, kendi sinagoglarının bulunduğu bir yapılanma içine girdiler. Böylece, Yahudi göçmenlerin rağbet ettikleri Edirne, Selanik, Bursa, İzmir ve İstanbul gibi kentlerde, geldikleri memleketin dilini, kültürünü ve geleneklerini taşıyan ve uzunca bir dönem yaşatacak olan pek çok cemaat ortaya çıkmıştır⁹⁴. Bu cemaatler köken şehirlerine veya

⁹¹ Ephraim Kupfer, “İbn Yahya, David ben Solomon”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale 2007), 9/ 697; Joseph Hacker, “İbn Habib, Jacob ben Solomon”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale 2007), 9/ 677- 678; Levy, *The Sephardim*, 5.

⁹² Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 8/ 5; Barnai, “On the History of the Jews”, 19; Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 270- 274, 353.

⁹³ Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 274.

⁹⁴ Aydın, “İstanbul'daki Yahudi Cemaatleri”, 7.

lkelerine göre isim alırken, Mühimme Defterleri, vergi kayıtları veya kadı sicilleri gibi resmî vesikalarda “Kendi Gelen”ler Şeklinde de tanımlandılar.

İstanbul ve çevresinde sâkin bulunan Yahudilerin cizye kayıtlarını ihtiva eden 1688- 89 yılına ait deftere göre, vergi mükelleflerinin %63’ Kendi Gelenler kategorisinde tahrir edilmiş cemaatlerin mensupları idi. Söz konusu defterde, 15 farklı cemaatin ismi zikredilmekteydi: Portugal, Geruz, Senyora, Şalom Aragon, Mesina, Hanan, Katalan, AŞkenazi Alaman, Kalavriye, Kordova, iilya-yı Büzürg, iilya-yı Küçük, Cana, Budun ve Zeyrek. Bu cemaatlerden yedisi İber Yarımadası, dördü İtalya kökenlidir. Ayrıca, biri AŞkenaz diğeri Macar olmak üzere Orta Avrupa menşeli iki cemaatin yanı sıra, orijini saptanamayan iki topluluk bulunmaktadır⁹⁵.

Portugal (Portekiz), Katalan, Geruz (Geruş), Şalom Aragon, Kordova, Senora (Senyora) ve Hanan, Sefaradların oluşturduğu cemaatlerdir. M. Rozen, İber Yarımadası’ndan göç eden Yahudilerin ilk geldiklerinde tek bir cemaat çatısı altında organize olmalarını muhtemel görerek, ilk topluluğun İbranice “kovulmuş” anlamına gelen Geruş cemaati olduğunu belirtmektedir⁹⁶. Zamanla Geruş topluluğu içinde yaşanan bölünmeler, farklı cemaatlerin doğmasına vesile olmuştur. Aslında cemaat yönetimleri tarafından, üyelerinin sinagoglarını değiştirerek başka cemaatlere katılması çok da arzu edilen bir durum değildir. Hatta cemaatler arası hareketliliğe mâni olmak için “haskama” denilen, üyeler üzerinde bağlayıcılığı olan anlaŐmalar yapılmıştır. Ancak vergi paylaŐımı esnasında yaşanan sorunlar veya sinagoglarda takip edilen dua usulleri, dinî törenlerdeki farklılıklar, üyelerin başka cemaatlere geçmesine veya yeni bir cemaat vcoda getirmelerine sebep olabiliyordu⁹⁷. yenin cemaatler arasındaki hareketliliği, yalnızca kendisini ve Yahudi toplumunu ilgilendiren bir husus değildir. Cizye defterlerindeki kayıtlar, cemaat deėiŐikliėinin hükümet onayı gerektirdiğini gstermektedir⁹⁸.

⁹⁵ BOA, MAD.d, No. 4036, 126- 210.

⁹⁶ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, 79- 80. “Geruş” adının taşıyan Sefarad cemaatleri, başka Osmanlı kentlerinde de sıklıkla görülür. Bkz. Yaron Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler 17. Yüzyılda Osmanlı Yahudileri*, ev. Nita zkatalan (İstanbul: GOA Basım Yayın, 2009), 172.

⁹⁷ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, 79- 81; Marc Angel, “The Responsa Literature in the Ottoman Empire as a Source for the Study of Ottoman Jewry”, *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy (Princeton: Darwin Press, 1994), 678. Benzer problemler, başka Őehirlerdeki Yahudi topluluklarında da görülebiliyordu. Angel, 16. yüzyılda, Yahudi hukuku konusundaki bilgisiyle Selanik Yahudi toplumunun önde gelen din adamlarından Samuel de Medina’nın naklettiiği bir olaya değinir. Buna göre, dini törenlerde Sicilya usulünün takip edildiği sinagoga tabi olan bir Yahudi, cemaatinin Sefarad geleneğini uygulamasını istedi. Bunun yapılmadığını görünce, sinagogundan ayrılarak, kendi gibi düŐünenlerle yeni bir cemaat kurdu. Bkz. Angel, “The Responsa Literature in the Ottoman Empire”, 678.

⁹⁸ BOA, MAD.d, No. 286, 7-13, 22- 27, 36, 40; BOA, MAD.d, No. 20198, 4.

İber kökenli cemaatlerin büyük bölümü İspanya şehirlerinden gelmiş olmalarına rağmen, birbirinden değişik davranış biçimleriyle, dilleriyle ve kültürleriyle farklı cemaat örgütlenmeleri meydana getirmeye meyilli görünmektedirler. Selanik’e yerleşen Aragonluların ve Katalanların karakteristik özelliklerini tasvir eden J. Nehama’nın anlatımı ile Sefaradların gerçekten de monolitik bir grup olmadığını anlamak daha kolay hale gelmektedir. Nehama, İspanya’nın iç kesimlerinde yaşamış olan Aragonluları, gelenekçi, geçmişe bağlı, otoriter, karamsar, titiz ve dürüst olmakla birlikte çalışmaya daha az eğilimli kimseler olarak tanımlarken, sahil bölgesinden gelen Katalanları yenilikçi, hayat dolu, girişimci ve özellikle Barselonalı, Gironalı, Tarragonalı Yahudilerin ekmeklerini taştan çıkartacak derecede becerikli ve çalışkan olduklarını belirtmektedir⁹⁹. Osmanlı arşiv belgelerinde umumiyetle “Hanan” حنان, bazen ise “Haman” حمان olarak bahsedilen cemaatin menşei, İstanbul Yahudilerine ilişkin çalışmalar yapan tarihçilerin üzerinde düşündüğü bir konu olmuştur. A. Danon, bir Osmanlı vesikasında tesadüf ettiği bu topluluğu, belirgin şekilde tanımlayamazken, U. Heyd, İspanya’nın Granada kentinden gelen Hamon ailesi tarafından temelleri atılan bir cemaat olduğu sonucuna varmıştır¹⁰⁰. 1492’de İspanya’daki ihraç kararının ardından Osmanlı İmparatorluğu’na yerleşen Hamonlar, hekimlikteki maharetleri ile sarayda hizmet sunmuş ve hatırı sayılır derecede başarı kazanmış bir ailedir. II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim’in hekimliğini yapan Yosef Hamon, ailenin Osmanlı tabiiyetindeki ilk üyesidir. Ancak Hamon ailesinin şöhret bulması, Kanuni Sultan Süleyman’ın hekimi olan Mose’den kaynaklanmıştır. Mose Hamon yalnızca tıbbi bilgisi ve yetkinliği ile değil, aynı zamanda seçkin yönetici tabaka ile kurduğu siyasi münasebet sebebiyle bir itibara sahiptir¹⁰¹. Hamonların Osmanlı sarayında edindiği bu nüfuzun, onları, kendilerine has sinagoglarının sahibi olarak, ayrı bir cemaat halinde yapılanmaya götürdüğü bilinmektedir¹⁰². Ancak “Hanan” cemaatinin, Hamonlar tarafından tesis edilmesi meselesini şüpheli kılan bazı durumlar söz konusudur. 1595- 97 tarihli cizye defterinde, bu cemaatin başlığı altında meslekleri ve uğraş alanları

⁹⁹ Joseph Nehama’nın “Histoire des Israelites de Salonique” isimli eserinden naklen Angel, *Foundations of Sephardic Spirituality*, 25- 27.

¹⁰⁰ Heyd, “İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 174.

¹⁰¹ Hamon ailesi için bkz. Uriel Heyd, “Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent”, *Oriens* 16 (Aralık 1963), 152-170; Simon Marcus - Leah Bornstein-Makovetsky, “Hamon”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale 2007), 8/ 311- 312; Arslan Terzioğlu, *Moses Hamons Kompendium der Zahnheilkunde: Aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts*, (Münghen: 1977) 7- 31; Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 86- 88.

¹⁰² Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, 205.

verilen üyelerin arasında tek bir hekim dahi bulunmamaktadır¹⁰³. Oysa ki Moşe Hamon'dan sonra da nesiller boyunca bu ailenin tababet ilmindeki becerisi süregelmiştir. Bu durumun, cizye defterine yansımaması ise kuşku yaratmaktadır. Üstelik 17. yüzyıl cizye defterlerinde, “Hanan”ın yanı sıra, yazılışında küçük değişikliklerle (حنان) “Etibba-ı Hanan” olarak kaydedilen farklı bir grup daha karşımıza çıkmaktadır ki bunun hekim Hamon ailesini ifade ettiği oldukça açıktır¹⁰⁴. Ayrıca, 1688- 89 yılı cizye defterinde “Cemaat-i Hanan”, oldukça şaşırtıcı bir biçimde “nam-ı diğer Mayor” ifadesi taşımaktadır¹⁰⁵. Daha önceki tarihlerde düzenlenen defterlerde, bu tarz bir adlandırma yoluna gidilmemiştir. İspanya'nın Mayorka adasından göç eden Yahudiler tarafından Edirne'de ve Bursa'da kurulan topluluklar bu isimle anılmaktadır¹⁰⁶. Ancak Hamon ailesinin Granada asıllı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, “Mayor” isminin zikredilmesi, cemaatin menşei ile ilgili bir başka sorun yaratmaktadır. 1686 tarihli bir kadı sicili, İstanbul'daki Yahudi topluluklarının liderlerini sayarken, Mayor cemaatbaşısının Mosi ve Hamon cemaatbaşısının Yasef olduğunu gösterir¹⁰⁷. Bu iki topluluk başka liderler tarafından temsil edildiğine göre, farklı cemaat örgütlenmeleri söz konusu demektir. Bununla birlikte, Mayor ve Hamon cemaatleri, sicilin kaydedildiği 1686 Haziran'ı ile cizye defterinin düzenlendiği 1688-89 tarihi arasındaki kısa zaman diliminde tek bir çatı altında birleşmiş de olabilir.

İspanya'dan kovulan Yahudilerin büyük kısmının önce Portekiz'e gittiğini daha önce belirtmiştik. Yakob ibn Habib'in yaptığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'na sonradan iltica edenler vardı. 1497'de Portekiz kraliyetinin Yahudilere karşı uyguladığı sert politikalar sebebiyle göç eden Yahudiler, müstakil bir sinagoga sahip olarak “Portugal” (veya Portakal) ismiyle bir cemaat formunda organize oldular. Ayrıca, Portekiz'de Yahudi çocuklarının cebren vaftiz edildiği ve ülkedeki “kafirler”in varlığına müsamaha gösterilmediği dönemde, Yahudilik inancını inkara zorlanan bir Marrano jenerasyonu doğmuştu. Yahudi geleneğine dair tüm izleri silmeyi hedefleyen İspanya'daki engizisyon

¹⁰³ BOA, MAD.d, No. 14393, 142- 147.

¹⁰⁴ BOA, MAD.d, No. 2060, 20; BOA, MAD.d, No. 14932, 14; BOA, MAD.d, No. 14830, 2.

¹⁰⁵ BOA, MAD.d, No. 4036, 22.

¹⁰⁶ Heyd, “İstanbul'daki Yahudi Toplulukları”, 174. İstanbul'daki Mayor sinagogu hakkında yakın zamana ait bir haber için bkz. Rubi Asa, “Mayor Sinagogu'nda Yeni Bir Dönem”, *Şalom* (11 Kasım 2009). 17. yüzyıl Edirne Mayor cemaati için bkz. BOA, MAD.d, No. 4021, 10. Naim Güler, *Tarihte Yolculuk: Edirne Yahudileri* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2014), 38.

¹⁰⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096- 1097/ M. 1685- 1686)*, haz. Sabri Atay vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 338.

uygulaması, uzun bir süre Portekiz’de etkili olmadı¹⁰⁸. Fakat, 1536 yılında kurulan engizisyon mahkemelerinin gazabı, Marranoları, Portekiz’de de rahat bırakmadı.¹⁰⁹ Bu sebeple, 16. yüzyıl boyunca ve hatta 17. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarına bir Marrano göçü yaşandı. Portekiz’de birer Marrano olarak doğan Gracia Mendes ve yeğeni/damadı Yasef Nasi de uluslararası iktisadi faaliyetlerdeki kabiliyetleri ve göz kamaştırıcı servetleri ile 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde İstanbul’a yerleştiler¹¹⁰. Mendes-Nasi ailesi, hayatlarının bundan sonraki kısmında, İstanbul’dan Selanik’e İzmir’e Osmanlı sınırlarındaki Yahudilerin hamiliği görevini üstleneceklerdi¹¹¹.

İstanbul Yahudi toplumunda oynadığı etkin rol ile Senora (Senyora) veya ha-gveret¹¹² olarak adlandırılan Dona Gracia Mendes, 1563 yılında yeni bir cemaat kurmak istedi. Kendi adını (Senora) taşıyan bu grup, ekseriyetle Geruş cemaatinden katılımların gerçekleşmesiyle giderek büyüdü. Ancak, bu durum, üyelerinin cemaat değişikliğine olumlu bakmayan Geruş liderlerini rahatsız ederek, Yahudi toplumu içinde bir ihtilafa sebep oldu. Çünkü 1549 senesinde tüm Yahudi topluluklarının katılımıyla yürürlüğe konulan bir düzenlemeye göre, cemaatler arası geçiş yapmak isteyen üyeler, vergi oranları belirlenmeden ve listeleri hazırlanmadan bunu gerçekleştirmeliydi¹¹³. Başta Geruş cemaati hahamı olmak üzere kendisine muhalif seslere rağmen, ha-gveret, taraftarlarının da desteğiyle kararında herhangi bir değişiklik yapmadan yoluna devam etti¹¹⁴. S. Yerasimos, 16. yüzyılın sonuna ait cizye kayıtlarında, Senora cemaati mensuplarının umumiyetle düşük gelir grubundan olduklarını fark ederek, topluluğun büyük kısmının Mendes-Nasi ailesinin hizmetkârlarından müteşekkil olduğunu

¹⁰⁸ Roth, *Marranos*, 57- 62. Alman ilahiyatçı Stephan Gerlach, Yahudilerin, Müslümanların ve Papa karşıtlarının yargılandığı engizisyon mahkemelerinin, ticareti olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle Portekiz’de daha geç faaliyete girdiğini belirtmektedir. Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 1/ 265.

¹⁰⁹ Simon Schama, *Yahudilerin Tarihi 1492- 1900: Aidiyet*, çev. Leyla Tonguç (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2010), 64.

¹¹⁰ İnalçık, “Ottoman- Jewish Cooperation”, 9- 10. Ayrıca Mendes- Nasi ailesi ile ilgili olarak bkz. Cecil Roth, *Dona Gracia of the House of Nasi* (Illinois: Varda Books, 2001); Cecil Roth, *The House of Nasi: the Duke of Naxos* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1948); Marianne D. Birnbaum, *Gracia Mendes Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu*, çev. Mercan Uluengin (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007); Norman Rosenblatt, *Joseph Nasi Court Favorite of Selim II* (Pennsylvania: University of Pennsylvania, Doktora Tezi, 1957).

¹¹¹ Birnbaum, *Gracia Mendes*, 116- 117.

¹¹² Ha-gveret, İspanyolca “hanımefendi” anlamına gelen “senora” kelimesinin İbranice karşılığıdır. Bkz. İsrail Benyakar - Yuda Siliki, *Türkçe- İbranice İbranice- Türkçe Sözlük* (Bat-Yam: İsrail’deki Türkiyeliler Birliği, 2011), 66.

¹¹³ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, 80, 211; Heyd, “İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 175.

¹¹⁴ Roth, *Dona Gracia*, 124- 125.

düşünmektedir¹¹⁵. Aslında bu açıklama, Senora Sinagogu'nun kuruluş hikayesi ile de uyum göstermektedir. Ha-gveret, başlangıçta, Balat'ta Yahudi öğrenimini ve ilmî faaliyetlerini desteklemek üzere bir yeşiva kurdu muştur. Mendes hanehalkının her gün ibadet için bir araya geldiği bu yeşivanın yanında, ilerleyen süreçte Senora Sinagogu adıyla anılacak olan bir mabet ortaya çıkmıştır¹¹⁶. Bu durumda, Senora cemaatinin nüvesini de Mendes ailesinin emri altında çalışan kişiler oluşturmaktadır¹¹⁷.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde esir düşen İspanyol Pedro, anılarında, “Engizisyon korkusundan, Aragon'dan ve Valencia'dan kocalarıyla birlikte kaçan çok morisco tanıdım!” demekte ve hemen ardından, Osmanlı topraklarına sığınan Yahudilerin çokluğuna değinmekteydi¹¹⁸. İstanbul'daki Aragon menşeli İspanyol göçmenleri, cizye defterlerinde, İbranice barış anlamına gelen “Şalom” ismiyle birlikte anılan bir topluluk oluşturdular¹¹⁹. 16. yüzyılın sonuna dek tek bir cemaat halindeydiler. Ancak 17. yüzyılın başından itibaren Aragon'a tabi bir başka grup daha ortaya çıktı: Cemaat-i İlyanoy¹²⁰. Vergi mükelleflerinin ağırlıklı şekilde düşük gelir seviyesinden olduğu bu küçük topluluğu, ana cemaatten ayıran sebepler konusunda bilgimiz bulunmamaktadır. Ama Hamon veya Senyora cemaatleri örneklerinde yaşandığı gibi, İstanbul Yahudi toplumunun seçkin bir üyesi tarafından vücuda getirilmiş olması veya sunduğu hizmetler dolayısıyla vergi affına hak kazanmış bir grubu temsil ediyor olması muhtemeldir.

17. yüzyılın İstanbul Yahudi toplumunda, Mesina, Kalavriye, Çiçilya-ı Büzürg (Büyük Sicilya) ve Çiçilya-ı Küçük (Küçük Sicilya) olmak üzere İtalya'dan gelen göçmenlerin kurmuş olduğu dört cemaat bulunmakta idi. 31 Mayıs 1492 tarihinde, Sicilya'daki Yahudiler, İspanya'dakine benzer bir sürgün fermanı ile karşılaştı. Yedi ay sonra kararın yürürlüğe girmesiyle binlerce Yahudi adayı terk etmek zorunda kaldı¹²¹. Sürgüne uğrayan Yahudilerin bir bölümü, İtalya'nın güneyindeki Kalabriya'ya iltica ettiler. Hatta

¹¹⁵ Yerasimos, “La Communaute Juive d'Istanbul”, 118.

¹¹⁶ Roth, *Dona Gracia*, 124- 125.

¹¹⁷ Alman seyyah Hans Dernscham, “Könlü Barbara gibi meşhur ve becerikli” olarak nitelendirdiği Gracia Mendes'in debdebeli yaşamını ve hizmetkârlarının çokluğunu şaşkınlıkla anlatmaktadır. Bkz. Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 159- 161.

¹¹⁸ Cristobal de Villalon, *Türkiye Seyahati Kanuni Devrinde İstanbul 1557 Yılında Bir El Yazması Osmanlılara Esir Düşen İspanyol Pedro'nun Anıları*, çev. Yeliz Demirören (İstanbul: Erko Yayıncılık), 308- 309.

¹¹⁹ “Şalom nam-ı diğer Aragon” için bkz. BOA, *MAD.d*, No.14393, 170; “Şalom Aragon” için bkz. BOA, *MAD.d*, No. 286, 35; BOA, *MAD.d*, No. 4036, 17.

¹²⁰ BOA, *MAD.d*, No. 2060, 7; BOA, *MAD.d*, No. 14932, 4; BOA, *MAD.d*, No. 14830, 1.

¹²¹ Sergio Joseph Sierra, “Sicily”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale 2007), 18/ 543.

Kalabriya, Sicilya'daki engizisyonun öfkesinden kaçan Marranolar için de bir sığınak oldu. Ancak bölgenin İspanyol egemenliğine girmesiyle Yahudi karşıtlığı yeniden gündeme geldi. Yahudiler, hatta dinini değiştirerek Hıristiyanlığa geçenler dahi 1510 yılında Kalabriya'dan sürgün edildiler. Bir kısmı diğer İtalyan şehirlerine geçerken, başka bir kısmı Osmanlı topraklarına göç ederek Edirne, Selanik ve İstanbul gibi kentlere yerleştiler¹²². Kalabriya'dan gelen Yahudi mülteciler, Osmanlı belgelerinde “Kalavirye/Kalavriye” şeklinde zikredilen cemaati oluşturdular. Ayrıca, Sicilya adasının İtalya'ya en yakın noktası olan Mesina kentinden iltica edenler de ayrı bir cemaat halinde teşkilatlandılar.

İstanbul'da 16. yüzyılın sonunda yapılan sayımlarda tespit ettiğimiz, ancak 17. yüzyıldaki listelerde mevcut olmadığını gördüğümüz bir cemaat bulunmaktadır. S. Yerasimos, 1595-97 tarihli cizye defteri kaynaklığında kaleme aldığı çalışmasında, bu cemaati “tabi'i Kerayit” şeklinde okumuş ve topluluğa ilişkin herhangi bir açıklama getirmemiştir¹²³. Zikredilen defterde, söz konusu topluluğun mensuplarına dair bilgiler incelendiğinde, vergi yükümlüleri arasında hizmetkârların bulunduğu, hatta “kira” hizmetinde görev yaptığı açıkça belirtilen bir üyenin varlığı dikkat çekmektedir¹²⁴. Öyle sanıyoruz ki bu cemaat, III. Mehmet'in validesi Safiye Sultan'a sunduğu hizmetler ve Osmanlı sarayında edindiği nüfuz ile Yahudi cemaatinin en seçkin bireyleri arasında yer alan kira kadın Esperanza Malki'ye bağlı bir grubu ifade etmektedir. Bu sebeple, cemaatin, “Kiraya bağlı” anlamında “tabi-i Kira” (کرای) biçiminde okunması gerekmektedir. Esperanza Malki, bu cizye defterinin düzenlendiği tarihte en şaşalı dönemini yaşamaktaydı. Safiye Sultan'ın sarrafı ve temsilcisi olarak edindiği yüksek konum, kira kadını, siyasi meselelerin bir aktörü haline getirmişti. Hatta birkaç yıl sonra, Safiye Sultan ile İngiltere kraliçesi I. Elizabeth arasındaki mektuplaşmada aktif rol bile oynayacaktı. 1599 yılına tarihlenen İtalyanca bir mektupta, iki hanım arasındaki hediye alışverişinde aracı görevini üstlenmişti¹²⁵. Esperanza Malki, I. Elizabeth'e hitaben mektup kaleme alacak seviyede İtalyancaya vâkıf olduğuna göre, bir İtalyan Yahudisi olmalı idi. Yine de kira kadının menşei konusunda daha fazla ayrıntı için Osmanlı arşiv belgelerinin rehberliğine başvurmak elzem hale gelmektedir. 1595-97'de düzenlenen cizye defterinde, kiraya bağlı

¹²² Ariel Toaff - Nadia Zeldes, “Calabria”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale 2007), 4/ 348.

¹²³ Yerasimos, “La Communauté Juive d'Istanbul”, 111.

¹²⁴ Bkz. BOA, MAD.d, No. 14393, 167-169.

¹²⁵ Mahir Aydın, “Yahudi Kira Kadınlar”, 629- 631; Roth vd., “Kiera”, 148.

topluluğun (tabi-i Kira), Sicilya cemaatinden hemen sonra kaydedilmiş olması, Esperanza Malki'nin Sicilya kökenli olabileceğini akla getirmektedir. Bu düşünce, Galata kadı mahkemesinde gerçekleşen bir muamele kaydı ile sarahate kavuşmaktadır. Buna göre, “Kira demekle marufe olan” Esperanza (Esperanta b. Şabetay), vekili aracılığıyla, Geruş cemaatinden Avraham'ın Kuruçeşme'deki mülkünü satın almaktadır. Satış işlemini belgeleyen hüccet, Esperanza'nın Sicilya cemaatinden olduğunu açıkça ortaya koymaktadır¹²⁶.

Kira kadına tabi topluluğun ismi, 17. yüzyılın ilk yıllarına ait listelerde zikredilmemektedir. Elbette ki bu durum, Esperanza Malki'nin Avrupa ve Osmanlı kaynakları tarafından nakledilen trajik akıbetiyle alakalıdır. Kira ve oğulları, 50 milyon akçelik devasa bir servetin sahibiydiler. Bu servetin kaynağı, İstanbul gümrük iltizamını yönetmek benzeri iktisadî faaliyetlerle iştigal etmenin yanı sıra, kiranın, devletin önemli memuriyetlerine yapılan atamalara rüşvet karşılığında müdahil olmasından ileri gelmekteydi. Esperanza Malki, bu süreçte yalnızca güç ve servet edinmiyor, aynı zamanda yeniçeriler başta olmak üzere birçok düşman kazanıyordu. 1600 senesi Mart'ında, ulufe dağıtımı esnasında akçelerin düşük ayardan verilmesi, yeniçerilerin öfkelerini tetikleyerek kira kadının katliyle sonuçlanan bir isyana sebep olmuştur¹²⁷. Esperanza artık hayatta olmadığından 1600'lerin başında ona bağlı bir cemaatin cizye defterlerinde yer alması imkansızdır. Ancak menşei Sicilya adasına dayanan Yahudilerin, 16. yüzyılda “Cemaat-i Çiçilya” ismi ile tek bir cemaat başlığı altında tahrir edilirken, 17. yüzyılda “Çiçilya-ı Büzürg” ve “Çiçilya-ı Küçük” olmak üzere ikiye ayrıldıkları fark

¹²⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Şer'îye Sicil Defteri (1006- 1008)*, No. 21, 103a.

¹²⁷ Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 335- 336; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar Tagayyür ve Fesad (1603- 1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 2/ 149; Aydın, “Yahudi Kira Kadınlar”, 630- 632. Osmanlı kaynakları, kira kadının büyük memuriyetlere müdahalesi, rüşvet vasıtası olması ve katli gibi hususlara değinirler. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 2/ 854- 857; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, haz. Şevki Nezihi Aykut (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), 3/ 617-618; Ahmet Arslantürk- Murat Kocaaslan, *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul: Risâle-i Kürd Hatîb* (İstanbul: Okur Akademi, 2014), 39; *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 1/272- 273. Dönemin yabancı tanıkları da vardır. Levant kumpanyası ticari temsilcisi olarak İstanbul'da bulunan John Sanderson, seyahatnamesinde, kira kadının halkın gözü önünde infaz edilmesini anlatır. Bkz. Ayşe Özge Ercan, *İngiliz Seyyah John Sanderson'ın Seyahatnamesi (1584-1602): Türkçe Çeviri ve İstanbul Gözlemlerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 113- 114. Esperanza Malki ve oğullarının akıbeti konusunda İngiliz elçi Henry Lello'nun anlatımı için bkz. Henry Lello, *The Report of Lello: Babiali Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, nşr. Orhan Burian (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1952), 46- 49.

edilmektedir¹²⁸. Kanaatimizce bu ayrılık, kiraya tabi grubun Yahudi kadının ölümünden sonra, kökenlerini de ifade eden bir adlandırma ile farklı bir cemaat olarak yapılanmalarını devam ettirmelerinden kaynaklanmaktadır. Eğer durum gerçekten öyleyse, başkentteki Yahudi cemaatlerinin oluşum sürecinde kadın karakter olarak yalnızca Gracia Nasi'nin değil, Esperanza Malki'nin de öncü role sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Orta ve Doğu Avrupa orijinli Yahudilere gelince; bu gruplar, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşen göçlerle epey genişleyecektir. Bu göçlerin gerçekleşmesinde, hem Almanya'dan kovulmuş olmalarının getirdiği mecburiyet, hem de İsak Sarfati'nin Edirne'den Aşkenaz kardeşlerine seslendiği davet mektubu etkilidir. Haham Sarfati, mektubunda Svabya, Steiermark, Moravya, Macaristan ve Ren bölgesindeki Yahudilere, Osmanlı topraklarına yerleşmeleri yönünde coşkulu bir çağrıda bulunmuştur¹²⁹. Kendisini Almanya'da doğmuş ve yetişmiş bir Fransız Yahudisi olarak tanıtan hahamın mektubu, muhataplarına, Türk yurdundaki refahı ve Avrupa'ya kıyasla bir Yahudi'nin sahip olabileceği elverişli koşulları anlatmaktadır. Üstelik tüm bunların yanında, Kutsal Topraklara yakın olmanın sağladığı manevi fırsatlar da vardır¹³⁰. Bu davetin Sarfati tarafından gönderiliş tarihi belirsizliğini korumakla birlikte, Orta Avrupa'daki Aşkenazlar üzerinde tesirini gösterdiği ve çok sayıda Yahudi'yi Osmanlı tabiiyetine girme konusunda cesaretlendirdiği açıktır¹³¹. 16. yüzyıldaki cizye sayımlarında, "Aşkenaz Alaman" şeklinde yer alan cemaat, 17. yüzyılın başında iki grup halinde kaydedilmiştir. Ana topluluğa bağlı olarak kurulan küçük grubun vergi mükellefleri, "cemaat-i tabi-i Aşkenaz Alaman" başlığı altında listelenmiştir¹³². Aşkenaz

¹²⁸ BOA, MAD.d, No. 286, 33- 35. 16 Ocak 1603 tarihli sayımda, "Çiçilyan" ve "Çiçilyan-ı atik" olarak iki farklı cemaat tahrir edilmiştir. BOA, MAD.d, No. 2060, 14-16. Sicilya menşeli topluluklar, Osmanlı arşiv vesikalarında "Çiçilyan", "Sisilya" ifadeleri kullanılmaktadır. Birer örnek için bkz. BOA, MAD.d, No. 4036, 32-33; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1104- 1106)*, No. 14, 44.

¹²⁹ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 8/ 120- 121.

¹³⁰ Franz Kobler, *Letters of Jews Through the Ages: From Biblical Times to the Middle of the Eighteenth Century* (London: Ararat Publishing Society, 1953), 283- 285.

¹³¹ Epstein, mektubun 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde, 1430'lu yıllarda yazıldığı görüşündedir. Bkz. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 21- 22. Salo Baron, mektubun gönderilişini II. Murat dönemine dayandırırken, İncalcık, II. Mehmet devrine ait olduğunu düşünmektedir. Hatta İncalcık, Avrupalı Yahudilerin yetenek ve birikimlerinden istifade etmeyi İstanbul'u şenlendirme politikasına uyumlu bularak, Fatih'in, Sarfati aracılığıyla bu mektubu göndertmiş olmasını muhtemel görmektedir. Bkz. İncalcık, "Ottoman- Jewish Cooperation", 4- 5. Graetz de mektubu, II. Mehmet dönemine, 1454 senesine tarihlendirmektedir. Bkz. Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, 246.

¹³² BOA, MAD.d, No. 2060, 12; BOA, MAD.d, No. 14932, 7.

cemaatindeki bölünme, Yahudi kaynaklarının da zikrettiği bir durumdur¹³³. Yüzyılın sonunda da bu ayrımın geçerliliğini koruduğu görülmektedir¹³⁴.

Orta Avrupa menşeli olmasına rağmen, Osmanlı belgelerinde, Alman Aşkenazlardan ayrı tahrir edilmiş bir cemaat bulunmaktadır: Macar Yahudileri. 1688-89 yılına ait cizye defterinde Macar Yahudileri, “Cemaat-i Budun” ismiyle Kendi Gelenler kategorisinde kaydedilmiştir¹³⁵. Bu durum şaşırtıcıdır; çünkü Kanuni Sultan Süleyman’ın Budin’i fethi akabinde, şehirdeki Yahudilerin Osmanlı kentlerine nakledilmesi, genellikle sürgün politikası çerçevesinde değerlendirilmiştir. Gerçi, geniş çaplı uygulanan bu nüfus hareketinin, gönüllü olarak gerçekleşip gerçekleşmediği meselesi tartışmalı bir mevzudur. Hristiyan kaynaklarında, bölgedeki Yahudilerin istekleri dışında Osmanlı kentlerine göçe tabi tutuldukları kanaati hakimdir¹³⁶. Avusturyalı tarihçi Johannes Cuspinianus, Yahudilerin başlangıçta Osmanlılara direndiklerini, fakat sonradan teslim olmak zorunda kaldıklarını ve sultanla birlikte Türkiye’ye gittiklerini aktarır¹³⁷. Protestan teolog Johann Kessler, yirmisi hariç şehirdeki bütün Yahudilerin Osmanlılar tarafından katledildiğini ileri sürer¹³⁸. 16. yüzyılda Yahudi tarihçi Joseph ha-Cohen ise Budin’in fethinden bahsederken, Yahudilerin kendi iradeleriyle ve Tuna üzerinden sevk edildiklerini belirtir¹³⁹. Ha-Cohen’in anlatımı, 17. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Peçevi’ninki ile benzerlik gösterir. Peçevi, Kanuni Sultan Süleyman’ın seferlerine yer verdiği tarihinde, Budin’de sâkin binlerce Hristiyan ve Yahudi arasında gönüllü olanların hanehalkı ile beraber gemilere bindirilerek nakledildiğini yazar¹⁴⁰.

Resmî belgeler, Osmanlı ordusu Mohaç zaferinden sonra Budin önlerine geldiğinde, şehrin anahtarlarının Kanuni Sultan Süleyman’a Yahudi cemaatinden Yasef v. Salomon tarafından takdim edildiğini belirtir¹⁴¹. Yasef’in memnuniyet verici hizmetinin ardından, sultanın, bölgedeki Hristiyan ahali ile karşılaştırıldığında Yahudileri daha güvenilir ve itaatkâr bulması muhtemeldir. Bu sebeple Osmanlı kentlerini bilhassa ekonomik anlamda

¹³³ Heyd, “İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 175.

¹³⁴ BOA, MAD.d, No. 14830, 2.

¹³⁵ BOA, MAD.d, No. 4036, 35.

¹³⁶ Hacker, “The Sürgün System”, 60.

¹³⁷ Szende, “Scapegoats or Competitors”, 73.

¹³⁸ Jaroslav Miller, “Between the Ottomans and the Habsburg: Hungarian Jews After the Mohacs Catastrophe”, *Acta Universitatis Carolinae: Philosophica et Historica* 3 (1 Haziran 2004), 102.

¹³⁹ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, 145.

¹⁴⁰ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1/ 76.

¹⁴¹ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 1231, 270; BOA, *Cevdet Maliye [C.ML]*, No. 69, Gömlek No. 3161; BOA, MFB (*Müzehheb Ferman ve Beratlar*), No. 680.

kalkındırmak için, toplumun bu yetenekli ve üretken kesiminden yararlanmak istemiş ve Yahudileri zorunlu bir göçe tabi tutmuş olabilir. Ancak bu durumda, Budin cemaatinin vergi kayıtlarında “Sürgünler” arasında yer almamasını anlamak daha zor hale gelmektedir. U. Heyd, bu cemaatin “Kendi Gelenler” kategorisine dahil edilmesinin nedenini, topluluğun çekirdeğini oluşturanların kendi iradeleriyle İstanbul’a gelen göçmenler olması ihtimalinde aramaktadır. Buna göre; 14. yüzyılda memleketlerinde gördükleri baskı neticesinde, Macaristan’dan Bulgaristan’a göç eden Yahudiler, İstanbul’un fethini izleyen süreçte başkente yerleşmiş olabilirler. Ayrıca, İsak Sarfati’nin Orta Avrupa’daki dindaşlarını Osmanlı topraklarına davet eden seslenişinin, Macar Yahudileri arasında olumlu yankı uyandırması ve İstanbul’a yerleşmelerine sebep olması da muhtemeldir. Bu ihtimaller çerçevesinde bakıldığında, şayet cemaat, Budin’in 1526 tarihindeki fethinden önce İstanbul’da tesis edildiyse, “Kendi Gelenler” arasında gösterilmesi bir anlam kazanmaktadır¹⁴².

Kendi Gelenler arasında menşei saptanamayan iki cemaat bulunmaktadır: Zeyrek ve Cana. Zeyrek cemaati, ismini İstanbul’da meskûn olduğu, Haliç Boğazına komşu semtten almaktadır. Yerasimos, bu küçük cemaatin gelir basamağının en alt seviyesinde kalmış kişilerden oluştuğunu ifade etmektedir¹⁴³. Osmanlı belgelerinde “Cane”, “Çana” hatta “Hane” şeklinde değişik formlarda yer aldığı tespit edilen Cana cemaati ise cizye kayıtlarında, “der-Balat” ifadesiyle birlikte zikredilmektedir. Galante, Cana cemaatine ismini verenlerin, Kesriye kenti yakınlarındaki “Tziana” kasabasından gelen Yahudiler olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla topluluğun Romanyotlar tarafından kurulduğunu düşünür ki, bu durumda sürgün statüsünde değerlendirilmeleri gerekir. Bununla birlikte, 1660 yangınından sonraki süreçte, cemaate ait sinagogun Sefaradların mülkiyetine geçtiğini de belirtir¹⁴⁴. Galante’nin verdiği bilgiler, Cana cemaatinin bir sürgün topluluğu iken, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kendi Gelenlere dahil olduğu fikrini verir. Ancak, Balkan kentlerinden sürgüne tabi tutularak İstanbul’a getirilen toplulukları listeleyen 16. yüzyılın ilk yarısına ait tahrir defterlerinde, Cana cemaatinin ismi geçmemektedir¹⁴⁵. Bu topluluğa ilk kez 1595- 97 yılında hazırlanan, Sürgünlerle birlikte Kendi Gelen cemaatlerin listelendiği cizye defterinde, “Cemaat-i Hane der-Balat” başlığı

¹⁴² Heyd, “İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 179.

¹⁴³ Yerasimos, “La Communauté Juive d’Istanbul”, 118.

¹⁴⁴ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 182- 183.

¹⁴⁵ Bkz. BOA, *TT.d*, No. 210; BOA, *TT.d*, No. 240.

ile rastlanır¹⁴⁶. Salomon Rosanes bu topluluğun adını, Endülüs kenti Jaen ile¹⁴⁷, Danon ise Selanik'teki "Kiana" sinagogu ile ilişkilendirir¹⁴⁸.

Osmanlı cizye ve tahrir defterlerinde isimleri anılmadığı halde, Yahudi kaynaklarının varlıklarına işaret ettiği bazı cemaatler bulunmaktadır. Mesela Toledolu haham Elyezer'in, Osmanlı resmî belgelerindekine benzer şekilde iki gruba ayırarak listelediği cemaatler arasında "Platea" ismi yer almaktadır. Galante'nin bu isme ilişkin tespiti, - Milet antik şehri üzerinde kurulmakla beraber, Batı Anadolu'da özellikle 14. yüzyılda ticari önem kazanmış- liman kenti Balat'tan gelen Yahudiler tarafından kurulduğu yönündedir¹⁴⁹. Ayrıca Midraş, İskender Çelebi, Beyt Yehuda (Beyt Halevi), Eliyahu¹⁵⁰, Muallim¹⁵¹, Pedroza İbrani kaynaklarında zikredildiği belirtilen diğer cemaatler arasında gelmektedir¹⁵².

1.2. Nüfus

Göçlerin ve sürgünlerin, toplumların yapısında yarattığı büyük etkinin bir örneğini İstanbul Yahudi cemaatinin demografik seyrinde görmek mümkündür. Her ne kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ele aldığımız dönemde, modern anlamda bir sayım söz konusu değilse de Yahudi cemaatinin nüfusuna ilişkin tahminler yürütmemize yardımcı bazı arşiv kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynaklar, özellikle, Osmanlı malî teşkilatı tarafından vergi nüfusu potansiyelini tespit gayesiyle gerçekleştirilen sayım sonuçlarını ihtiva eden defterlerdir. Osmanlı demografi araştırmaları için vazgeçilmez materyaller olan bu defterlerin tahriri sırasında umumiyetle hane birimi esas alınmıştır. Hanenin, kaç kişiden teşekkül ettiği hususu ilim dünyasında tartışma yaratmakla birlikte açıklık kazanmış bir mesele değildir. A.M. Schneider, 14. yüzyıl Bizans ailelerindeki ortalama kişi sayısını ölçü almıştır. Şarkta, baba evinden ayrılmanın erken yaşta yapılan evlilik

¹⁴⁶ BOA, MAD.d, No. 14393, 200.

¹⁴⁷ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 291.

¹⁴⁸ Heyd, "İstanbul'daki Yahudi Toplulukları", 175. Heyd, 1613 yılına ait bir arşiv belgesinde, Selanik'teki "Kâne" isimli Yahudi mahallesinin Kalabriya cemaatine tabi gösterildiğini ifade eder. Bahsi geçen arşiv belgesi için bkz. BOA, TT.d, No. 723, 65.

¹⁴⁹ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 291. Ayrıca bkz. Heyd, "İstanbul'daki Yahudi Toplulukları", 178.

¹⁵⁰ Yahudi asıllı kölesini azat ettiğini, Hasköy kadı siciline tescil ettiren Yako, "İlyahu" cemaatine mensuptu. Bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1099)*, No. 11, 107b.

¹⁵¹ İsmi, Hasköy'deki Muallim mahallesinden almış olabilir. Muallim mahallesinde vaki bir Yahudihane satışına ilişkin bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143- 1144/ M. 1730- 1732)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları 2019), 371.

¹⁵² Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 90.

neticesinde gerçekleştiği fikrinden hareketle, haneyi 4- 5 kişiden oluşan bir birim olarak düşünmektedir¹⁵³. E.H. Ayverdi, Schneider'in görüşüne muhalefetle hanenin 7-8 nüfuslu bir yapı olarak kabul edilmesini, Türk ailesinin ataerkil yaşam tarzına daha uygun bulmaktadır¹⁵⁴. Ö. L. Barkan ise nüfus hesaplamalarını, hanenin 5 kişiden meydana geldiğini düşünerek ortaya koymaktadır¹⁵⁵.

Osmanlıların fethinden önce İstanbul, yüzyıllar boyunca bir imparatorluğa başkentlik yapmış bir şehir imajından oldukça uzak ve eski ihtişamına kati surette yakışmayacak derecede viran bir tablo çiziyordu. Tarlaların, bağların ve bahçelerin işgal ettiği kent sahasının büyük kısmı, gayrimeskun vaziyette bulunuyordu. Patrik Scholarios'un "bir zamanlar hikmetin, şimdi harabelerin şehri" olarak nitelediği kentin nüfusu, bir hayli azalmıştı. A. M. Schneider'in muteber kaynaklara dayandırdığı tahminine göre, fetih öncesindeki bu nüfus, 40- 50.000 civarında idi¹⁵⁶. Fatih, İstanbul'u ele geçirdiğinde en mühim projesi, şehrin boş ve sönük portresini, görkemli yapılarla mamur ve üretken insanlarla dopdolu meskûn bir görünüme tebdil etmektir. Devleti için siyasi ve iktisadi bir merkez yaratma arzusu, şenlendirme politikalarının en hızlı şekilde hayata geçirilmesini gerektirmekteydi. Dönemin tanıkları Kritovulos, Dukas, Tursun Bey ve Aşıkpaşazade'nin anlatıları, İstanbul'u her alanda güçlü kılmak isteyen Fatih'in, şehrin canlılığa kavuşması için takip ettiği yöntemlere yer vermektedir¹⁵⁷. Nüfusu artırabilmek ve İstanbul'daki metruk alanları ihya edebilmek için, evvelden beri Osmanlı yönetiminin yeni fethettiği yerlerde uygulamış olduğu bir politikaya, sürgün metoduna başvuruldu¹⁵⁸. Sürgün yoluyla Anadolu ve Rumeli'den nakledilen göçmenler ile İstanbul'un yalnız Müslüman nüfusu artış göstermekle kalmadı, aynı zamanda mahallelerin tesisinde değişik gayrimüslim gruplar da etkin rol oynadı.

Fetihten sonraki dönemde, Müslüman ve gayrimüslim nüfusun iskân edilme çabalarını, sultanın emri üzerine Bursa valisi Cebe Ali ve yeğeni tarihçi Tursun Bey'in "hane-be-

¹⁵³ Alfons Maria Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten* 16/ 61 (1952), 44.

¹⁵⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958), 81- 82.

¹⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 12.

¹⁵⁶ Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", 37- 39.

¹⁵⁷ *Aşıkpaşazâde Tarihi: [Osmanlı Tarihi (1285- 1502)]*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 192- 194; Tursun Beğ, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977), 65- 75; Kritovulos, *Kritovulos Tarihi*, 107, 121-122, 137- 138, 156- 159; Dukas, *Dukas Kroniği*, 211- 215.

¹⁵⁸ Barkan, "İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", 209- 237.

hane, hücre-be-hücre” bağ ve bahçe dolaşarak hazırladıkları İstanbul ve Galata tahririnde izlemek mümkündür. 1455 tarihinde tamamlanan bu tahrir defterinde, esasında Galata’ya ve özellikle İstanbul’a ait bölümlerde eksiklikler söz konusudur. Buna rağmen, anveten ele geçirilen İstanbul’daki halî yapılara Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin iskanı uygulaması gözlemlenebilmektedir. İstanbul mahallelerine yerleştirilmiş Yahudilerin, hangi Balkan şehirlerinden veya kasabalarından sürgün edildikleri, tahrirde ayrıca belirtilmektedir. Bu durum, Fatih’in şenlendirme politikasını tatbikte Yahudilerden ne derecede istifade ettiğini de göstermektedir¹⁵⁹.

Bilhassa, İstanbul kadısı Mevlanâ Muhyittin ve Zaim Mahmut tarafından II. Mehmet devrinin sonlarında gerçekleştirilen bir sayım, İstanbul’un Müslüman ve gayrimüslim nüfusu hakkında tahminler yürütmemizi sağlayan değerli veriler ihtiva eden bir kaynak değeri taşımaktadır. Fetihten çeyrek asır sonrasına, 1478 Mart’ına tarihlenen bu sayım, İstanbul ve Galata’daki hane ve dükkân sayısını tespit maksadıyla yapılmıştır. Buna göre; İstanbul’da 8.951 Müslüman, 3.151 Hıristiyan, 1.647 Yahudi, 267 Kefeli Hıristiyan, 372 Ermeni, 384 Karamanlı Ermeni ve 31 çingene olmak üzere şehirdeki hane sayısı toplam 14.803 olarak verilmiştir¹⁶⁰. Bu rakamlar, her ne kadar saray, kışlalar, hanlar ve bekar odaları gibi ev dışındaki iskân alanlarını içermese de Yahudi hanelerine ilişkin veriler üzerinden değerlendirme yapma imkânı sunmaktadır. Nüfus hesaplamalarında Barkan’ın usulünü tatbikle her hanenin beş kişiden oluştuğu varsayımından hareket ederek, sur dahilindeki İstanbul’da 8.235 Yahudi’nin sâkin olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Müslüman ve Hıristiyanlara ait haneleri hesaba kattığımızda, Yahudilerin genel nüfustaki oranları yaklaşık %11’dir. Tahrirde, ayrı ayrı kaydedilmiş olan Hıristiyan gruplarla mukayese ettiğimizde ise Yahudilerin şehirdeki gayrimüslimler içindeki varlığı yaklaşık %28’dir. Galata’ya gelince, 535 Müslüman ve 986 Hıristiyan hanesiyle ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin ikamet ettiği bölgede hiç Yahudi yaşamamaktadır.

15. yüzyıl İstanbul Yahudi nüfusuna dair bir başka veri kaynağı, cizye muhasebesi kayıtlarıdır. Buluş çağına erişen her gayrimüslim erkeğin ödemekle mükellef sayıldığı bu

¹⁵⁹ Söz konusu tahrir defteri ve tahlili İnalçık tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Halil İnalçık, *The Survey of İstanbul 1455: The Text English Translation Analysis of the Text Documents* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012).

¹⁶⁰ BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri* [TS.MA.d, No. 9524, 1- 2. Bu sayımın verileri, çeşitli çalışmalarda değerlendirilmiş ve 15. yüzyıl sonlarında İstanbul’un nüfusuna yönelik tahminlere kaynaklık etmiştir. Bkz. Scheneider, “XV. Yüzyılda İstanbul’un Nüfusu”, 44; Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, 80- 83.

verginin 1488- 89 yılındaki tahsilatına ait muhasebe bilançolarını inceleyen Barkan, sur dahilinde, cizyeleri Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na gelir olarak tahsis edilen 2.027 Yahudi hanesinden başka 464 bive tespit etmektedir. Buna ek olarak, İstanbul ve Galata'da cizyesini doğrudan hazineye ödeyen gayrimüslimler de bulunmaktadır. Ancak bu mahiyetteki 429 hane, muhasebe bilançosunda, Hristiyan ve Yahudi ayrımı yapılmaksızın bir arada kaydedildiği için cizyesini hazineye ödeyen Yahudiler hakkında sarıh bir bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bir sonraki yıl (1489- 90), vergi mükellefi sayısında bir düşüş yaşanmıştır ve bu durum muhasebe bilançosuna, cizyesini sultanın vakfına ödeyen 1.980 Yahudi hanesi ve 470 bive olarak yansımıştır¹⁶¹. Şimdiye kadar zikrettiğimiz rakamların hepsi, Kral Ferdinand'ın İspanya'daki Yahudileri sınır dışı eden fermanından önceki döneme aittir. Dolayısıyla henüz Sefaradların, Osmanlı topraklarına doğru kitlesel nitelikte göç hareketi başlamamıştı. Ancak İstanbul'un fethinden sonra hayata geçirilen sürgün politikasının bir sonucu olarak şehirdeki Yahudi nüfusunun artış gösterdiği kuşku taşımamaktadır. Yaklaşık bir fikir vermesi açısından, 1478'deki tahrir ile 1489-90 yılı cizye tahsiline ait muhasebe bilançosundaki verilerden yararlanarak, bu iki sayım arasındaki kısa süre zarfında şehirdeki Yahudi nüfusunun %20'yi aşan oranda artış gösterdiği tahminine ulaşılabilir¹⁶². Yalnız, iki belgedeki verilerin kıyası üzerinden yapılan bu tahminî hesaplamanın iki müphem noktası bulunmaktadır. Birincisi, S. Yerasimos'un da dikkat çektiği üzere 1478 tahririndeki rakamlar ile bahsi geçen cizye kayıtları mukayese edilebilir nitelikte midir? 1478 tahririnde "hane" söz konusu iken, diğerinde cizye ödemekle mükellef görülenler "hane" olarak kayıtlıdır. Ergenliğe yeni adım atmış genç bireylerin de cizye mükellefi addedildikleri ve aileleriyle yaşadıkları düşünülürse, iki sayımın da esasını teşkil eden "hane" teriminin aslında aynı birimi ifade etmediği sonucu ortaya çıkmaktadır¹⁶³. İkincisi; 1489-90 yılı cizye tahsili bilançosunun verdiği rakamlar, cizyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na gelir sağlamak üzere tahsis edilen vergi mükelleflerini kapsamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz üzere, şehirde cizyesini doğrudan hazineye ödeyen Yahudi vergi mükellefleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla burada sunduğumuz tahminler, İstanbul'da sâkin bütün Yahudileri içerecek derecede şumullü değildir.

¹⁶¹ Ömer Barkan, "894 (1488/ 1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1/1 (Ocak 1964), 39, 17.

¹⁶² 1489- 90 yılı cizye tahsiline ait muhasebe bilançosunda kayıtlı 470 biveyi dahil etmeyerek, 1478 tarihli sayımla mukayesemizi, yalnızca 1980 hane üzerinden gerçekleştirdik.

¹⁶³ Yerasimos, "La Communaute Juive d'Istanbul", 104.

Daha önce belirtildiği gibi bu sayımlar, vergi mükelleflerinin sayısını belirlemek için mali gayelerle yapıyordu. Tahrir memurları, evli erkekleri ve 12 ila 14 yaş arasındaki bekar erkekleri tespit ederek, kayıt altına alma yoluna gidiyordu. Bir kısım vergi mükellefinin sayım esnasında gözden kaçması ihtimali de çok yüksekti. Bundan ötürü de vergi kayıtlarının sunduğu rakamlar, dönemin Yahudi nüfusunun tamamını yansıtacak derecede eksiksiz değildir. Yine de İstanbul'un Yahudi nüfusuna dair tahmin yürütülebilir veriler sağladığı kabul edilmelidir. Barkan, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait demografik istatistikler elde etmek amacıyla birçok arşiv materyali üzerinde yıllarca yürüttüğü titiz çalışmaların ürünü olarak 1520 ve 1535 yıllarında Osmanlı nüfusuna dair birtakım sonuçlara ulaşmış; ülkenin başlıca şehirlerindeki nüfus bileşenini değerlendirmiştir. İmparatorluğun en kalabalık şehri olarak başkentte, 46.635 Müslüman ve 25.295 Hristiyan hanenin yanı sıra 8.070 Yahudi hanesi tespit etmiştir. Barkan'ın sunduğu bu veriler, Kanuni Sultan Süleyman saltanatının ilk on beş yılını kapsayan sürede, Yahudilerin İstanbul nüfusunun yaklaşık %10'unu meydana getirdiklerini göstermektedir¹⁶⁴. Yahudilerin, şehrin demografik dağılımı içindeki yerini değerlendirmek maksadıyla 16. yüzyılın son çeyreğinde Şeyhülislam Zekeriya Efendi'nin teftiş sonuçları bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Zekeriya Efendi'nin 1577-78 yılında gerçekleştirdiği İstanbul sayımının, esasında, günümüze ulaşan üç farklı sureti mevcuttur. Burdur İl Halk Kütüphanesi'ndeki 934 numaralı yazma içinde bulunan liste, İstanbul'da 3.973 Müslüman, 4.585 Hristiyan ve 2.585 Yahudi "mahalle"si bulunduğunu söylemektedir. Ancak yine aynı kütüphanede yer alan bir başka liste, Yahudi ve Hristiyan nüfusuna dair bir veri sunmazken, Müslüman "mahalle" sayısını 4.985 olarak göstermektedir. Suretler arasında bu ve benzeri farklılıkların bulunması, söz konusu kaynağın temkinli şekilde yorumlanması ihtiyacını doğurmaktadır. Ayrıca sayımda "mahalle" adıyla zikredilen sayıların, hakikî manada mahalleyi ifade etmediğini belirtmek gerekir. Yapılan araştırmalar, Osmanlı İstanbul'unda mahalle sayısının hiçbir dönemde binlerle ifade edilemeyeceğini göstermektedir. Z.Arıkan'a göre, Zekeriya Efendi'nin tahririndeki "mahalle", avarıza temel teşkil eden haneyi belirtmektedir¹⁶⁵. Fevkalade durumlarda, özellikle sefer zamanlarında toplanan avarız vergisini tahsilde,

¹⁶⁴ Barkan, "Essai Sur les Données Statistiques des Registres de Recensement Dans l'Empire Ottoman Aux XVe et XVIe Siècles", 20.

¹⁶⁵ Zeki Arıkan, "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/ 1577- 1578)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs- 1 Haziran 1988 Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1989), 47- 53.

birden fazla hane bir avarız-hanesi kabul edilmekte idi¹⁶⁶. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Zekeriya Efendi'nin sayımında esas aldığı “mahalle” birimi ile verdiği rakamlar arasında anlamlı bir ilişki kurulabilir. Ancak yine de bir avarız-hanesinin kaç gerçek haneden oluştuğu sorusu, bölgeye ve vergi mükelleflerinin sahip oldukları şartlara göre değiştiğinden, bu sayım sonuçları üzerinden sağlıklı tahminler yürütmek zorlaşmaktadır.

16. yüzyılda bilhassa resmi vazifeler gereği olmak üzere birçok vesileyle İstanbul'u ziyaret eden Avrupalıların, şehir halkına dair izlenimlerini kaleme aldıkları seyahatname ve günlükler, Yahudilerin nüfusuna dair birtakım bilgiler ihtiva edebilmektedir. 1547 yılında Fransa kralının elçisi olarak gönderilen D'aramon'un İstanbul ve İran'a yaptığı seyahatini yazıya döken Jean Chesneau, kentin sâkinlerini anlattığı satırlarda, aralarında İspanya'dan, Portekiz'den ve Almanya'dan kovulan zanaatkarların da bulunduğu “uçsuz bucaksız sayıda Yahudi”den bahsetmektedir¹⁶⁷. Alman seyyah Hans Dernschwam, “Yahudilerin karınca gibi kaynadığı” şehirde, 1553 senesinde Ermeni, Rum ve Karamanlı olarak 6.785 Hristiyan'a karşın 15.035 Yahudi'nin bulunduğunu yazmaktadır¹⁶⁸. 1573-1578 tarihlerinde, Avusturya elçisi David Ungnad'ın maiyetinde vaiz sıfatıyla bulunan Stephan Gerlach'a, İstanbul'da on binden fazla Yahudi'nin yaşadığı anlatılmıştır. Hatta bu Yahudilerin beş yüz kadarını da “Koca Yahudi” lakaplı Yasef Nasi, İspanya ve İtalya'dan getirmiştir¹⁶⁹. Sultan III. Murat'ın saltanatına denk gelen dönemde, yine sefaret heyetinde görevli bir başka din adamı Salomon Schweigger'e, yirmi bin Yahudi'nin olduğu bilgisi verilmiştir¹⁷⁰. 16. yüzyılın sonuna doğru Levant kumpanyasının temsilcisi olarak İstanbul'a gelen John Sanderson ise şehirde ve etrafında en az 150 bin Yahudi'nin ikamet ettiğini söylemektedir ki bu, oldukça abartılı bir rakam olarak görünmektedir¹⁷¹. İstanbul'un fethinin ardından izlenen şenlendirme politikasının bir sonucu olarak şehrin Yahudi nüfusunun artışında etkin gruplar, Anadolu ve özellikle Rumeli'den getirilen Romanyotlar ve Karailer idi. Kırkı aşkın şehir ve kasabadan sürgün yoluyla getirilen bu

¹⁶⁶ Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/ 108- 109; Linda T. Darling, *Gelir Arışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560- 1660*, çev. Adnan Tonguç (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019), 140.

¹⁶⁷ Jean Chesneau, *D'aramon Seyahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul- Anadolu- Mezopotamya*, çev. Işıl Erverdi (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 25.

¹⁶⁸ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 147- 148.

¹⁶⁹ Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, 1/188.

¹⁷⁰ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578- 1581*, çev. S. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 150.

¹⁷¹ BOA,TT.d, No. 210, 45- 72.

Yahudiler, 16. yüzyılın cizye sayımlarını gösteren defterlerde, kökenlerine göre cemaatler halinde listelenmektedir. Aslında, 1540 ve 1545 yıllarına ait söz konusu defterler, yalnızca Yahudilere mahsus sayımların sonucu değildir; devlete ödemekle yükümlü oldukları cizyeleri, Fatih Sultan Mehmet Vakfı'nın geliri olarak tahsis edilen Ermenileri ve Rumları da ihtiva etmektedir. Kendi arzuları ile Osmanlı Devleti'ne gelen gruplar arasında yalnızca Almanya'dan göç eden Aşkenazları listeleyen bu iki defter, Sefarad ve İtalyan menşeli Yahudileri içermemektedir. Dolayısıyla 15. yüzyılın sonunda, özellikle İspanya'da ve Portekiz'de yaşanan Yahudi karşıtı politikaların yarattığı değişim rüzgârının, 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İstanbul'unun Yahudi nüfusundaki akislerini görmek mümkün olamamaktadır. Ancak bu kaynaklar, sürgün cemaatlerin şehirdeki demografik seyrini başlatmak için istifade edeceğimiz önemli kilometre taşlarıdır. Aşağıdaki tablo, sürgün cemaatlerin şehirdeki hikayesini, 1540¹⁷² ve 1545¹⁷³ tarihli defterlerdeki veriler ışığında, 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren ele alır ve yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılda hazırlanan (1595-97¹⁷⁴, 1608¹⁷⁵, 1623¹⁷⁶, 1688-89) cizye defterlerindeki sayım sonuçlarını da sunarak, nüfus konusunda yaşanan değişimlerin değerlendirilmesine katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır.

¹⁷² BOA, *TT.d*, No. 210, 45- 72.

¹⁷³ BOA, *TT.d*, No. 240, 10- 39.

¹⁷⁴ BOA, *MAD.d*, No. 14393, 1- 125.

¹⁷⁵ BOA, *MAD.d*, No. 20198, 1-22. Epstein, kitabında, bu defteri kaynak olarak, cemaatlerin vergiye tabi üye sayısını listelemektedir. Epstein'in kitabında sunduğu veriler ile yukarıdaki tabloda yer alanlar arasında bir fark bulunmaktadır. Epstein, Küçük İstanbul cemaatinden ayrılarak oluşturulan "Evlad-ı Benyamin" in ismini, defterdeki der-kenarda görmüş ve 1608 yılı listesine dahil etmiştir. Bkz. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 186. Ancak der-kenardaki kaydın tarihi 1620'li yıllara aittir ve "Evlad-ı Benyamin" de bu tarihlerde ana cemaatten ayrılmıştır. Dolayısıyla defterin ilk tertip ediliş tarihinde, 1608 yılında, Evlad-ı Benyamin isminde bir cemaat bulunmadığından bizim listemizde de yer almamaktadır.

¹⁷⁶ BOA, *MAD.d*, No. 286, 3-26. Epstein, Yahudi cemaatlerinin 1623 yılına ait listesini, bu cizye defterinin kaynaklığında hazırlamıştır. Yukarıdaki tabloda verilmiş olan değerler ile Epstein'in sundukları arasında yine farklılık söz konusudur. Bkz. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 186- 187. Bu durum, defter tahrir edildiği sırada kaydedilen vergi mükellefi sayısının, sonraki süreçte bazı üyelerin cemaat değişikliğine gitmesi nedeniyle yekunlarda yarattığı değişimden kaynaklıdır. Defter ilk düzenlendiği esnada, vergi mükellefleri yekunu siyakat rakamları ile gösterilmiştir. Ancak sonraki tarihlerde, ortaya çıkan gelişmeler neticesinde değişen yekunlar, Arap rakamları ile belirtilmiştir. Tabloda bulunan veriler, siyakat rakamları ile ifade edilen ilk sayım esas alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca Epstein, hazırladığı listeye "Evlad-ı Didon" cemaatini dahil etmemiştir. Bkz. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 186- 187.

SÜRGÜN CEMAATLER	1540	1545	1595-97	1608	1623	1688-89
Büyük İstanbul	114	116	129	101	100	65
Küçük İstanbul	115	121	51	46	40	23
Galata	22	19	-	-	-	-
Gelibolu	4	3	-	-	-	-
İnöz	9	11	-	-	-	-
Dimetoka	27	27	65	53	53	62
Üsküp	5	4	-	-	-	-
Umtrumca	4	5	-	-	-	-
Ohri	16	17	36	24	24	48
Fornoz	25	26	-	-	-	-
Eğriboz	55	64	82	70	71	31
İstefe	12	12	-	-	-	-
Livadya	6	6	-	-	-	-
İzdin	100	96	101	97	96	52
(Büyük) Selanik	92	91	130	109	109	81
Küçük Selanik	-	-	91	81	74	44
Tire	54	57	75	60	59	52
Siroz	50	45	51	48	47	32
Sinop	24	24	54	45	42	32
Belgrad	16	8	-	-	-	-
Mezistre	33	31	-	-	-	-
Sofya	3	2	-	-	-	-
Yanya	25	26	-	-	-	-
Pirlepe	5	4	-	-	-	-
Kesriye	76 ¹⁷⁷	69	97	73	73	67
Balyabadra	16	14	-	-	-	-
Yeni Barda	2	2	-	-	-	-
Narda	24	23	-	-	-	-
Fenar	31	36	-	-	-	-
Tırhala	10	6	-	-	-	-

¹⁷⁷ Kesriye cemaatinin vergi mükellefi yekunu 70 olarak verilmesine karşın, listede 76 kişinin ismi yer almaktadır. Bu durum, genel yekunda da farklılık yaratacaktır. Defterde, 1.528 vergi mükellefinin ismi kayıtlı iken, genel yekûn 1.522 olarak verilmiştir. BOA, *TT.d*, No. 210, 72.

Karaferye	54	55	46	34	34	45
Edirne Karai	116	106	120	70	70	38
Kastamonu Karai	2	1	-	-	-	-
Pravadi Karai	11	12	-	-	-	-
Çernovi	32	30	-	-	-	-
Tırnova	18	15	-	-	-	-
Niğbolu	83	81	88	69	70	61
Lofça	26	24	-	-	-	-
Vidin	7	9	-	-	-	-
Filibe	38	35	-	-	-	-
Avlonya	11	8	-	-	-	-
İştîp	32	31	27	20	22	20
Salone	21	21	-	-	-	-
Ayasuluk	4	3	-	-	-	-
Eğridir	7	8	-	-	-	-
Borlu	25	26	45	33	33	26
Antalya	18	17	41	37	37	33
Girit	7	7	-	-	-	-
Yanbolu	12	7	52	51	53	96
Silivri ¹⁷⁸	4	4	-	-	-	-
Kuruçeşme	-	-	71	56	56	32
İstamadya(Samatya)	-	-	24	22	22	35
Evlad-ı Mose	-	-	12	11	20	60
Evlad-ı Kurd	-	-	5	4	3	5
Evlad-ı David	-	-	-	2	2	-
Evlad-ı Benyamin	-	-	-	-	6	-
Evlad-ı Didon	-	-	-	-	2	-
Üsküdar Valide-i Atik Vakfı reayası	-	-	-	-	-	104
Toplam	1.503	1.465	1.493	1.216	1.218	1.144

Tablo 2: 16. ve 17. Yüzyıllarda Sürgün Cemaatleri Vergi Mükellefleri

Kaynak: BOA, *TT.d*, No.210; *TT.d*, No. 240; *MAD.d*, No. 14393; *MAD.d*, No. 20198; *MAD.d*, No. 286; *MAD.d*, No. 4036.

¹⁷⁸ İstanbul cemaatinin Silivri’de mütemekkin üyeleri.

“Kendi Gelen” kategorisinde değerlendireceğimiz için yukarıdaki tabloda yer vermediğimiz Aşkenazları da dahil edersek, 1540 ve 1545 senelerine ait vakıf cizye defterlerinde, sırasıyla 1.522 ve 1.490 vergi mükellefinin kaydedildiği toplam 50 cemaat bulunmaktadır. Ancak, birçoğu Rumeli’den iskân edilen Romanyotların teşkil ettiği yaklaşık otuz cemaat, 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde gözden kaybolmuştur. Görünüşe bakılırsa, cemaatlerin sayısı azalmış, bununla birlikte nüfuslarında bir miktar artış olmuştur. Biri Anadolu, diğeri Balkan menşeli olmak üzere iki Karai topluluğu da yüzyılın sonunu göremeyenler arasındadır. Kastamonu ve Pravadi Karaileri, muhtemelen, kültürel anlamda da Karailer arasında başat rol üstlenen, yoğun nüfuslu Edirne cemaati içinde erimişlerdir. 16. yüzyılın sonunda düzenlenen cizye defteri, bir önceki yarı yüzyıldan varlığını devam ettiren 19 sürgün topluluğuna ek şekilde, Kuruçeşme ve Samatya cemaatleri ile Evlad-ı Kurd ve Evlad-ı Mose ailelerine yer vermektedir.

16. yüzyıl, Akdeniz genelinde hızlı ve keskin nüfus artışlarının yaşandığı bir dönemdi.¹⁷⁹ Buna rağmen, tablodaki sürgün cemaatlerin, 1545’ten sonraki yarım yüzyıllık süre zarfında yaşadığı büyüme, çok minimal düzeyde kalmıştı. 17. yüzyıl ise başından sonuna kadar, sürgün cemaatlerin, İstanbul Yahudi toplumu içinde giderek zayıfladığı bir dönemdi. Aslında, cemaatler, şehirdeki varlıklarını koruyorlardı, ancak gün geçtikçe küçülüyorlardı. 1608, 1623 ve 1688-89 yıllarına ait cizye defterleri, birkaç istisna dışında, sürgün cemaatlerine mensup vergi mükellefi sayılarında daimî bir düşüş yaşandığını göstermektedir. 1595-97 tarihli cizye defterinde, 1.368 olan Romanyot vergi mükellefi sayısı %19,5’lik azalma göstererek, 1688-89 yılında 1.101’e düşmüştür. Ancak, aynı zaman aralığında Karai cemaatinin yaşadığı değişim çok daha keskindir. 16. yüzyılın sonunda, 125 Karai vergi mükellefi bulunuyorken, %65’i aşan oranda bir düşüş yaşanmış ve 1688- 89 tarihli cizye tahririnde bu sayı 43’e inmiştir. İki sürgün grubunun, Romanyotların ve Karailerin nüfus düşüş oranları neden böylesine büyük bir farklılık gösteriyordu? Aslında, mukayeseye konu olan zaman diliminde, Romanyot nüfusundaki azalmanın %19,5’ten fazla olduğu, ancak bu durumun vergi defterlerine yansımadağı kanaatindeyiz. Çünkü 17. yüzyılda gerek yangınlar sebebiyle gerekse Yeni Cami inşa projesinin tamamlanmasından ötürü birçok Romanyot ve Sefarad, şehir içinde yer değiştirmek zorunda kaldı. Yerleştikleri mahalle veya semtlerde, kendi etnik kökenleri

¹⁷⁹ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2/ 93-94.

dışındaki mevcut cemaatlere üye oldular. Böylece bir Romanyot, “Kendi Gelen” cemaatlerden birinin veya tersi şekilde, İber kökenli bir Yahudi, bir “Sürgün” cemaatinin mensubu olabilir duruma geldi¹⁸⁰. Bu çerçevede, 1688- 89 tarihli cizye defterinde, Romanyot asıllı sürgün cemaatlere kayıtlı görülen üyelerin arasında farklı unsurlar bulunuyor, böylece cemaatlerin vergi mükellefi yekunu daha kabarık hale geliyordu¹⁸¹. Karai cemaati ise bu dönemde etnik açıdan halis kalabilmek durumundaydı. Çünkü Rabbani ekolüne mensup Yahudilerle yani Romanyot, Sefarad ve Aşkenaz topluluklar ile aralarında dinî-itikadî farklılıklar bulunuyordu¹⁸². Bu farklılıklar, aynı sinagogda ibadet etmelerine izin vermeyecek düzeyde kuvvetliydi. Dolayısıyla Karailerin, etnik kökenleri dışında başka gruplarla karışmaları ve aynı cemaat organizasyonu içinde bulunmaları olası görünmemektedir.

İstanbul Yahudi cemaatinin oluşumunda ve nüfus bileşenindeki çeşitlilikte, fetih sonrası sürgünlerin yanı sıra, Avrupa’dan gerçekleşen göçlerin yarattığı etki oldukça büyüktür. 16. ve 17. yüzyıllarda yoğunluğu değişmekle birlikte, İspanya, Portekiz, İtalya, Almanya ve Macaristan asıllı göçmenlerin, Osmanlı şehirlerine yönelimi, Yahudi cemaatlerinin demografik karakterinde değişimlere sebep olacaktır. Hristiyan Avrupa’da karşılaştıkları Yahudi karşıtı muamelelerin bir sonucu olarak, kendi rızaları ile Osmanlı tabiiyetine girmek isteyen bu göçmenlerin İstanbul’a rağbeti, Osmanlı başkentini aynı zamanda bir Yahudi ana-kenti haline dönüştürecektir. 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın çeşitli zamanlarına ait cizye defterleri rehberliğinde, “Kendi Gelen” cemaatlere dair hazırladığımız tablo, bu dönüşümü istatistikî manada izleyebilmek gayesine hizmet için hazırlanmıştır.

¹⁸⁰ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 134; Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, 55- 56; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 1/ 34.

¹⁸¹ Yanbolu, Niğbolu veya Selanik gibi Romanyot menşeli sürgün cemaatlerin vergi mükellefleri arasında “Aşkenazi” soyisini taşıyan birçok kişinin bulunması örnek teşkil edebilir. Bkz. BOA, *MAD.d.*, No. 4036, 41- 43.

¹⁸² Rabbanilerle Karailer arasındaki dini-itikadî farklılıklar için bkz. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, 194- 209; Kutluay, *Yahudi Mezhepleri*, 189- 199.

KENDİ GELEN CEMAATLER		1595-97	1603	1623	1688-89
İber Yarımadası	Portakal	148	105	143	229
	Katalan	80	52	79	156
	Hanan	61	80	60	137
	Etibba-ı Hamon	-	17	-	-
	Geruş	120	125	114	192
	Şalom Aragon	108	93	103	218
	İlyanoy Tabi-i Aragon	-	15	-	-
	Kordova	89	59	71	103
	Senyora	81	73	87	197
İtalya	(Büyük) Çiçilya	83	67	86	91
	Küçük /Atık Çiçilya	-	19	29	74
	Kalavriye (Kalabriya)	102	48	99	137
	Mesina	114	75	118	143
	Tabi-i Kira	26	-	-	-
Kökeni Belirsiz	Cana der-Balat	36	-	32	60
	Zeyrek	4	9	4	17
Orta ve Doğu	Aşkenaz Alaman	65	67	62	147
	Tabi-i Aşkenaz Alaman	-	10	-	-
	Macar Budun	-	59	-	64
Toplam		1.117	973	1.087	1.965

Tablo 3: 16. ve 17. Yüzyıllarda Kendi Gelen Cemaatleri Vergi Mükellefleri

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 14393; MAD.d, No. 2060; MAD.d, No. 286; MAD.d, No. 4036.

Sürgün cemaatlerin vergi mükelleflerine ilişkin verileri paylaştığımız Tablo 2’de, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren onlarca topluluğun ortadan kalktığını, yüzyılın sonundan 17. yüzyıla uzanan süreçte, cemaatlerin nüfus değerlerinde büyük güç kaybının yaşandığını gördük. “Kendi Gelenler” ile ilgili hazırlanan Tablo 3 ise bize farklı bir portre sunmaktadır. 16. yüzyıldaki vergi listelerinde Kendi Gelen kategorisinde bulunan toplulukların hemen hepsi, 17. yüzyılda şehirdeki ikametlerini, nüfuslarını artırarak devam ettirmişlerdir. İber kökenli Yahudiler, bu kategorinin büyük kısmını teşkil ederek, en fazla nüfus yoğunluğuna sahip grubu temsil etmektedirler.

1492 yılında Kral Ferdinand ve Kraliçe İzabel'in, İspanya'daki Yahudileri sınır dışı eden kararının ardından, Hristiyanlığa geçmeyi reddeden binlerce insan, hatta tahminlere göre yüz elli bini aşkın kişi ülkeyi terk etti¹⁸³. Bu dönemde, doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden Yahudi sayısının çok olmadığı düşünülse de sonraki süreçte Portekiz'de yaşanan ikinci sürgün şoku ve İtalyan devletlerinde Yahudilere karşı baskıcı tedbirlerin uygulanması, Türk hakimiyetindeki topraklara doğru muhaceretin artış göstermesine sebep oldu¹⁸⁴. Öyle ki Eliyahu Kapsali, kroniğinde "Türk ülkesi Yahudilerle doldu taşıtı." diyerek, İspanya'dan Türkiye'ye ulaşabilen sürgünleri on binlerle ifade etmekteydi. Osmanlı kentlerinde mukim -neredeyse tamamı Romanyot olan- Yahudiler, bu süreçte, mülteci kardeşlerini yalnız bırakmayarak, onların iskanı hususunda ellerinden gelen çabayı sarf ettiler. Kimi durumda, tutsak düşüp hürriyetini kaybetmiş dindaşlarının fidyelerini ödeyerek, kimi zaman cemaat içinde yüklü meblağlarda yardımlar toplayarak destekte bulundular¹⁸⁵.

Tarihçi S. Rozanes'in ihraç sonrası mültecilerin sayısına ilişkin tahmini, 2.000- 3.000 kadarının İstanbul'a geldiği yönündeydi¹⁸⁶. Elbette ki bu mültecilerin ne kadarının Osmanlı başkentinde daimî şekilde iskanı tercih ettiklerini bilemiyoruz. Ancak İber Yarımadası menşeli Yahudilerden, Fatih Sultan Mehmet Evkafı'na tabi şekilde cizyesini ödemek durumunda olanlar hakkında elimizde bilgiler mevcuttur. 16. yüzyılın sonunda, %21,5'i Portekiz'den olmak üzere 687 cizye yükümlüsü Sefarad bulunmaktadır. Yaklaşık bir nüfus tahmininde bulunmak gerekirse beş katsayısını esas alarak 3.435 Sefaradın şehirde ikamet ettiğini söyleyebiliriz. Ancak bu sayının, İstanbul'da yaşayan İber kökenli bütün Yahudileri içermediğini, yalnızca II. Mehmet'in vakıf reayasını belirttiğini hatırlatalım¹⁸⁷. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise Portekizli Yahudilerin, Sefaradlar arasındaki oranı yaklaşık %19'dur ve Sefarad nüfusu, bir önceki yüzyıla nazaran %79'u aşan bir artış göstermiş görünmektedir¹⁸⁸. Bu oran, 16. yüzyılda İspanya ve Portekiz hareketli Yahudi göçünün, 17. yüzyılda da devam ettiğine işaret eder. Batı Avrupa'da -açıkça dinini yaşayamadığından Hristiyan kimliğine bürünen- Marranolara yönelik

¹⁸³ Roth, *Histoire du Peuple Juifs*, 278- 279.

¹⁸⁴ Levy, *The Sephardim*, 4.

¹⁸⁵ Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 353; Barnai, "On the History of the Jews", 19.

¹⁸⁶ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, 392.

¹⁸⁷ BOA, *MAD.d*, No. 14393, 126- 198.

¹⁸⁸ BOA, *MAD.d*, No. 4036, 9- 31.

engizisyon baskısının 17. yüzyılda giderek artması¹⁸⁹, Osmanlı topraklarına hareketin az veya çok sürekliliğini sağlamış olmalıdır. Ayrıca 1612 yılında Hollanda ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ticari antlaşmanın sonucunda birçok Sefarad ve Marrano, İstanbul'un da dahil olduğu ticaret merkezi konumundaki kentlere yerleşmiştir¹⁹⁰.

Kral Ferdinand, İber Yarımadası dışında kalan, ancak nüfuz alanına giren başka bölgelerde de Yahudileri sürgün eden fermanlar yayınladı. Bu fermanlar, Sicilya, Kalabriya, Mesina, Pulya, Napoli gibi İtalya yarımadasında ve çevresinde yaşayan Yahudileri içermektedir¹⁹¹. Sürgün kararının uygulanması, Osmanlı hakimiyetindeki adalarda ve kentlerde, bilhassa güney İtalya'dan gelen Yahudilerin organize oldukları bağımsız cemaatler ortaya çıkardı. İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet Evkafı reayası Yahudilerini tespit için yapılan 1595-97 sayımı, İtalya'dan gelen Yahudilerce oluşturulan cemaatlerde 325 vergi yükümlüsü saptadı. Bunların, bütün Kendi Gelen toplulukları arasındaki oranı %29 idi ve ağırlıklı olarak Sicilyalı Yahudilerdi¹⁹². Yaklaşık 30 yıl sonra, yine aynı vakfa ilişkin düzenlenen kayıtlar, İtalya menşeli Yahudilerin sayısında az da olsa bir büyümeye işaret etmektedir¹⁹³. Ancak ilgili cemaatlerin nüfusundaki asıl dikkat çekici büyümenin, %34'lük oranla 17. yüzyılın sonlarına doğru yaşandığı görülmektedir¹⁹⁴. Cemaat listelerinde zahirî bu genişleme, bütünüyle İtalya menşeli Yahudileri bağlamıyor olabilir. Çünkü 17. yüzyılda Yeni Cami inşa projesinin hızlanmasıyla cemaat mensuplarına ait yapıların istimlak ve öncesinde yaşanan yangınların (1633 ve 1660) Yahudi yerleşimlerinde yarattığı değişimler, İtalyan cemaatlerini orijinal kimliklerini kaybeden gruplar arasına yerleştirdi. Şartlar gereği, İtalyan Yahudileri, İstanbul Yahudi toplumunda daha güçlü ve baskın bir unsur olan Sefaradlar arasında yaşamaya başladı¹⁹⁵. Bu nedenle, 1688-89 cizye sayımında, Sicilya,

¹⁸⁹ Roth, *The Marranos*, 78- 96. H. Dernschwam, 16. yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamesinde, İspanya'da ve başka yerlerde yaşayan Marranoların "ipten kazıktan" kurtularak, Osmanlı İmparatorluğuna geldiklerini, burada tekrar Yahudiliğe geçiş yaptıklarını anlatır. Bkz. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 152- 153.

¹⁹⁰ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 120; Levy, *The Sephardim*, 10.

¹⁹¹ Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 272.

¹⁹² BOA, *MAD.d*, No. 14393, 161-167, 185. 1492'deki sürgün sürecinde, Sicilyalı 37.000 Yahudi'nin, İtalya'nın güneyine ve Doğu Akdeniz'e göç ettiği tahmin edilmektedir. Attilio Milano, "The Number of the Jews in the Sicily at the Time of Their Expulsion in 1492", *Jewish Social Studies* 15/1 (Ocak 1953), 30.

¹⁹³ BOA, *MAD.d*, No. 286, 33-35, 37- 38, 40- 41.

¹⁹⁴ BOA, *MAD.d*, No. 4036, 20-22, 28- 30, 31- 33.

¹⁹⁵ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 202; Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 202, 225-226; Aydın, "İstanbul'daki Yahudi Cemaatleri", 21.

Mesina, Kalabriya cemaatleri başlığı altında kaydedilen vergi mükelleflerinin ne kadarının gerçekte İtalya kökenli olduğu tartışmalıdır.

Osmanlı topraklarında Aşkenaz varlığının, 15. yüzyılın ikinci yarısında Almanya'dan kovulmalarından sonra önemli derecede artış gösterdiği bilinmektedir¹⁹⁶. Zulme maruz kaldıkları Orta Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne Aşkenaz yönelimini kuvvetlendiren etkenlerden birinin de İsak Sarfati'nin kaleme aldığı müessir mektubu olduğunu belirtmiştik. Sarfati, Almanya'da, maddî varlıklarına el konulmasının yanında, vaftiz olmaya zorlanarak Hristiyanlaştırılan dindaşlarını, “hiçbir şeyin eksik olmadığı” ülkeye davet etmişti. Çünkü, herkesin “kendi asması ve inciri altında huzur içinde” yaşayabileceği Osmanlı ülkesi, Aşkenaz kardeşleri için güvenli bir limandı¹⁹⁷.

İkinci Aşkenaz göç dalgası, 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan'da kazandığı askeri başarıların bir sonucu olarak gerçekleşti. Belgrad ve Budin fetihleri, bölgedeki Hristiyan ahalinin olduğu gibi Yahudilerin de Osmanlı kentlerine yerleştirilmesini beraberinde getirdi¹⁹⁸. Sefarad akını kadar güçlü şekilde gerçekleşme de tahrir kayıtlarında, Selanik, Edirne ve İstanbul gibi ekonomik faaliyetlerin merkezi olan kentlere Aşkenaz göçünün 16. yüzyıl boyunca devam ettiği görülmektedir. Selanik'te 1530-31 yılında kaydedilen 97 hanelik Aşkenaz nüfusu, 1589-90'da hemen hemen 2,5 katı bir artış göstererek 239 haneye yükseldi. Edirne'de 1519 yılında sadece “Alaman” cemaati olarak 8 haneye tahrir defterlerine giren Aşkenazlar, 1568-69 senesine gelindiğinde, Budin'den göç edenlerin oluşturduğu yeni bir topluluğun eklenmesiyle 7 kat büyüyecekti¹⁹⁹. İstanbul'da ise 1540 ve 1545 tarihli sayımlarda kayıtlı tek “Kendi Gelen” cemaati olan Aşkenazların vergi mükellefi sayısında, yarım yüzyıl içinde Selanik örneğinde olduğu gibi 2,5 kat artış söz konusu olacaktır²⁰⁰. Alman Aşkenazların yanı sıra, Macaristan'dan gelenlerin “Budun” cemaati adıyla cizye defterlerinde kaydına tesadüf edilen ilk dönem ise 17. yüzyılın ilk yıllarıdır. Ancak sonraki dönemlere ait bazı defterlerde Budun cemaati yer almamaktadır. Muhtelif tarihlere ait defterleri mukayese ettiğimizde, Budun cemaatinin, Fatih Sultan Mehmet Evkafı reayası arasında bulunmadığı fark edilmiştir. Bu cemaat, cizyesi doğrudan mirî

¹⁹⁶ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 120, 200- 201.

¹⁹⁷ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, 156- 157.

¹⁹⁸ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, 145.

¹⁹⁹ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 218, 263.

²⁰⁰ 1540 ve 1545 tarihli tapu tahrir defterleri, sırasıyla 25 ve 26 vergi yükümlüsü Aşkenaz kaydeder. BOA, *TT.d*, No. 210, 72; BOA, *TT.d*, No. 240, 38.

için yani hazine için tahsil edilen vergi mükelleflerinin listelendiği cizye defterlerinde kaydedilmiştir.

Bir başka Aşkenaz göç dalgasının ise 17. yüzyılda yaşandığı anlaşılmaktadır. Ukrayna’da, Boğdan Hmelnitski’nin liderliğinde Polonya yönetimine karşı başlatılan isyanda, Yahudilere uygulanan şiddet sebebiyle binlerce kişi öldü ve 300 cemaat yok oldu. 1648-49 yıllarındaki katliamlar ile Yahudiler sadece mülteci olarak değil, esir olarak satılmak suretiyle de yerlerinden edildiler²⁰¹. Mültecilerin bir kısmı Osmanlı kentlerine geldi, esirlerin birçoğu İstanbul Yahudileri tarafından satın alındı²⁰². Ayrıca, IV. Mehmet döneminde, Osmanlı ordusunun Lehistan’da gerçekleştirdiği fetihler akabinde Edirne ve İstanbul’a getirilen Yahudiler de vardı²⁰³. Tüm bu gelişmeler neticesinde beslenen Aşkenaz nüfusu, başkentteki Sefarad çoğunluğa rağmen kimliklerini muhafaza edebilmeyi başarabilmiştir.

Buraya kadar Sürgün cemaatlere ait nüfus yoğunluğunun giderek azaldığına, buna karşın Kendi Gelen toplulukların göçlerle beslenerek büyüdüğüne şahit olduk. Peki, Sürgünleri ve Kendi Gelenleri, zaman içinde yaşadıkları demografik değişimler çerçevesinde kıyaslamak gerekse karşımıza nasıl bir resim çıkar? Tablo 4, bu resmi sunmak üzere, yine değişik tarihlere ait cizye defterlerindeki sayısal verilerden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Sene	Sürgünler	Kendi Gelenler
1595- 97	1493	1117
1623	1218	1087
1688- 89	1144	1965

Tablo 4: Sürgün ve Kendi Gelen Cemaatleri Vergi Mükellefleri

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 14393; MAD.d, No. 286; MAD.d, No. 4036.

Daha önce, Karai ve ağırlıklı olarak Romanyot kökenli olduğunu belirttiğimiz Sürgünlerin, 16. yüzyılın ilk yarısına kıyasla ikinci yarısında demografik güç kaybettiklerini ifade etmiştik. Buna rağmen, iki grubun vergi mükellefleri yekununa

²⁰¹ Shmuel Ettinger, “Chmielnicki (Khmelnitski), Bogdan”, *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale 2007), 4/ 654- 656.

²⁰² Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 202- 203.

²⁰³ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 8/ 124; Kahraman Şakul, *Kamaniçe Kuşatması 1672* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 88.

karşılaştırmalı bakma fırsatı sunan Tablo 4, bu yüzyılda Sürgünlerin, Avrupa'dan gelen Yahudilere nazaran sayısal açıdan hakim konumda olduklarını göstermektedir. 16. yüzyıl, Avrupa'dan Yahudi göçünün en kesif şekilde gerçekleştiği bir dönem olsa dahi, tablodaki veriler, yüzyılın sonunda, şehirdeki sürgün nüfusunun daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Üstelik bu sayıca üstünlük, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde de geçerlidir. Büyük kısmını Sefaradların oluşturduğu göçmenlerin, henüz şehrin Yahudi toplumunda üstünlüklerini hissettirecek denli çoğunluğa erişmediği anlaşılmaktadır. 17. yüzyılın sonuna doğru ise İstanbul Yahudi toplumunda, Kendi Gelenlerin varlığı ezici derecede hissedilecek kemiyete ulaşmıştır. Bu son durumun oluşmasında, cemaatler arası hareketliliğin, özellikle de bireylerin Sürgün cemaatlerden Kendi Gelen topluluklarına transferi etkili olmuş olmalıdır.

16. ve 17. yüzyıllarda yapılmış sayım sonuçlarının yukarıdaki tabloda sunduğu verileri bir kenara bırakacak olursak, Galata şer'îye defterinde 1604 yılına ait bir kayıt, Kendi Gelen cemaatinin bilhassa 16. yüzyılın sonuna doğru çok daha büyük bir topluluk olduğuna işaret etmektedir. Bu vesika, İstanbul'da Hacı Sultan Medresesi'nin eski müderrisi İsmâîl'in arzuhalî ile başlayan bir süreci belgelemektedir. İsmâîl, arzuhalinde, Galata, Üsküdar, Haslar kazaları dahil olmak üzere İstanbul'daki Kendi Gelen cemaatinin her sene 2.900 hane olarak cizyelerini ödediklerini, fakat son birkaç senede hane sayısının 400'e düştüğünü belirtmiştir. Bunun üzerine, kaybolan 2.500 hanenin bulunması, hatta yeni baştan cizye defterine kaydedilmesi amacıyla başmevkufatçı Mustafa görevlendirilmiştir²⁰⁴. İsmâîl, arzuhalinde yalnızca Kendi Gelenlere değinmiştir; bu nedenle Sürgünlere dair hane sayısına vâkıf olamadığımız için iki grubu karşılaştırma fırsatını bulamıyoruz. Ancak 2.900 hanede yaklaşık 14.500 kişinin yaşadığı varsayımı üzerinden hareket edersek bile Kendi Gelenlerin şehirdeki nüfusunun hiç de azımsanacak düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. İsmâîl'in hükümete arz ettiği sorun, yani hane sayısının 400'e kadar düşmesi meselesi, muhakkak ki cevaplanması gereken çok soruyu beraberinde getirmektedir: Yaklaşık 12.500 kişiye karşılık gelen 2.500 hane neden ve nasıl kaybolmuştur? Bu kayboluşun ardında yatan sebep, salt cizye ödemekten imtina etmek ve vergi tahrir memurlarının gözünden kaçmaya çalışmakla mı ilgilidir? Yoksa, vaktiyle Hristiyan baskısından kaçarak Avrupa'dan gelmiş bu Yahudilerin, İstanbul'u

²⁰⁴ Timur Kuran (ed.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo- Ekonomik Yaşam* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 1/ 474- 477

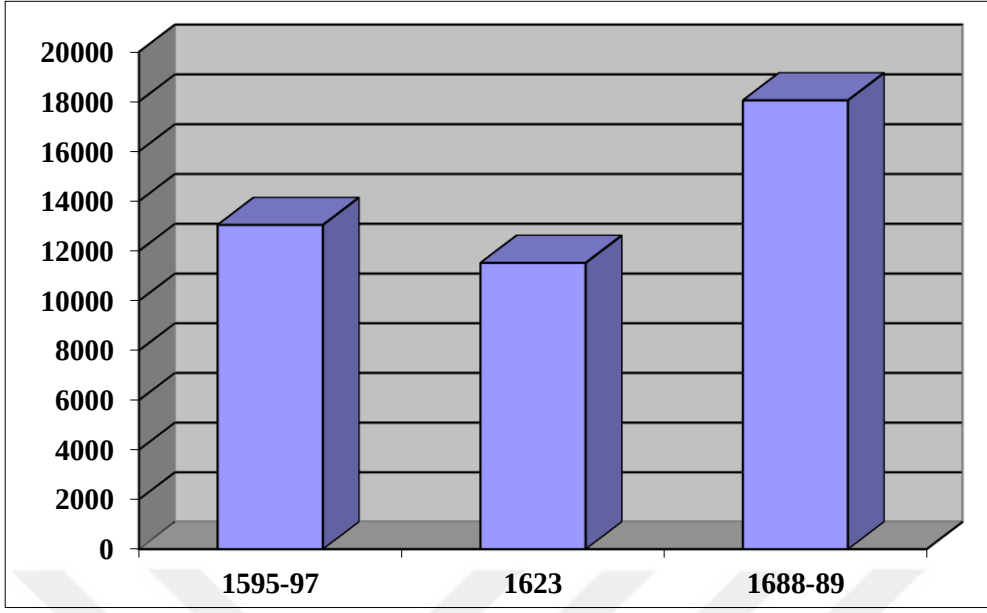
terk ederek, Batı'ya doğru yönelimi mi söz konusudur? İsami'nin başvurusu üzerine İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıklarına yazılan ferman, birtakım usullerle kayıp vergi mükelleflerinin tekrar bulunarak cizye defterine kaydedileceğine inanmaktadır. Bu yönüyle, belge, 2.500 Kendi Gelen hanesinin vergi kaçırmak maksadıyla ortadan kaybolduğu izlenimini vermektedir. Fakat kaybolan hane sayısının kesafeti, Osmanlı topraklarından Avrupa istikametine bir göçün, Batı dünyasına bir dönüşün gerçekleşmesi olasılığını da akla getirmektedir. Üstelik bu olasılık hiç de zayıf görünmemektedir. Batı Avrupa'da Venedik gibi Katolik yönetimler, uluslararası ticaretin vazgeçilmez aktörleri Yahudilere daha mutedil politikalar uygulamayı, siyasi ve iktisadî olarak menfaatlerine uygun görmeye başlamışlardır²⁰⁵. 16. yüzyılın son yıllarında, Balkan kentlerinde yaşam süren ve özellikle de ticaretle iştigal eden birçok Yahudi'nin Venedik'e ve Adriyatik'teki diğer limanlara yerleşmeye başladığı bilinmektedir²⁰⁶. 17. yüzyıl başında Osmanlı başkentinin ekonomik ve siyasi ortamı da “Kanallar Şehri”ni Yahudiler için çekici kılacak sebepler barındırmaktadır²⁰⁷. Elbette ki Yahudi yaşamı için tek cazibe noktası Venedik değildir. Amsterdam gibi Hristiyan Avrupa'nın genel atmosferine kıyasla Yahudiler için yaşam standartlarının iyileşme eğilimi gösterdiği kent örnekleri de mevcuttur²⁰⁸. Bu çerçevede, İstanbul Yahudi toplumunun 2.500 Kendi Gelen üyesi, geniş ticari ağlara sahip olarak ve uluslararası ticaretin yükselişi ile Osmanlı başkentinden göç etmeyi yeğlemiş, böylelikle 1604 tarihindeki resmi yazışmalara konu olmuş olabilir.

²⁰⁵ Eric R. Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*, çev. Taciser Ulaş Belge (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 165- 166; Metin Ziya Köse, “Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne: Yeniçağ'da Galata'da Müste'men Yahudilere Dair Kayıtlar”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/ 10 (2013), 209.

²⁰⁶ İnalçık, “Foundations of Ottoman- Jewish Cooperation”, 13; Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 66.

²⁰⁷ Eric R. Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler*, 165.

²⁰⁸ Schama, *Yahudilerin Tarihi*, 245-253.

Grafik 1: 16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul Yahudi Nüfusu

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 14393; MAD.d, No. 286; MAD.d, No. 4036.

Tablo 4'teki rakamlar, İstanbul'daki bütün Yahudi vergi mükelleflerini yansıtacak nitelikte değildir. Buna rağmen, şehirdeki Yahudi nüfusunu yaklaşık olarak değerlendirme konusunda fikir verebilir. Yukarıdaki Grafik 1, Tablo 4'teki Sürgün ve Kendi Gelen vergi mükellefi sayılarının bir araya getirilip beş katsayısı üzerinden hesaplanması suretiyle hazırlanmıştır. Aslında Grafik 1'de, 1595-97 ve 1623 tarihli cizye defterlerindeki veriler çerçevesinde sunulan tahminler, hususen Fatih Sultan Mehmet Vakfı reayası olan Yahudileri kapsadığı için birbiriyle daha kıyaslanabilir niteliktedir. İki sayım arasında geçen yaklaşık çeyrek asırlık dönemde, vakfa tabi Yahudi nüfusunda gerek Sürgünlere gerekse Kendi Gelenlere bağlı olarak bir düşüş yaşanmıştır. Bu istatistikî sonuçlar, yukarıda belirtildiği gibi, İstanbul'daki Yahudilerin tamamını kapsamadığı için Avrupalı seyyah ve diplomatların seyahatname ve raporlarındaki nüfusa ilişkin bilgilerle karşılaştırıldığında, aralarında oldukça büyük sayısal farklılıklar olduğu görülmektedir. Mesela Fransız diplomat Louis Deshayes'in 1620'lerde İstanbul Yahudi nüfusu için tahmini 18 bindir. Fransa elçisi Cesy kontu Philippe de Harlay, 17. yüzyılın ilk yarısında Yahudi nüfusunu 50 bin olarak vermektedir²⁰⁹. 1657-1658 tarihlerinde, İsveç

²⁰⁹ Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 75. Evliya Çelebi, aynı dönem için 9973 Müslüman, 257 Yahudi, 354 Rum, 27 Ermeni ve 17 Frenk mahallesi bulunduğunu söyleyerek, İstanbul'un nüfusuna dair epey mübalağaya kaçmıştır. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 219.

kralının elçisi olarak İstanbul'da görev yapan Claes Ralamb ise daha makul şekilde 20 bin Yahudi yaşadığını yazmaktadır²¹⁰. Grafik 1'deki 1688-89 tarihli tahmine kaynaklık eden cizye defteri, İstanbul'da (Üsküdar, Galata ve Eyüp dahil) Fatih Sultan Mehmet ve Atık Valide Sultan vakıfları reayası Yahudileri ile birlikte cizyesini doğrudan hazineye ödeyenleri (3.611 vergi mükellefi) içermektedir. Dolayısıyla 17. yüzyılın sonunda bariz şekilde kendisini göstermiş olan demografik yükselişin, sayımın kapsamı dikkate alınarak değerlendirilmesi daha sağlıklı olacaktır.

R. Mantran, bir çalışmasında, 17. yüzyılın sonlarında, Galata ve Eyüp kazaları dahil olmak üzere İstanbul'un gayrimüslim nüfusunu kabaca tayin etmeyi mümkün kılan belgelerden bahsetmektedir. Mantran, cizye muhasebesi kaleminden çıkan bu belgeler ışığında, 1690-91 tarihinde İstanbul'un gayrimüslim nüfusunu 250.000 olarak tahmin etmektedir. Mantran'ın tahminlerini dayandırdığı belgeler, 45.112 Hristiyan ve 8.236 Yahudi'nin vergi mükellefi olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte 14.653 kişi de cizyeden muaf tutulmaktadır, ancak ne kadarının Yahudileri ifade ettiği belirsizdir. Söz konusu sayım, 17. yüzyılın sonuna ait kayıtlar içinde, Yahudilere dair şimdiye değin karşılaştığımız en yüksek rakamı bize sunmaktadır²¹¹. Yahudilerin, %15.5'e yaklaşan oranda şehrin gayrimüslimleri arasında yer aldıkları anlaşılmaktadır. 8.236 Yahudi vergi mükellefini, hanesinde yaşayanlarla birlikte değerlendirdiğimizde, nüfusun 41.000'i aştığı görülecektir. Vergi muafiyetine hak kazanmış kişileri de bu tahmine eklemek gerekir. Yahudilerin gayrimüslim nüfus içindeki nispetinden yola çıkarak, cizyeden muaf olanların %15.5'inin Yahudilerden oluştuğunu varsaymak bize yardımcı olabilir. Bu minvalde yaptığımız hesaplamalara, muaf kişilerin hanehalkını da dahil edersek yaklaşık 11.000'den fazla Yahudi'nin vergi muafiyetinden etkilenen grupta bulunduğu söylenebilir. Tüm bu hesaplamalar, 17. yüzyılın son on yılında 50 ila 55 bin arasında Yahudi'nin İstanbul'da ikamet ettiği sonucuna bizi götürmektedir. İstanbul Yahudi nüfusuna ilişkin ulaştığımız bu tahmin, Aralık 1678 ile Temmuz 1680 tarihleri arasında şehirde kalan Hollandalı seyyah Cornelis de Bruyn'ın verdiği bilgilerle de uyum

²¹⁰ Claes Ralamb, *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657- 1658*, çev. Ayda Arel (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 75.

²¹¹ Robert Mantran, "Un Document Sur la Cizye a İstanbul a la Fin du XVIIe siècle", *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), 11- 15. Mantran'ın çalışmasına kaynaklık eden belgeler için bkz. BOA, *Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri [KK.d]*, No. 3530, 3; BOA, *KK.d*, No. 3531, 2b.

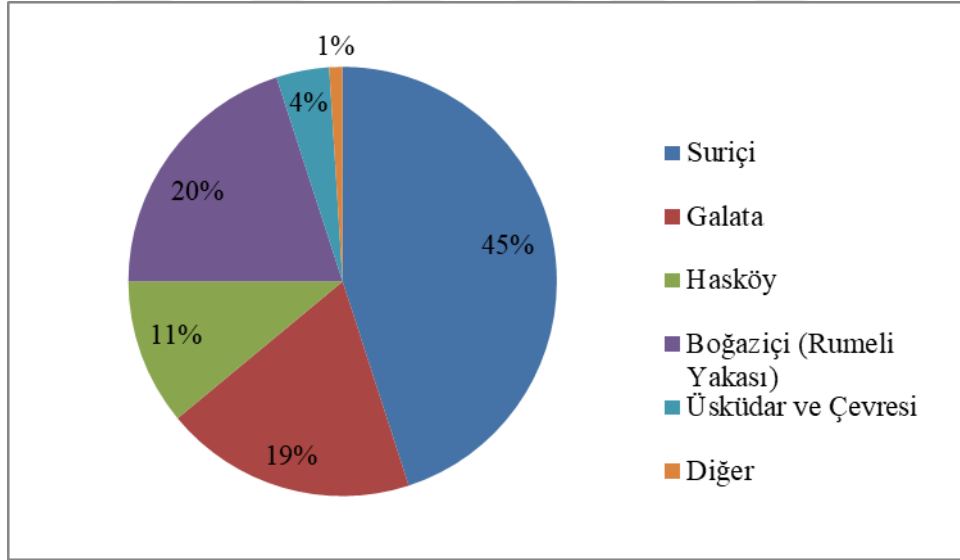
içindedir. Bruyn, bir buçuk yıl gözlemleme fırsatı bulduğu İstanbul'da 50.000 kadar Yahudi'nin yaşadığını seyahatnamesinde belirtmiştir²¹².

²¹² Feridun Dirimtekin, “XVII. Yüzyılda İstanbul’un Medeni ve İctimai Hayatı”, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası* 5 (1969), 97. 17. yüzyılın sonuna doğru, bu sefer Fransız bir başka seyyah Michel Febvre ise İstanbul’da 2.000 Müslüman, 1.200 Yahudi, 120 Ermeni, 77 Rum hanesi bulunduğunu yazar. Bkz. Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 76.

2. BÖLÜM: CEMAATİN MEKANSAL DAĞILIMI

Yahudi toplumunun İstanbul’da ikamet ettiği semt ve mahalleleri belirleme konusunda çalışmamız için en değerli kaynaklar cizye tahrir defterleridir. Bu defterler, Yahudilerin şehirde sâkin oldukları alanları daha derli toplu şekilde görmemizi sağlayacak nitelikte veriler sunmaktadır. Özellikle 1691-92 tarihli cizye defteri, 17. yüzyılın sonuna doğru başkentteki Yahudi dağılımını tespitte yolumuzu aydınlatmaktadır. Beş bini aşkın vergi mükellefini, sâkini olduğu semtlere göre listeleyen bu defter, 17. yüzyıl İstanbul’unda Yahudi yerleşiminin, Suriçi’nden Galata’ya Üsküdar’a ve söz konusu dönem için şehrin varoşu sayılacak Boğaziçi semtleri ile Hasköy’e kadar çok geniş bir alana yayılmış olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Yahudi yaşamının Haliç’in iki kıyısı boyunca yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Bahsi geçen cizye defterinde kayıtlı vergi mükelleflerinin ikamet ettiği semtleri, nüfus yoğunluklarını dikkate almak suretiyle birkaç bölge çerçevesinde kategorize ettiğimizde, Yahudilerin şehirdeki dağılımını Grafik 2’de belirtilen oranlarla ifade etmek mümkün görünmektedir²¹³.

Grafik 2: 17. Yüzyılda Yahudilerin Mekânsal Dağılımı

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 3661.

1691- 92 tarihli cizye defterinde, Balat, Fener, Tekfursarayı, Sultanhamamı, Bab-ı Cedid (Yeni Kapı), Cibali, Unkapanı, Ayazmakapı, Balıkpazarı semtlerinde sâkin olarak tahrir

²¹³ BOA, MAD.d, No. 3661.

edilen vergi mükellefleri, Grafik 2’de “Suriçi” başlığıyla değerlendirilmiştir ki burası % 45 oranla Yahudi yerleşiminin şehirde en fazla olduğu bölge durumundadır. İkameti konusunda bilgi sahibi olduğumuz 5.169 vergi mükellefinin % 19’u Galata’da yaşamaktadır. Boğaz’ın Rumeli sahil şeridinde yer alan Tophane, Fındıklı, Beşiktaş, Kuruçeşme ve Ortaköy, bu dağılımda %20’lik bir paya sahip görünmektedir. Haliç’in kuzey kıyısındaki Hasköy ve Piripaşa mahallesi, yaklaşık %11’lik oranla Yahudilerin ikamet için tercih ettiği bölgeler arasında dördüncü sırada yer almaktadır. Şehrin Rumeli cihetiyle kıyaslandığında, %4 gibi düşük nispette kalsa da Üsküdar’ın ve hemen yakınındaki Kuzguncuk köyünün, cemaat üyelerinin Anadolu yakasında rağbet gösterdikleri yerleşim alanları olduğu anlaşılmaktadır. Bölgesel olarak sınıflandırdığımız bu yerleşimleri daha ayrıntılı incelemek, Yahudi toplumunun şehirdeki yaşamına yönelik tabloyu daha net görmemize yardımcı olacaktır.

2.1. Suriçi

2.1.1. Bizans Hakimiyetinden 16. Yüzyıla Suriçi’nde Yahudi Yerleşimi

İstanbul’da bir Yahudi yerleşiminin varlığı 5. yüzyıla, II. Theodosius dönemine kadar dayandırılmaktadır. Bu dönemde, Ayasofya’nın batı cihetinde “Chalkoprateia”²¹⁴ olarak adlandırılan muhitte Yahudilerin yerleşik olduğu yönünde belirtiler bulunmaktadır. Ancak Suriçi’ndeki Yahudi mahallesinin konumuna dair bilgiler, 11. yüzyıldan itibaren netlik kazanmaya başlamaktadır. Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos’un 1082 yılında, İstanbul’da bir bölgeyi Venediklilere verdiği bilinmektedir²¹⁵. İmparatorun kızı Anna Komnena, “Alexiad” isimli eserinde, Venediklilerin yerleştiği alanın sınırlarını, “eski Ebraike Skala [Yahudi İskeleyi] rıhtımında, Bigla denen yere kadar”²¹⁶ uzandırmakta ve böylelikle Haliç’te bir Yahudi yerleşiminin bulunduğu dair işaret sunmaktadır. Bunun yanında, Venedik imtiyazına gönderme yapan Latince belgelerde de Yahudi anlamına gelen “Ebraica” ve “Judeca” kelimeleri zikredilmektedir ki bunlar aynı

²¹⁴ Ayasofya’nın batı tarafında “Bakır Çarşısı”. “Chalkoprateia”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan (New York- Oxford: Oxford University Press, 1991), 1/ 407- 408.

²¹⁵ David Jacoby, “Les Quartiers Juifs de Constantinople a l’Epoque Byzantine”, *Byzantion* 37 (1967), 168-170.

²¹⁶ Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin Tarihi Malazgirt’in Sonrası*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 186.

zamanda bir bölgeyi ifade etmektedir²¹⁷. Fakat imtiyazın verildiği ve Yahudi yerleşiminin isminin Venedik bölgesi sınırlarını çizmek maksadıyla zikredildiği tarihte, Yahudiler, Haliç'in güney şeridinde yaşamıyorlardı. 1044 yılı dolaylarında, Bizanslı yöneticilerin kararı çerçevesinde gerçekleşen nakil faaliyeti ile Galata'ya yerleştirilmişlerdir²¹⁸. Zaten prensesin adı geçen iskeleyi “eski” olarak nitelendirmesi de geçmiş dönemde bölgedeki Yahudi varlığının bir hatırası olarak değerlendirilmiştir²¹⁹.

1206 tarihli bir belge, Venedik mülkiyetindeki alanların hudutlarını çizerken, sur kapılarından biri olarak “Porta Ebraica”dan (Ebraika/ Yahudi Kapısı) bahsetmektedir²²⁰. Bu kapının konumu ile ilgili bir belirsizlik söz konusudur. Aralarında Schneider ve Dirimtekin'in de bulunduğu birçok araştırmacı, Porta Ebraica'nın Bahçe Kapı olduğunu düşünürken²²¹, A. van Milligen, Porta Ebraica'yı Balıkpazarı'ndaki Perama Kapısı ile özdeşleştirmiştir. Milligen, yüzyıllar içinde “Yahudi” isminin bir kapıdan başka bir kapıya aktarıldığı kanaatini taşımaktadır. Bu nedenle, 13. yüzyıl Porta Ebraica'sı ile 15. yüzyıldakinin ve Osmanlı döneminde Çıfıt Kapısı (Bab-ı Cuhud/ Yahudi Kapısı) şeklinde adlandırılacak olan kapının aynı olmadığı görüşündedir. Ona göre, 15. yüzyıl Bizans İstanbul'unun ve Osmanlı döneminin Yahudi Kapısı, “Porta Neorion”a karşılık gelen Bahçe Kapı'dır²²².

1422 yılında Christoforo Buondelmonti tarafından hazırlanan şehir haritası ise Yahudi Kapısı'nı (haritada Porta Iudea), Saray Burnu'na yakın şekilde konumlandırmıştır. Buondelmonti'nin haritası şehri genel hatlarıyla ele aldığından, topografik açıdan temkinli değerlendirmeler yapmayı gerektirse de özellikle Yahudi Kapısı'nın hemen yanında “Porta Piscaria” adlı kapıya yer vermesi önemlidir²²³. “Piscaria” Latince “balık pazarı” anlamına gelmektedir²²⁴ ve Osmanlı döneminde de bu kapıya Balık/ Balıkpazarı Kapısı denilmiştir²²⁵. Floransalı gezginin haritası, Yahudi Kapısı'nı, Balıkpazarı

²¹⁷ Aygün Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2009), 25.

²¹⁸ D. Jacoby, “The Jewish Community of Constantinople from Komnenan to the Palaiologan Period”, *Vizantiskij Vremennik* 55/ 2 (1998), 31.

²¹⁹ Jacoby, “Les Quartiers Juifs de Constantinople”, 171.

²²⁰ Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 22, 26, 243.

²²¹ Feridun Dirimtekin, *Fetihten Önce Halic Surları* (İstanbul: İstanbul Enstitüsü, 1956), 23; Schneider, “XV. Yüzyıl'da İstanbul'un Nüfusu”, 41.

²²² Alexander van Milligen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (Chestnut Hill, Mass.: Elibron Classics, 2005), 218- 219.

²²³ Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi* (Wiesbaden: Reichert Verlag, 2005), 66.

²²⁴ Sina Kabağaç - Erdal Alova, *Latince/ Türkçe Sözlük* (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995), 450.

²²⁵ Galata'ya giden kayıkların iskelesi Porta Piscaria'da bulunduğu için Perama Kapısı olarak da anılmıştır. Dirimtekin, *Halic Surları*, 22.

Kapısı'nın hemen doğusunda göstermektedir. Bu durumda Buondelmonti'nin gözlemleri, fetihten 30 yıl kadar önce, Haliç'in güney kesiminde, şehir kapısına ismini veren bir Yahudi yerleşiminin bulunduğu izlenimini doğurmaktadır. Ancak İstanbul'un Osmanlılar eline geçmesinden evvel Haliç boyunca bir Yahudi mahallesi bulunmadığı konusunda ısrarcı görüşler de mevcuttur²²⁶. D. Jacoby, çeşitli tanıklıkları rehber alarak, Bizans imparatoru VIII. Mihail zamanından Osmanlı fethine uzanan süreçte, Suriçi'ndeki Yahudi mahallesinin Langa semtinde olduğunu düşünmektedir. Tanıklardan birisi, 1350'de İstanbul'a gerçekleştirdiği ziyarete ilişkin izlenimlerini kaydeden Novgorodlu Stephen'dir. Yahudilerin deniz kenarında ve şehir surlarının yakınında yaşadıklarını aktaran Rus seyyahın gezi güzergahını takiple Jacoby, Yahudilerin, Kadırga Limanı ile Samatya arasında yerleşik oldukları sonucuna varmıştır²²⁷.

İmparatorun Yahudi tebaasının sâkin olduğu mahalleye dair bir ipucu da Bizans İmparatorluğu'nun son günlerine ve şehrin muhasarasına şahit olan Niccolo Barbaro'nun ruznamesinde yer almaktadır. Osmanlı donanması Marmara surları cihetine doğru yöneldiğinde, askerlerin bir kısmı, Yahudi evlerinde bilhassa mücevherat olmak üzere büyük ganimetler elde edilebileceklerini düşünerek, Barbaro'nun "Giudecca" olarak adlandırdığı Yahudi mahallesine çıkmıştır²²⁸. D. Jacoby, Osmanlı askerinin yağma faaliyetlerine maruz kalan bu mahallenin Langa civarındaki Yahudi yerleşimi olduğunu düşünmektedir²²⁹. Fetihden iki yıl sonra gerçekleştirilen tahrirde, Yahudilerin sâkin olduğu mahalleler arasında Samatya da yer almaktadır. Ancak bu tahrir, mahallede, fetih öncesinde de Yahudi ikameti olduğuna dair bir garanti sunmaz. Çünkü II. Mehmet, Anadolu'dan ve Rumeli'den gelen göçmenleri, bu bölgedeki mevkuf hanelere yerleştirmişti²³⁰. Tahrir defterinde kayıtlı mahalle sâkinleri arasında "İstanbullu" olduğu belirtilen birkaç Rum bulunurken, Yahudilerin böyle bir tanımlamaya tabi tutulmamaları da sürgün tarikiyle yerleşmiş olmalarından kaynaklıdır. Menşe bilgisine sahip olamadığımız birkaçı dışında, Samatya'da yaşayan Yahudilerin tamamının iskân politikası çerçevesinde Rumeli'den, özellikle Orta Yunanistan'daki İzdin'den getirilen Yahudiler oldukları kanaatine varılmıştır²³¹.

²²⁶ Jacoby, "Les Quartiers Juifs de Constantinople", 172.

²²⁷ Jacoby, "Les Quartiers Juifs de Constantinople", 190- 193.

²²⁸ Nicolo Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople 1453* (New York: Exposition Press, 1969), 66.

²²⁹ Jacoby, "Les Quartiers Juifs de Constantinople", 195.

²³⁰ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 469- 470.

²³¹ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 80- 81, 352- 357.

II. Mehmet'in fetihten sonra üzerinde durduğu en önemli mesele, kentin yeniden nüfuslandırılması projesi olmuştur. Bu projeyi gerçekleştirebilmek için takip edilen yöntemler arasında, mülklerine tekrar sahip olabilecekleri konusunda güvence sunarak şehirden kaçanlara geri dönmeleri çağrısında bulunmak, ülkenin muhtelif kentlerinden gelecek olanlara konut veya arazi vermek ve vergi muafiyeti sağlamak da yer almıştır. Ne var ki İstanbul'a Anadolu ve Rumeli'nin varlıklı ve üretken kesimini çekmek isteyen Fatih, arzu ettiği karşılığı bulamamıştır. Harap şehirdeki olumsuz ekonomik koşullar, birçok Müslüman yerleşimcinin memleketlerine geri dönmesine neden olmuştur. 1455 yılındaki tahrir, Müslümanlardan boşalan mülklere, Balkanlardan getirilen Yahudilerin yerleştirildiğini ortaya koymaktadır²³². Bu çerçevede İzdinli Yahudilerin Samatya'daki metruk evlere yerleştirildiği gibi, Filibeli Yahudiler de Top-Yıkığı Mahallesi'ne iskân edilmişlerdir. Mahalledeki 93 haneden 33'ü Filibe Yahudilerine aittir. Bunların dışında Edirne, Kesriye, Livadya gibi başka Rumeli kentlerinden gelenler de vardır. Top-yıkığı Mahallesi'ndeki²³³ hanelerin yaklaşık %43'ü Yahudilerin meskun olduğu konutlardır. Osmanlı döneminde Eğrikapı olarak adlandırılan, ancak söz konusu tahrir defterinde orijinal Rumca ismiyle kaydedilen Vlaherna-Kastel Mahallesi²³⁴ de sayıları az olmakla birlikte Yanbolulu Yahudilere ev sahipliği yapmıştır. Fener kökenli Yahudilerin bulunduğu Bab-ı Edirne (Edirne Kapı) ve Niğbolu ve bilhassa Lofça olmak üzere Bulgaristan menşeli Yahudi sâkinleriyle Sofyan (Sofular) mahalleleri de yeni yerleşimcilerin iskân edildiği bölgelerdir. Ancak Yahudilerin en yoğun şekilde yerleştiği semt Balat'tır. Esasında 1455 tahriri, "Balat" adını taşıyan birkaç mahalle kaydetmektedir. Bu mahallelerden birinde Hora Manastırı'nın²³⁵ bulunması, konumunun Edirne Kapı civarında olduğunu göstermektedir. 41 hanesinde Yahudilerin yaşadığı mahallede, toplam 63 hane bulunmaktadır²³⁶. Yahudilerin büyük kısmı İştîp kentinden göç etmiştir. Bununla birlikte, bir veya birkaç haneye sınırlı olmak üzere Tırhala, Kesriye, Ustrumca, Sofya, Pirlepe ve Kratova'dan gelen Yahudiler de bulunmaktadır.

²³² İncalcık, "Foundations of Ottoman- Jewish Cooperation", 5.

²³³ 16. yüzyılda ismi unutulmuş mahalle, Edirne Kapı ve Top Kapı arasında sur boyunu kaplamaktadır. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 50.

²³⁴ Edirne Kapı'nın kuzey tarafında, Tekfursarayı yakınındadır. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 28.

²³⁵ Hora Manastırı, II. Bayezid döneminde camiye dönüştürülerek Kariye Cami ismini almıştır. Günümüzde Kariye Müzesi olarak varlığını korumaktadır. Erhan Demirutku, "Kiliseden Camie Çevrilen İbadethaneler: Kariye Cami", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 2/ 9 (Eylül 1978), 75- 77.

²³⁶ Ayrıca dükkanlar da kalanlar da bulunmaktaydı. İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 306- 311.

Diğer mahallede ise 68 haneden 43'ü çoğunluğu Kesriyeli olmak üzere Yahudilerin meskun olduğu yapılardır²³⁷. Bazı binalar oldukça büyüktür ve birden fazla kişiyi barındırabilmektedir. Üst katında yedi, alt katında üç odası bulunan ve Kesriyeli dört Yahudi'nin sâkini olduğu ev bunlardan biridir. Bu tarz yapılar, 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbulluların aşına olduğu ve çok sayıda Yahudi ailesinin barınma imkânı bulduğu “Yahudihane”leri anımsatmaktadır.

Aralık 1455 tarihinde tamamlanan bu tahrir, fethin akabinde gerçekleştirilen ilk iskân faaliyetlerinde Yahudilerin rolüne ışık tutmaktadır. Fetihten sonraki iki buçuk yıl zarfında, şenlendirme çalışmalarının ilk adımlarında, hususen Rumeli'deki Yahudilerin şehre nakledilerek yerleştirildikleri görülmektedir. Nakledilenler arasında Makedonyalı Yahudiler sayıca fazla olmasına rağmen, Anadolu kökenli Yahudilerin bulunmaması dikkat çekicidir. Oysa defterde kayıtlı mahallelerde Anadolu kent ve kasabalarından transfer edilen birçok Müslüman'a rastlanmaktadır. Bu durum, II. Mehmet'in Anadolu'dakilere kıyasla Balkan topraklarında yaşayan Yahudileri, yeni başkentini kalkındırabilecek nitelikte enerji ve donanımına sahip unsurlar olarak telakki etmesi ile ilgili olmalıdır.

II. Mehmet'in uyguladığı iskân politikası neticesinde İstanbul'da nüfus artışı ile birlikte yeni mahalleler kurulmuştur. Sultanın harap durumdaki kenti, hükümranlılığına yakışır bir payitahta dönüştürürken inşa ettiği vakıfların günümüze ulaşan vakfiyeleri, bu mahalleleri tespitte yolumuzu aydınlatmaktadır. Bu vakfiyeler, Suriçi'ndeki birçok mahallede, II. Mehmet'in vakfına ait mülkleri tasarruf edenler arasında çok sayıda Yahudi bulunduğunu göstermektedir²³⁸.

1472 senesine tarihlenen bir vakfiye, “Edirneli Yahudiler Mahallesi” ve “Yahudiler Mahallesi” olarak adını kurucu topluluğundan alan iki ayrı mahalleden bahsetmektedir²³⁹. Bu vakfiyede “Mahalletü'l-Yahudiyyîn el-Edirneviyyîn” adıyla kayıtlı mahalle²⁴⁰, II. Mehmet'in iskân politikasının bir adımı olarak, eski payitahttan İstanbul'a sürgün ettiği Karai Yahudileri tarafından oluşturulmuştur. Bir diğer vakfiyede, mahalledeki vakıf

²³⁷ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 62-68, 73-75, 299- 314, 325- 334.

²³⁸ Bkz. *Fatih Sultan Mehmed'in 877/ 1472 Tarihli Vakfiyesi: Tıpkıbasım, Düzenleme, Çeviri, Değerlendirme*, çev. Ahmet Beyatlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013); Tahsin Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih* (İstanbul: Istanbul Mitteilungen, 1935); *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938).

²³⁹ 1472 Tarihli Vakfiye, 179.

²⁴⁰ 1472 Tarihli Vakfiye, 115. Ayrıca II. Bayezid döneminde tanzim ettirildiği düşünülen Arapça vakfiye için bkz. Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 25.

mülkleri, Orya Kapısı²⁴¹, Balık Pazarı, Yahudi Hamamı²⁴², Molla Gürani Hanı gibi mahal ve yapılara yakınlıkları ile tanımlanmıştır. Bu çerçevede mahallenin Orya Kapısı ile Balık Kapısı arasındaki sahada bulunduğu fikri oluşmaktadır²⁴³. Bununla birlikte 1513 tarihli bir arşiv vesikası, mahalleyi, Balık Kapısı ile Odun Kapısı arasındaki mevkiye konumlandırmaktadır²⁴⁴. Edirneli Yahudiler Mahallesi'ne yakınlığına atıf yapılan Molla Gürani Hanı, bir başka belgede Yahudiler Mahallesi'nde gösterilmiştir²⁴⁵. Bu durum, Edirneli Yahudiler Mahallesi ile Yahudiler Mahallesi'nin birbirlerine çok yakın, hatta sınır olduklarına işaret etmektedir²⁴⁶. İncelediğimiz belgeler arasında Edirneli Yahudiler Mahallesi'ne tesadüf ettiğimiz en geç tarihli belge, 1538 (H 944) senesine aittir. Bu vesikadan hareketle mahallenin 16. yüzyılın ilk yarısında mevcut olduğu anlaşılmaktadır²⁴⁷. Ancak III. Mehmet döneminde gerçekleştirilen cizye sayımında Edirneli Yahudiler Mahallesi'ne rastlanmamaktadır. Bu sebeple mahalle isminin 16. yüzyılın ikinci yarısında unutulduğu kanaati oluşmuştur²⁴⁸.

Bab-ı Yahud (Bab-ı Cuhud) yakınında tasvir edilen “Mahalletü'l-Yahudiyyîn” ise Rabbani Yahudilerince tesis edilmiş olmalıdır. A. Ağır, mahallenin kuzeyde Balık Kapısı'ndan Bahçekapı'ya, güneyde Hobyar Mescidi'ne uzanan alanda, şehrin yerli Romanyotları tarafından kurulmuş olabileceğini düşünmektedir²⁴⁹. Aslında birbirine

²⁴¹ Bölgede bir tersane bulunması nedeniyle Neorion Kapısı olarak adlandırılan kapı, Geç Bizans döneminde Oraia (Horaia) şeklinde anılmıştır. P. Gyllius, bu ismi, halk arasında Neorion'un bozuk şekilde telaffuzundan kaynaklı olarak değerlendirir. Kapı civarında Yahudi yerleşimi olması nedeniyle Türkler tarafından Çıfıt Kapısı (Bab-ı Yahud) şeklinde adlandırılmıştır. Osmanlı belgelerinde, Orya Kapısı şeklinde de yazılmıştır. Bkz. Dirimtekin, *Haliç Surları*, 23- 24; Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoglu (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 62; Millingen, *Byzantine Constantinople*, 221, 224- 225.

²⁴² Fatih Sultan Mehmet vakfiyelerinde, “Hammamü'l-Yahudîn” veya “Yahudiler Hamamı” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 28; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 214. A.S. Ülgen, Evliya Çelebi'ye atıf yaparak, Bahçekapı'daki Yıldız Hamamı'nın Çıfıt Hamamı olarak anıldığını öne sürmüştür. Bkz. Ali Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul 1453- 1481: Haritası- İzahatı- İndeksler* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1939), 25. Ancak Evliya Çelebi, “Amma zade-i tab'ımızdan beyne'l-ıhvan bir latife olmağcün cümle hammamları birer esnafa tevzi' idüp her güne zümreye münasib tevzi'at-ı hammamat...” diyerek başladığı, seyahatnamesinin ilgili bölümünde, müneccimlere Yıldız Hamamı'nı, Yahudilere ise Çufutkapısı Hamamı'nı münasip görerek iki farklı hamamın ismini zikretmiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 136- 137.

²⁴³ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 214- 215.

²⁴⁴ Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 133. Bahsi geçen arşiv vesikası için bkz. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı [TS.MA.e]*, Dosya No. 851, Gömlek No. 66.

²⁴⁵ Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 182.

²⁴⁶ Fatih vakfiyelerinde yer almayan, ancak 16. yüzyıl belgelerinde Molla Gürani Hanı Mahallesi ismiyle anılan bir mahallenin varlığı, meseleyi daha karışık hale getirir. Bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 136.

²⁴⁷ BOA, *TS.MA.e*, Dosya No. 1279, Gömlek No. 75.

²⁴⁸ BOA, *MAD.d*, No. 14393.

²⁴⁹ Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 183

böylesine yakın iki Yahudi mahallesinin varlığı oldukça dikkat çekicidir. Bu durum, iki olasılığı akla getirmektedir. Birincisi, Karailer ile Rabbaniler arasındaki itikadî ayrılıklar, farklı mahallelerde yaşamalarını gerekli kılmış olabilir. Zira mezhep farklılıklarının Bizans döneminden beri iki grubun ilişkilerinde gerilimler yarattığı bilinmektedir²⁵⁰. İkincisi ise “Edirneli Yahudiler Mahallesi” ismi, yalnızca geldikleri bölgeyi yani Edirne’yi işaret ediyor olabilir. Nitekim, fetih sonrası şehre yeni gelen gruplar, eski memleketlerinin ismiyle anılan mahalleler kurmuşlardır.

Suriçi’nde, nüfusunun büyük kısmını Yahudilerin oluşturduğu “Edirneli Yahudiler Mahallesi” ve “Yahudiler Mahallesi” dışında Yahudilerin ikamet ettiği başka mahalleler de mevcuttur. II. Mehmet vakfiyelerinden tespit edilen bu mahalleler şunlardır: Acemoğlu Mahallesi²⁵¹, Azepler Hamamı Mahallesi²⁵², Balaban Ağa Mahallesi²⁵³, Balat Mahallesi²⁵⁴, Balıkpazarı Mahallesi²⁵⁵, Bozahane Mahallesi²⁵⁶, Çelebioğlu Mescidi

²⁵⁰ 12. yüzyıl Yahudi seyyahı Tudelalı Benjamin, İstanbul’u ziyaretinde Yahudi mahallesinde Rabbaniler ile Karailer arasında bir duvar olduğundan bahseder. Bkz. Tudela’lı Benjamin - Ratisbon’lu Petachia, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 43.

²⁵¹ Yemiş Kapanı olarak bilinen hanın yakınında bulunmaktadır. Yahudi yerleşiminin yoğun olduğu mahallelerdendir. Vakfa ait emlakın neredeyse tamamı Yahudilerin tasarrufundadır. Vakıf mülklerinden birini “Efrenc Yahudi Yusuf” tasarruf etmektedir. Mahallenin, Bizans döneminde Venedik bölgesinin bir parçası olması, bu kişinin Venedik asıllı bir Yahudi olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bunun yanında Kudüs ve Gelibolu kökenli Yahudilerin de sâkinler arasında yer alması, mahalledeki Yahudi cemaatinin çoklu yapıda olduğuna işaret etmektedir. Bkz. *1472 Tarihli Vakfiye*, 183- 185. Fatih Sultan Mehmet Evkafı’na dair bir diğer vakfiyede, vakıf emlakine sınırı olan mülklerin tamamı Yahudilere ait görülmektedir. Mahalle sâkinlerinden biri de hekim Avraham’dır. Bkz. Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 35. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 216- 217.

²⁵² Unkapanı’nın batı kanadında yer alır. Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 19. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 220; *1472 Tarihli Vakfiye*, 198- 199. Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 44.

²⁵³ Şehzadebaşı’ndadır. Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 14; *1472 Tarihli Vakfiye*, 198.

²⁵⁴ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 241; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 59.

²⁵⁵ “Bab-ı Semek” olarak da adlandırılan Balık Kapısı çevresinde, sur dahilinde ve haricinde gelişmiş bir mahalledir. Bkz. Ağır, *İstanbul’un Eski Venedik Yerleşimi*, 118. Vakfiyeler, mahallede bir Bakırcılar Çarşısı (Suk-ı Nehhasîn) ve bu çarşıya bitişik bir Yahudi ibadethanesi bulunduğunu söylemektedir. Bkz. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 211- 212; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 41. Ülgen, Suk-ı Nehhasîn ile Bizans döneminin Bakırcılar bölgesi olan “Chalkoprateia” (Ayasofya yakınında) arasında çağrışım kurmuştur. Buradaki bir kilisenin fetihten sonra sinagoga dönüştürülmüş olma ihtimaline değinmiştir. Bkz. Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, 24.

²⁵⁶ Zindan Kapı yakınındadır. Vakfa ait bozahane dükkanlarının bulunduğu ve Tahtakale’de Hacı Halil Mescidi’ne kadar ulaşan bir mahaldedir. Kadın ve erkek birçok Yahudi mülk sahibinin kaydedildiği mahalle, 1519 tarihli Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri’nde “Yahudi mahallesi” olarak tanımlanmıştır. Bkz. Ağır, *İstanbul’un Eski Venedik Yerleşimi*, 121- 124; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 216. Ayverdi, mahallenin mevkiini Yeni Cami’nin Hünkâr mahfili etrafında olduğunu tespit eder. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 16.

Mahallesi²⁵⁷, Edirnekapı Mahallesi²⁵⁸, Fildamı Mahallesi²⁵⁹, Günközü Mahallesi²⁶⁰, Hacı Küçük Mahallesi²⁶¹, Halil Paşa Bergosu Mahallesi²⁶², Hızır Bey Çelebi Mescidi Mahallesi²⁶³, Hoca Keşkek Mahallesi²⁶⁴, Hoca Sinan Mescidi Mahallesi²⁶⁵, Karakedi Mahallesi²⁶⁶, Karaşems Mahallesi²⁶⁷, Kazancılar Mahallesi²⁶⁸, Kırkçeşme Mahallesi²⁶⁹,

²⁵⁷ Merkezinde Çelebioğlu Alaeddin Efendi'nin banisi olduğu caminin bulunduğu mahalle, Alaca Hamam'a yakın konumu ile de tasvir edilmektedir. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 181; Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 217-218; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 37- 38. Mahallede, Fatih Sultan Mehmet Evkafı'na ait emlakın yanı sıra, hayırseverlerce kurulan başka vakıflara bağlı mülkler de yer almaktadır. Bunlardan biri, Hüseyin Ağa b. Abdulhay Camisi Vakfı'nın hücreleridir. 18 odadan müteşekkil yapıya "hücerat-ı Yahudiyan" şeklinde atıf yapılması, mahalledeki Yahudi nüfusunun kesafetine dair bir fikir vermektedir. Bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 126.

²⁵⁸ Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 241; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 63- 64.

²⁵⁹ Balıkpazarı yakınındadır. Mahallenin merkez yapısı olan "Beytu'l-Fil" in çevresinde Yahudilere ait mülklerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 180; Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 215; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 30- 32. Ayverdi'nin Zeyrek Yokuşu civarında tanımladığı Fildamı mahallesinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 21. 1595- 97 tarihli cizye defterinde, "Eski Fildamı" olarak geçmektedir. Bkz. BOA, MAD.d, No. 14393, 186- 187.

²⁶⁰ Günközü, Haliç sur kapılarından biridir, Balat Kapısı'nın batısında yer almaktadır. Bkz. Dirimtekin, *Halic Surları*, 12. Mahalle, vakfiyelerde "Künfoz" veya "Küngöz" şeklinde kaydedilmiştir. Özellikle kapı etrafında Yahudi maliklerin çokluğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Müslüman ve Hristiyan mülk sahipleri de bulunmaktadır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 176; Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 223- 224; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 60- 63.

²⁶¹ Mahalle, Sultanhamamı'nda II. Mehmet'in silahtarlarından Ahmet Ağa'nın banisi olduğu cami merkezinde kurulmuştur. Mahallede ikisi değirmen olmak üzere vakfa ait mülklerin tamamının tasarrufu Yahudilerin elindedir. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 181- 182.

²⁶² II. Mehmet'in sadrazamı Çandarlı Halil Paşa'nın hapsedildiği kulenin çevresinde oluşan mahalledir. Yeni Cami'nin kemeri ile deniz arasında yer almaktadır. Konumu itibarıyla Yahudi Kapısı'na ve Balıkpazarı'na oldukça yakındır. Bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 150- 151; Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 23. Vakfiyeler, Fatih İmareti'ne ait mahalledeki evleri tanıtırken, mülk sahibi Yahudilerin isimlerini çokça zikretmektedir. Hatta evkafa ait evlerden ikisinin Balıkpazarı yakınındaki sinagoga bitişik olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 32- 33; Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 216.

²⁶³ İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in, Unkapanı'nda Hacı Kadın denilen mevkide inşa ettirdiği mescit çevresinde gelişmiştir. Bkz. Süheyl Ünver, "Kadıköy'ne Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri", *İstanbul Risaleleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 1/ 113. Hızır Bey Çelebi Mahallesi'ndeki Yahudi mülkleri için bkz. Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 219, 221; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 44.

²⁶⁴ Mahallenin Tahtakale'de Uzun Çarşı civarında olabileceği düşünülmüştür. Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 25. Fatih dönemi sonlarında ismine rastlanmayan mahalledeki vakıf emlakının tamamı ve komşu mülkler Yahudilerin tasarrufundadır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 185- 186.

²⁶⁵ Saman Viranı adıyla da bilinir. Bkz. Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, 240; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 42- 43. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 43.

²⁶⁶ Fatih vakfiyelerinde "Karakadı" diye yazılan mahalle, Hocapaşa'dadır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 232; Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 28.

²⁶⁷ Rüstem Paşa Camii'nin bulunduğu mevkiye yakındır. Bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 153; Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 29. Mahallede Rum ve Müslüman mülk sahiplerinin varlığı görülse de çoğunlukla Yahudilerin ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Sâkinleri arasında şehre sürgün tarihiyle getirilen Eğriboz ve Edime kökenli Yahudiler de bulunmaktadır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 182- 183.

²⁶⁸ Darphane yakınındadır. 1472 Tarihli Vakfiye, 186.

²⁶⁹ Bozdoğan Kemeri'nden Haliç'e inen sahada yer alır. Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 32. Buradaki Yahudi mülkleri, Fatih Sultan Mehmet İmareti'nin yalnızca 1472 tarihli vakfiyesinde görünmektedir. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 198.

Musa Bey Mahallesi²⁷⁰, Samatya Kapısı Mahallesi²⁷¹, Sarı Demirci Mescidi Mahallesi²⁷², Top Yıkığı Mahallesi²⁷³, Sultan Hekimi Yakup Hoca Mahallesi²⁷⁴, Venedikli Loncası Mahallesi²⁷⁵.

Fatih vakfiyelerinden Suriçi’nde otuza yakın mahallede Yahudilerin ikamet ettiğini tespit etmek mümkündür. Ancak bunlardan bazıları II. Mehmet devri sonlarına erişememiştir. Bunlardan Acemoğlu, Günközü, Fildamı gibi bir kısım mahallede Yahudi yerleşiminin kesif şekilde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Yukarıda listelenen mahalleler dışında, Vasiliko Kapısı (Zindan Kapı)²⁷⁶, Taraklı Kapı²⁷⁷ ve Kadirga Limanı Kapısı²⁷⁸ civarında oturan Yahudiler de bulunmaktadır. Yahudilerin sâkini oldukları bütün mahalleler dikkate alındığında, yerleşimin Haliç sur kapılarının dahilinde ve haricindeki alanlarda yoğunluk kazandığı fark edilmektedir. Ne var ki vakfiyeler, birkaç ipucu dışında, Yahudi sâkinlerin menşesine ilişkin veri sunmamaktadır. Kökenine dair en kesin şekilde bilgi sahibi olabildiğimiz Yahudi cemaati, Edirneli Yahudiler Mahallesi’nde yerleşik Karailerdir. Diğer mahallelerde ikamet eden Romanyotların ise hangi şehirlerden nakledilerek yerleştirildikleri bilgisi vakfiyelerde yer almamaktadır.

2.1.2. 16. Yüzyılda Suriçi’nde Yahudi Yerleşimi

15. yüzyılın sonunda Avrupa’dan Doğu’ya gerçekleşen göçler, Balkan kentlerinde olduğu gibi başkentte de Yahudi nüfusunun artmasına, cemaatlerin çoğalmasına sebep olmuştur. Bu durumun, İstanbul’daki Yahudi yerleşimlerini etkilemiş olması çok olağandır. 16.

²⁷⁰ Tahtakale civarındadır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 195; Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 41.

²⁷¹ Vakfiyelerde “Esbomasya” ve “İbsomasya” gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır. Samatya Kapısı’nın karşısında, bitişiğinde ve sur duvarına sınır olacak şekilde Yahudi mülklerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 224; 1472 Tarihli Vakfiye, 208; Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 65- 66. Sulu Manastır adıyla bilinen Ermeni kilisesinin yakınında ikamet eden Yahudiler de vardır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 207.

²⁷² Odun Kapısı yakınında yer almaktadır. Bkz. Ağır, *İstanbul’un Eski Venedik Yerleşimi*, 167; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 211, 220.

²⁷³ 1472 Tarihli Vakfiye, 206.

²⁷⁴ II. Mehmet’in Yahudi iken İslamiyet’e geçen hekimi Yakup’a izafeten “Mahalletü’l-Hoca Yakubü’t-Tabibü’s-Sultanî” ismini taşıyan mahalle, muhtemelen Balık Kapısı yakınındadır. Hekimin evi bu mahallede bulunmaktadır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 181. Fatih döneminin sonunda ise mahallenin izine rastlanmamaktadır. Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, 26.

²⁷⁵ İsmine yalnızca 1472 tarihli vakfiyede tesadüf edilen mahallenin, vakıf mülklerin tasvirinden hareketle Balık Kapısı ile Orya Kapısı arasındaki bir mevkiide olması muhtemeldir. Bkz. Ağır, *İstanbul’un Eski Venedik Yerleşimi*, 181- 182. Bu mahalledeki Fatih Sultan Mehmet Evkafı emlakine tabi dükkanlar, Yahudi mülklerine sınırdır. Bkz. 1472 Tarihli Vakfiye, 231.

²⁷⁶ 1472 Tarihli Vakfiye, 228.

²⁷⁷ 1472 Tarihli Vakfiye, 232.

²⁷⁸ 1472 Tarihli Vakfiye, 210.

yüzyılın sonuna doğru tahrir edilen bir cizye defteri, İspanya'daki “Kovulma”dan yaklaşık 100 yıl sonra, Yahudi vergi mükelleflerinin İstanbul'da ikamet ettikleri semt ve mahalleleri tespitte değerli bilgiler sunmaktadır. Esasında bu cizye defteri, İstanbul'daki bütün Yahudi vergi mükelleflerini ihtiva eden şümullü bir sayım sonucu sunmaktan uzaktır. Yalnızca, cizyesi, Fatih Sultan Mehmet Evkafı'na gelir olarak tahsis edilen vergi mükelleflerini listelemektedir. Tabi oldukları cemaatlere göre kaydedilen vergi mükelleflerinin tamamının değilse de önemli bir kısmının eşkal, meslek ve ikametine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. Sürgün cemaatlerden 942, Kendi Gelenlerden 637 olmak üzere toplam 1.579 vergi mükellefinin yerleşim bilgilerine ulaşılmıştır²⁷⁹. Bu çerçevede oluşturulan Tablo 5 ve Tablo 6'da Kendi Gelen ve Sürgün cemaatleri mensuplarının Suriçi'nde ikamet ettikleri semt ve mahalleler listelenmiştir²⁸⁰.

²⁷⁹ BOA, *MAD.d*, No. 14393.

²⁸⁰ 1595- 97 cizye defterinde kayıtlı bazı mahal ve mahallelerin konumu tespit edilememekle birlikte, Yahudi nüfusunun yoğunluğuna binaen Suriçi başlığı altında değerlendirilmiştir. Fatma Hatun, Cafer Paşa, Selanik, Alamanoğlu, Siroz, Tavukçu, İskender Çelebi mahalleleri, Ortagümrük ve Tatarcık bunlar arasındadır.

Mahalle Cemaat	Acemoğlu mah.	Alacahamam kurbu	Amiller Zindanı kurbu	Ayakapı ²⁸¹	Balat	Balıkpazarı Kapsı	Balkapanı kurbu
Geruş					1		
Cana					7		
Sicilya	1	1					
Tabi-i Kira							
Kalavriya					1		3
Kordova		1	1		3		1
Senyora							1
Hanan		1					1
Mesine		1			5		1
Portakal	1	5	1	1	9	1	6
Katalan		1			2		2
Şalom	1				4	2	2
Zeyrek							
Aşkenaz		1	1		3		
K. Gelen toplam	3	11	3	1	35	3	17

²⁸¹ Cizye defterinde “Ayas Paşa Odaları” olarak kaydedilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman dönemi sadrazamlarından Ayas Paşa’nın Vize ve Avlonya’da kurduğu vakıfların masraflarını karşılamak için gelirlerini tahsis ettiği yapılar arasında Ayakapı’daki odalar da bulunmaktadır. Bkz. Ahmet Arslantürk, “Sadrazam Ayas Paşa’nın Vakfiyeleri ve Bir Sınırnâmesi”, *Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011), 170.

Eyüp Kapısı					2			1			1					4
Eski Mustafa Pasa mah.			2													2
Eski Fildamı mah.	1		2	2	4	1	2			1		4				17
Elvanoglu mah.				3		1		3	1					1		9
Daye Kadın mah.	1							1			1	1				4
Çelebioğlu mah.	46		3	2	13	11	10	3	11	22	8	13		17		159
Cuhud Kapı	2		1					2			1					6
Cibali Kapı					2							1				3
Cafer Paşa mah.											1					1

Frenk mah. ²⁸²								1		4	5			3	13
Hacı İsa mah.		12						1							13
Hoca Paşa mah.	1		20	4	8	5	2	2	9	4	3	10		2	70
Hacı Küçük mah.														1	1
Halil Paşa mah.	1		1		1	2	1	3		2		2			13
Hızır Bey mah.														1	1
Haseki Hahamı kurbu ²⁸³	7		2			1	1	1	1	3	6	4		3	29
Hobyar mah.	5	1		1	12	4	3	2	7	1	1	1		3	41

²⁸² Yerasimos, Frenk Mahallesi'nin Venedik elçisinin Galata'ya taşınmadan önce İstanbul'da ikamet ettiği Arslanlı Ev Mahallesi ile aynı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre mahalle, Rüstem Paşa Camii ile sur arasında kurulmuştur. Bkz. Yerasimos, "La Communaute Juive d'Istanbul", 122.

²⁸³ Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan'ın Yahudi mahallesinde bir hamam yaptırdığı bilinmektedir. Bkz. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 187- 188. Mimar Sinan tarafından inşa edilen bu hamam, 1551 tarihli Hürrem Sultan Vakfiyesinde, "...hamam der mahalle-i Yahudiyân der kurb-ı Bab-ı Yahud" olarak anılmaktadır. Günümüze erişemeyen hamamın yakınındaki mevki, "Sultanhamamı" olarak tanınmıştır. Bkz. Mehmet Mermi Haskan, *İstanbul Hamamları* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995), 176.

İstanbul mah.	1							1		2	4	1		1	10
İskender Çelebi mah.	1							1				1			3
Katırcılar Hani kurbu														1	1
Küçük İstanbul mah.							1		1			1			3
Küçükpazar						2			1						3
Kürkçübaşı mah.										1					1
Maruloğlu mah.				1			1								2
Meydancık ²⁸⁴	2		3	1	1			2		4	2				15

²⁸⁴ Yerasimos, Meydancık'ın Balat'ta Hoca Kasım Günani (Meydancık) Mescidi çevresine işaret ediyor olabileceği ihtimalini düşünmüştür. Bkz. Yerasimos, "La Communaute Juive d'Istanbul", 123. Ancak Meydancık'ın kadı sicillerinde, "Hocapaşa kurbunda" ve "Bahçekapısı dahilinde" tanımlanan mevki olması daha olasıdır. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072- 1073/ M. 1661-1663)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür A.Ş., 2019), 260; *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120- 1121/ M. 1709)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür A.Ş., 2019), 512.

Molla Gürani mah. ²⁸⁵			1					1	4						6
Nöbethane mah.	4		1		6	2		2	9	1	4	4			33
Ortagümrük					1										1
Sarı Demirci mah.	4		1			1	2		2	5	1	4			20
Demircioğlu mah.					1										1
Selanik mah. ²⁸⁶			1												1
Sultan Hamamı kurbu						3				2				1	6
Tahtakale kurbu									1	2					3

²⁸⁵ Molla Gürani Mahallesi'nin, Bahçekapı yakınında olduğu düşünülen Molla Gürani Hanı çevresinde gelişmiş bir mahalle olması muhtemeldir. Bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 154- 155.

²⁸⁶ Selanik'ten gelen Yahudilerin tesis ettiği bir mahalle olduğu öne sürülmüştür. Bkz. Ağır, *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi*, 184. Ancak Tablo 6'da görüleceği gibi Büyük ve Küçük Selanik cemaatlerinin tek bir ferdi dahi bu mahallede kaydedilmemiştir.

Tekfursaray kurbu					1				1			1			3
Yıldız Hamamı kurbu ²⁸⁷					2										2
Zeyrek	3				1		1		3	2	3	2	3	2	20
Arabacılar meydanı k.		1							2					1	4
Toplam	80	21	40	14	59	39	25	29	60	81	45	59	3	42	597

Tablo 5: 16. Yüzyıl Sonlarında Kendi Gelen Cemaatleri Suriçi Yerleşimi

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 14393.

Kendi Gelen cemaatlere mensup 597 vergi mükellefi Suriçi’nde ikamet etmektedir. Bu cemaatlerin yoğun bir şekilde yerleştiği mahalle, Çelebioğlu Mahallesi’dir. Öyle ki bu dönemde, Suriçi’nde yaşayan Kendi Gelenler %25’i aşkın biçimde bu mahallede ikamet etmişlerdir. Bunun yanı sıra Hocapaşa, Hobyar, Nöbethane ve Balat yoğun yerleşimin olduğu mahallelerdir. İspanya menşeli Geruş cemaatinin %52’si, Portakal cemaatinin ise yaklaşık %27’si Çelebioğlu Mahallesi’nde meskundur. İber Yarımadası’ndan göçerek İstanbul’a yerleşen Yahudilerin önemli bir bölümü bu mahalle ve çevresine yerleştirilmiş olmalıdır. Orta Avrupa göçmeni Aşkenazların da %40’a yakını yine Çelebioğlu Mahallesi’nde sâkindir. Sicilya cemaatinin takriben %48’i Hocapaşa’da yaşıyorken, bir başka İtalya menşeli cemaat Kalavriya, Çelebioğlu Mahallesi’nden sonra en çok Hocapaşa ile doğusundaki Hobyar Mahallesi’nde meskundur. Mesine cemaati için

²⁸⁷ İstanbul’un fethinde bulunan Yıldız Dede tarafından yaptırılan Bahçekapı’daki hamam, Fatih Sultan Mehmet Vakfiyelerinde, “Hamamü’l-Yahudîn” veya “Yahudiler Hamamı” olarak anılmıştır. Bkz. Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 28; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 214; Haskan, *İstanbul Hamamları*, 298- 299.

de benzer özellikler gösteren bir yerleşim planı çizilebilir. Osmanlı belgelerinde, ekseriyetle de cizye defterlerinde, “der-Balat” kaydıyla birlikte görülen Cana cemaati, çoğunluğu Hacı İsa Mahallesi’nde oturmak üzere Balat merkezli bir yapılanma içindedir.

Mahalle Cemaat	Büyük İstanbul	Küçük İstanbul	Dimetoka	Eğriboz	Büyük Selanik	Küçük Selanik	Tire	Sinop	Antalya	Yanbolu	İzdirin	Siroz
Alacahamam kurbu				1								
Alamanoğlu mah. ²⁸⁸												
Balat	4	2	4	1	8	5	2	5	2	28	8	2
Balıkpazarı kapısı	2			2			1				3	
Balkapanı kurbu									1			
Cıbalı Kapı								1				1
Cuhud Kapı	2	3	1		1						1	1

²⁸⁸ Alamanoğlu Mahallesi'ne ismini verebilecek olan "Alamanoğlu" namına sahip iki Yahudi bulunmaktadır: İsrail v. Yasef ve Salomon Nathan Aşkenazi. İkisi de 16. yüzyıl İstanbul'unda Yahudi toplumunun önde gelen üyeleri arasında yer alıyordu. Ancak mahallenin hangisi ile ilişkilendirilmesi gerektiği veya konumu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Vesile Tanınmış, "16. Yüzyıl İstanbul'unda Aşkenazlar", *Journal of International Eastern European Studies* 5/ 1 (Haziran 2023), 85- 86.

Çelebioğlu mah.	4			11	5		1				2	3
Çingene mah										1		
Eğrikapı	2											
Eyüp kapısı	2				2							
Fatma Hatun mah.												
Frenk mah.	1	2		1	2	1	2	1				
Hacı Kadın Hamamı k.		1	2									
Hacı İsa mah.	2		1				1				2	1
Hacı İshak mah.												

Halil Paşa mah.	3		4				1		3		14	
Amiller Zindanı k.	2			4	1		2			1	3	
Hoca Paşa mah.	12	1	1		26	23	10	9		1	14	7
Hoca Üveys mah.		1				1			1			
Hızır Bey mah.												
Haseki Hahamı k.	3	1			1	1	1					
Hobyar mah.	5	1			8		2			1	4	
İhrak olan Yahudi mah.	1											
İstanbul mah.	3	2		2	1		1			1		

Kazancılar içinde												
Maruloğlu mah.											1	3
Meydancı				2	1	1		1		1		1
Nöbethane mah.	8	1			9		5	1	1	1	9	
Elvanoğlu mah.	1	1	14	16	2	9	3	19	1		2	13
Sarı Demirci mah.	7	1	4	2	2	3	7		15			1
Saruca Paşa mah.												
Selanik mah.							6					
Siroz mah.		1										

Sultan Hamamı k.		2				1	1			1	1	
Edimekapısı	1			3								
Tatarcık											1	
Tavukçu mah.	1											
Tekfursarayı kurbu	2		2		4	1		1	1			
Yıldız Hamamı kurbu	1	4		3	1							
Zeyrek	3	2	2	1	4	4	1		1	2	5	4
Arabacılar meydanı			3	1		1				1	4	
Toplam	72	26	38	50	78	51	47	38	26	39	74	37

Çingene mah.												1
Eğrikapı												2
Eyüp Kapaşı												4
Fatma Hatun mah.										1		1
Frenk mah.												10
Hacı İsa mah.			1	7			2					17
Hoca Paşa mah.		1	2	2		2	2		1	3		117
Hoca Üveys mah.												3
Hacı İshak mah.	1											1

Hacı Kadın Hamamı kurbu		1	2									6
Halil Paşa mah.	1							3	2			31
Amiller Zindanı kurbu												13
Hızır Bey mah.	1	2	9				1					13
Haseki Hahamı kurbu												7
Hobyar mah.			1						4			26
İhrak olan Yahudi mahallesi												1
İstanbul mah.	6		2			2				2		22
Kazancılar içinde			1									1

Maruloğlu mah.	1								1	15	4	25
Meydancık	1							1	1			10
Nöbethane mah.	5		2	1		1	3	1		1		49
Elvanoğlu mah.	4	2			1					5		93
Sarı Demirci mah.					1	19		1				63
Saruca Paşa mah.										2		2
Selanik mah.												6
Siroz mah.												1
Sultan Hamamı kurbu			1		13		1	1				22

Edirnekapısı												4
Tatarcık												1
Tavukçu mah.												1
Tekfursaray kurbu				2	1	1		38				53
Yıldız Hamamı kurbu										1		10
Zeyrek	16	4	22				1	1	2			75
Arabacılar meydanı	4	2	15									31
Toplam	44	13	61	21	18	30	28	51	9	33	4	888

Tablo 6: 16. Yüzyıl Sonlarında Sürgün Cemaatleri Suriçi Yerleşimi

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 14393.

1595-97 tarihli cizye defterinde, ikametine ilişkin veri sahibi olduğumuz Sürgün cemaatlere mensup vergi mükelleflerinin 888'i Suriçi'nde yaşamaktadır. Büyük ve

Küçük İstanbul, Dimetoka, Sinop, Niğbolu, İştıp, Ohri, Yanbolu, Borlu ve Antalya cemaatlerinin hiçbir üyesi, söz konusu defterde, sur dışındaki bir mahallede veya semtte kaydedilmemiştir. Kendi Gelen cemaatleri için popüler bir yerleşim olarak karşılaştığımız Çelebioğlu Mahallesi'nin Sürgünler için aynı derecede revaçta olmadığı fark edilmektedir. Sürgün cemaatlerin en fazla ikamet ettiği mahalleler Hocapaşa ve Balat'tır. Ancak, Nöbethane ve ittisalindeki Elvanoğlu mahallelerini, yakınlığına istinaden Hocapaşa bölgesi dahilinde değerlendirirsek, buradaki Yahudi ikameti daha da yoğun görünmektedir. Hocapaşa Mahallesi'nin Sürgünlü sâkinleri arasında Büyük ve Küçük Selanik cemaatleri ile İzdin cemaati ağır basmaktadır. İzdin cemaatinin yerleşim için yöneldiği diğer bir mahalle Halil Paşa Mahallesi olmuştur. Hatta mahalledeki en kalabalık Yahudi grubunu İzdinliler teşkil etmiştir. Dimetoka, Eğriboz, Siroz gibi kökeni Rumeli'ye dayanan birkaç Yahudi topluluğu için Elvanoğlu Mahallesi öne çıkmaktadır. Sinop cemaatinin %50'si de bu mahallede yaşamaktadır. Borlu ve Antalya cemaatleri, büyük oranda Odun Kapısı yakınındaki Sarı Demirci Mahallesi'nde kaydedilmiştir. Edirne cemaatine yani Karailere gelince, topluluğun büyük kısmı Haliç'in kuzey tarafında sâkindir. Ancak Suriçi'nde Cuhud Kapısı yakınındaki Maruloğlu Mahallesi, Kurd ailesi de dahil edildiğinde, cemaat yaşamının Güney Haliç'teki merkezi konumundadır. Maruloğlu Mahallesi, Fatih devri mahalleri arasında yer almamaktadır. Ancak 1472 tarihli Fatih vakfiyesi, Orya Kapısı yakınında "İbn Marul"un evine gönderme yapmaktadır²⁸⁹. İstanbul mahkemesine ait bir 17. yüzyıl sicil kaydı da mahalleyi, Bahçekapısı'nda konumlandırmaktadır²⁹⁰. Rabbani sâkinleri bulunmasına rağmen mahallede, Karai cemaatine mensup bireylerin kesafeti, 16. yüzyılın ikinci yarısında ismine tesadüf edemediğimiz Edirneli Yahudiler Mahallesi'nin Maruloğlu adıyla süregeldiğini düşündürmüştür. Yerasimos, mahallenin yüzyılın ilk yarısında Maruloğlu ismini aldığı ve Yeni Cami inşa edildiği esnada ortadan kalktığı görüşündedir²⁹¹. Sicil kayıtlarında "Şuhudkapısı"/ "Bağçekapusu" dahilinde tanımlanan bir diğer mahalle de Saruca/ Sarıca Paşa Mahallesi'dir²⁹². Mahallenin, Maruloğlu Mahallesi'ne yakın, hatta sınır olması muhtemeldir. Kadı sicilleri, Sarıca Paşa Mahallesi'nde Karailer tarafından

²⁸⁹ 1472 Tarihli Vakfiye, 178.

²⁹⁰ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 683.

²⁹¹ Yerasimos, "La Communaute Juive d'Istanbul", 123.

²⁹² Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067- 1069/ M. 1656-1658)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür A.Ş Yayınları, 2019), 166- 167; *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 58b.

kurulmuş vakıflara dair belgeler içermektedir. Bu kayıtlar, mahallede Edirne cemaati üyelerinin sayıca fazla olabileceğini akla getirmektedir²⁹³.

Tablo 5 ve Tablo 6, 16. yüzyılın sonlarında İstanbul Yahudi toplumunun %94 gibi oldukça yüksek bir oranla Suriçi’nde yaşadığını göstermektedir. Suriçi’nde ikametın yoğunlaştığı ana noktalar arasında evvela Sirkeci’den Eminönü’ne ve Tahtakale’ye uzanan saha gelmektedir. İstanbul’un ticari anlamda bu en merkezî ve aynı zamanda şehrin demografik anlamda en kesif bölgesinde Yahudilerin varlığı azımsanamayacak dereceye ulaşmaktadır. İstanbul’un fethinden sonraki süreçte şehri şenlendirebilmek için bu bölgeye Sürgün topluluklar iskan edilmiştir. Avrupalı göçmenlerin gelişi ve yerleşmesiyle birlikte, Yahudi toplumu, dar bir alanda giderek büyüyen nüfusu ile yaşamını devam ettirmek durumundadır. Bu şartlar altında konut ihtiyacının yaşanmaması imkansız görünmektedir.

1595- 97 tarihli cizye defteri, Yahudi hukukuna özgü “hazaka” terimine sıkça yer vererek, konut ihtiyacının giderilmesi konusunda bir ipucu sunmaktadır. Hazaka aslında, yoğun nüfusa sahip kentsel alanlarda yaşanması halinde, Yahudi cemaatinin, gayrimenkullerin kullanımını düzenlemek amacıyla uygulamaya koyduğu kurallardır²⁹⁴. Bahsi geçen cizye defterinde ise hazaka, Osmanlı belgelerinde “Yahudihane” olarak karşımıza çıkan konut tipini ifade etmek için kullanılmıştır. Yahudihane, mülkiyeti genellikle Müslüman bir şahsa veya vakfa ait olup, farklı kişilere ve/ veya ailelere kiralanın yapılarıdır. 16. yüzyılın sonunda Yahudihanelerin, Suriçi’nde özellikle ikametın en sıkışık olduğu mevkilerde barınma problemine çözüm getiren bir mesken tipi olduğu anlaşılmaktadır. Suriçi’nin Yahudi sâkinleri, bu konut tipine, en çok Çelebioğlu Mahallesi’nde ve Hocapaşa’da gereksinim duymuşlardır. İkamet bilgileri kaydedilen Yahudi vergi mükellefleri arasından Çelebioğlu Mahallesi’nde yaşayanların 1/4’ünden fazlası, Hocapaşa’dakilerin (Nöbethane ve Elvanoğlu mahalleleri dahil) ise 1/5’i Yahudihanelerde veya cizye defterinde adlandırıldığı gibi hazakalarda oturuyordu. Sirkeci- Eminönü- Tahtakale hattı çevresinde sâkin Sürgünlerin %16’sı, Kendi Gelenlerin %22’si kimi zaman ev sahibi, ama çoğunlukla kiracı olarak Yahudihanelerde yaşamayı tercih edenlerdir. Bu oranlar, kolektif yaşam alanı olarak bu meskenlerin gelişiminde Avrupalı göçmenlerin etkisinin

²⁹³ *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer’iye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 58b; *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 166- 167, 202- 203.

²⁹⁴ Hazaka için bkz. Joseph Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique* (Paris: Librairie Durlacher, 1925), 2/ 85- 94.

çok daha fazla olduğunu göstermektedir. Kendi Gelenler içinde en fazla yönelim Sefarad Geruş ve Senyora cemaatlerinden geliyordu. Geruş cemaati üyelerinin %44'e yakını Yahudihanelerde, özellikle Çelebioğlu Mahallesi'ndeki Yahudihanelerde yaşıyordu. Sürgünler arasında Eğriboz cemaatinin neredeyse yarısının bu tarz yapıları mesken edindiği anlaşıyor. Ama aslında genel anlamda Sürgünlerin eğilimi, bu örnekteki kadar keskin değildir. Hatta Ohri, İştîp, Kesriye gibi bazılarının, hazakalarda ikameti kaydedilen tek bir üyesi dahi bulunmamaktadır. Bu durumun nedeni, bu cemaatlerin meskenlerinin şehrin merkezî ve kalabalık mahallelerinden ziyade Balat, Edirnekapı, Tekfursaray gibi merkezden daha uzak semtlerde odaklanmış olmasıdır. Yani şehirdeki yerleşim alanlarının nüfusundaki seyrelmeye bağlı olarak Yahudihaneye duyulan gereksinim de azalmaktadır²⁹⁵.

16. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi toplumunun cizye yükümlülerini listeleyen sayım sonuçları, cemaatin Suriçi'ndeki demografik dağılımında Balat ve çevresinin ikincil öneme sahip olduğunu göstermektedir. Hatta buradaki Yahudi yerleşimini, Balat'ı merkeze alarak, Tekfur Sarayı'na ve cizye defterinde zaman zaman "Sultan Hamamı"na²⁹⁶ yapılan atıflara istinaden Edirnekapı'ya doğru uzandırmak mümkündür. Bölgenin Kendi Gelen cemaatlere mensup sâkinleri vardır elbette, ancak bu dönemde Balat ve çevresinde ikamet edenlerin büyük kısmı Sürgünlerdir. Balat'ta Hacı İsa Mescidi etrafında gelişen mahalle, özellikle Güneydoğu Avrupa'dan gelen Yahudilerin yaşam alanını oluşturmaktadır. Ohri, Yanbolu ve Karaferye cemaatlerinin sinagogları bu mahallede yer almaktadır. 17. yüzyıla ait bir mühimme hükmü, her ne kadar bu cemaatlere ait sinagogların geçmişini fetih öncesine dayandırsa da söz konusu toplulukların II. Mehmet'in nüfus politikalarının bir sonucu olarak bölgeye yerleştirilmelerinin ardından cemaat yapılanmasına gitmeleri daha akla yatkın gelmektedir²⁹⁷. 1595-97 cizye defterinin işaret ettiği gibi, Hacı İsa Mahallesi'nin sâkinleri arasında Cana/Çana cemaati de bulunmaktadır²⁹⁸. Cemaatin, 1693 yılında tamirine mani

²⁹⁵ BOA, MAD.d, No. 14393.

²⁹⁶ Günümüzde Eminönü semtinin ticari canlılığını koruyan "Sultanhamamı" mevkii ile karıştırmamak gereklidir. 1595-97 cizye defteri, "Sultan Hamamı kurbu" şeklinde yapılan tanımlama ile işaret edilen mahallin Edirnekapı'da olduğunu belirtmektedir. Bkz. BOA, MAD.d, No. 14393, 109. Kastedilen yapı, II. Bayezid'in kızı Hatice Sultan tarafından Edirnekapı ile Balat arasında inşa ettirilen hamamdır. Bkz. Akif Kuruçay, *İstanbul'un 100 Hamamı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011), 157.

²⁹⁷ 18- 27 Ocak 1693 (Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1104) tarihli hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 588, 132.

²⁹⁸ BOA, MAD.d, No. 14393, 201- 202.

olunmaması hususunda hükümete başvuruda bulunduğu harap durumdaki sinagogu ise Balat çarşısı içindeki Tahtaminare Mahallesi'nde idi²⁹⁹.

Evliya Çelebi, fetih sonrası İstanbul'a nakledilen Selanik Yahudilerinin bir kısmının Tekfur Sarayı tarafına yerleştirildiğini yazmıştır³⁰⁰. Kesriye kentinden sürgün edilenler de bu mevkide iskân edilmiştir³⁰¹. Makedonya'dan göçen bir başka grup, Balat'ın Edirnekapı'ya ulaşan üst kesimlerinde iskân edilen İştıpli Yahudilerdir³⁰². Balat ve yakınında olup, Tablo 5 ve Tablo 6'da listelenen Ayakapı, Eğrikapı, Çingene Mahallesi³⁰³, Edirnekapı, Sultan Hamamı, Tekfur Sarayı, Eski Mustafa Paşa Mahallesi³⁰⁴ ve hatta Eyüp Kapısı tarafına kadar olan bölgede, Yahudilerin dindaşları ile müştereken iskan oldukları Yahudihaneler yine mevcuttur. Ancak şehrin bu cihetinde Yahudihanelere olan gereksinim, merkezinde duyulan ihtiyaca kıyasla çok daha azdır. Bölge sâkinleri arasında bu yapılarda ikamet edenler yaklaşık %6 oranındadır. Çelebioğlu Mahallesi'nde ve Hocapaşa'da olduğu gibi buradaki Yahudihanelerde de çoğunlukla Kendi Gelen cemaatlere mensup olanlar yaşamaktadır³⁰⁵.

1595- 97 cizye defterinin Suriçi'nde, Yahudi nüfus yoğunluğuna işaret ettiği bir başka bölge ise Unkapanı semtidir. Bozdoğan Kemerî'nden Haliç'e inen yokuşun batı tarafında yer alan Zeyrek ve yokuşun doğu yönüne düşen Hızır Bey Mahallesi, Hacı Kadın Hamamı civarı ile Arabacılar Meydanı, dikkate değer bir Yahudi varlığı barındırmaktadır. Sürgün nüfusunun daha kesif olduğu bu bölgede, Niğbolu cemaatinin %80'e yaklaşan oranda iskanı söz konusudur. Doğal olarak cemaatin sinagogu da Zeyrek'tedir³⁰⁶. Kuruçeşme cemaatinin yaklaşık %46'sı Unkapanı'nda yaşamaktadır. Şehirdeki yerleşimine ilişkin veriler daha sınırlı olsa da Samatya cemaatinin de Zeyrek ve

²⁹⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 588, 132.

³⁰⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 45.

³⁰¹ BOA, MAD.d, No. 14393, 115- 123. Cemaat, Naim Güleriyüz, *İstanbul Sinagogları* (İstanbul: Rekor Ofset, 1992), 22- 23.

³⁰² BOA, MAD.d, No. 14393, 123- 125.

³⁰³ Eğrikapı dahilindeki mahalle, kadı sicillerinde, Balat Cami yakınında tarif edilmektedir. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil* (H. 1077/ M. 1666- 1667), haz. Rıfat Günelan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 560; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil* (H. 1020- 1053/ M. 1612- 1643), haz. Baki Çakır vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 177.

³⁰⁴ Ayvansaray sınırları içindedir. Bkz. Ahmet Kamil Gören, "Eyüp'ün Komşusu Tarihi Bir Semt: Geçmişten Günümüze Ayvansaray", *1. Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler*, ed. İsmail Demirci (İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Kültür Yayınları, 1997), 149.

³⁰⁵ BOA, MAD.d, No. 14393, 9, 17, 22, 44, 69, 82, 126, 129, 143- 144, 151, 175, 182, 200-201.

³⁰⁶ Niğbolu Sinagogu'nun ismi, 1662 yılına ait bir sicil kaydında geçmektedir. Söz konusu kayıt, 1660 Yangını'nın ardından Hatice Turhan Sultan'a temlik edilen Niğbolu Sinagogu'nun arazisi ile aynı yangında kül olan Abdülkadir Efendi Evkafı'na ait Yahudihane arsasının istibdalini konu almaktadır. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 607- 609.

çevresindeki mahallerde sâkin üyeleri çoğunluktadır. Bu cemaatin hiçbir ferdinin Samatya’da kaydedilmemiş olması oldukça dikkat çekicidir. Ama asıl ilginç olan, bütün Yahudi toplumu içinde Samatya’da sakin tek bir ferdin dahi bulunmamasıdır³⁰⁷. U. Heyd, 17. yüzyılda İstanbul’daki Yahudi cemaatlerine ilişkin çalışmasında, Samatya’yı Yahudilerin yaşadığı mahalleler arasında göstermektedir³⁰⁸. Döneme ait belgeleri inceleyen Heyd, cizye kayıtlarında Samatya cemaatini görmüş ve topluluğun, bu semtte yaşayan Yahudileri ifade ettiğini düşünmüştür. Ancak, çoğunlukla Hristiyan ibadethane ve meskenlerinin bulunduğu Samatya’da Yahudilerin yerleşik olduğuna ilişkin 16. ve 17. yüzyıl cizye sayım sonuçlarını ihtiva eden belgeler hiçbir veri sunmamaktadır.

2.1.3. 17. Yüzyılda Suriçi’nde Yahudi Yerleşimi

Yahudilerin 17. yüzyıldaki mekânsal dağılımına ilişkin başvuracağımız kaynaklar yine cizye defterleri olacaktır. Yüzyılın birinci yarısında, 1638- 40 tarihlerinde düzenlenmiş olduğu tahmin edilen bir cizye defteri³⁰⁹, Sirkeci-Eminönü-Tahtakale çevresinde önceki dönemlerde gelişen yerleşimin, ilk yarım asır için hala popülerliğini korumakta olduğunu ve Suriçi’nde Balat’ın yine ikincil seviyede kaldığını göstermektedir. Ancak bu vesika, Tablo 5 ve Tablo 6’da listelendiği kadar çok mahalle, semt ve mevki ismine yer vermemekte, esasında Yahudi cemaatlerinin eksiksiz bir listesini de sunmamaktadır. Kendi Gelenler, ikâmetleri belirtilmeksizin yalnızca menşeleri dikkate alınarak cemaat-be-cemaat listelenmiştir. Sadece Sürgün cemaatlere mensup vergi mükellefleri sâkini oldukları semtlere göre kaydedilmişlerdir. Buna göre, Nöbethane, Hocapaşa, Yahudi Kapısı, Meydancık, Alaca Hamam, Frenk Mahallesi³¹⁰, Suriçi’nde Sürgünlerin

³⁰⁷ Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 14393. S. Yerasimos da bu hususa değinmiştir. Bkz. Yerasimos, “La Communaute Juive d’Istanbul a la Fin du XVIe Siecle”, 113.

³⁰⁸ Heyd, “On Yedinci Yüzyılda İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 186.

³⁰⁹ Cizye sayımının hangi tarihte yapıldığı defterde açıkça belirtilmemiştir. Ancak son sayfasında eski Mısır kadısı Kasım Efendi’nin imza ve mührü bulunmaktadır. Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 4646, 47. 1638- 39’da (H 1048) İstanbul kadılığına atanan Kasım Efendi’nin görevine, Mart 1640 (H Zilkade 1049) tarihinde son verilmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 3/ 873. Heyd, Kasım Efendi’nin görev süresini dikkate alarak, sayımın, 1638 ile 1640 seneleri arasındaki bir zaman diliminde gerçekleşmiş olabileceğini düşünmüştür. Heyd, “On Yedinci Yüzyılda İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, .

³¹⁰ U. Heyd, 17. yüzyıla ait cizye defterlerindeki verileri değerlendirdiği çalışmasında, “Mahalle-i Frenk” isminin Galata’nın bir kısmına verilebileceği tahmininde bulunmaktadır. Ayrıca Kömürciyan’ın Yahudilere rastladığı Pera olması ihtimali üzerinde durmaktadır. Bkz. Heyd, “On Yedinci Yüzyılda İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 186. “Galata mahallâtından Frenk Mahallesi” sâkinlerinden bahseden 2- 11 Haziran 1620 tarihli bir sicil kaydı, gerçekten de bölgede bu adı taşıyan bir mahalle bulunduğunu göstermektedir. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028- 1030/ M. 1619- 1620)*, haz. Yılmaz Karaca vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 323. Ancak, İstanbul’da da aynı isimde bir mahallenin varlığını tekrar hatırlamak gereklidir. 4646 nolu cizye defterinde mahallelerin tahrir sırası,

yaşadıkları mahallelerdir. Ayrıca Sultan Hamamı³¹¹, Balkapanı, Balıkpazarı, Küçükpazar, Balat ve Cibali mahallelerinde de Sürgünler yaşamaktadır³¹². Maalesef, Kendi Gelenlerin yerleşimlerine dair veri taşımadığı için 1638- 40 cizye sayım sonuçları, Yahudi toplumunun şehirdeki iskânını sağlıklı şekilde değerlendirme fırsatı sunmaktan uzaktır. Bahsi geçen vesikadaki kısıtlı bilgiler, Yahudilerin semtlere göre nüfus yoğunluğu hakkında fikir yürütmemize izin vermemektedir. Ancak yine de 16. yüzyılın sonunda yaşadıkları semtlerde, 40 yıl sonra da ikamet ediyor olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, cemaat mensuplarının Suriçi'ndeki dağılımında ciddi farklılıklar görülmektedir. Grafik 2'nin işaret ettiği üzere, takriben %45'lik oranla Suriçi, Yahudilerin İstanbul'daki ikametinde belirgin şekilde rol oynasa da önceki yüzyıla nispetle Yahudi sâkinlerinin sayısında bir düşüş yaşanmıştır. Tablo 7, 1691- 92 tarihinde gerçekleşen cizye sayım sonuçlarının rehberliğinde, vergi mükelleflerinin Suriçi'nde yerleşik olduğu semtleri göstermektedir³¹³:

Galata'daki Frenk Mahallesi'ne değil, İstanbul'dakine işaret etmektedir. Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 4646, s. 33- 43.

³¹¹ Yahudi mahallelerinin defterdeki kayıt sırası dikkate alındığında, mevkiinin Edirnekapı ile Balat arasındaki "Sultan Hamamı" ile aynı olmadığı görülmektedir. Burada kastedilen mahallin, Alaca Hamam'a ve Yahudi Kapısı'na yakın bir noktada olması gerekmektedir.

³¹² Yahudilerin İstanbul surları dışında sâkin oldukları semtler ise Galata, Kuruçeşme ve Üsküdar olarak gösterilmiştir. Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 4646, s. 33- 47.

³¹³ BOA, *MAD.d*, No. 3661.

Semtlar	Vergi Mükellefi	Yüzde %
Balat	1546	66,9
Fener	56	2,4
Tekfur Sarayı	153	6,7
Sultan Hamamı		
Bab-ı Cedid	55	2,4
Cibali	354	15,3
Kapan-ı Dakik/ Unkapanı		
Bab-ı Ayazma/ Ayazmakapı	146	6,3
Balıkpazarı		
Toplam	2310	100

Tablo 7: 17. Yüzyıl Sonlarında Suriçi Yahudi Yerleşimi

Kaynak: BOA, MAD.d., No. 3661.

Sâkin oldukları semtlere göre kaydedilen 5.190 cizye mükellefinin 2.310’u Suriçi’nde yaşamaktadır. Yahudiler, bu defa, Demir Kapı civarındaki Nöbethane ve Elvanoğlu mahallelerinden değil, Balıkpazarı’ndan itibaren sayıma tabi tutulmuşlardır. Balıkpazarı’ndan başlayarak Balat dahil, Haliç’in güney şeridi boyunca çoğu zaman sur kapılarına yakın mevkilerde, bazen Haliç’e bakan yamaçlarda inşa edilmiş konutlarda hayatlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. 16. yüzyılın en kalabalık Yahudi yerleşimlerinden olan Hocapaşa’nın veya 17. yüzyılın ilk yarısında dahi “Yahudi mahallâtından”³¹⁴ addedilen Çelebioğlu Mahallesi’nin söz konusu sayım kapsamına girmemesi, bu bölgelerdeki Yahudi varlığını sorgulamayı elzem kılmaktadır.

³¹⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1042- 1043/ M. 1633)*, haz. Fuat Recep - Sabri Atay (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 256.

Yaklaşık yüz yıl önce Suriçi'ndeki vergi mükelleflerinin %12'sinin ikamet ettiği Balat'ta bu oran artık %67'ye yükselmiştir. Yahudi sâkinlerinin büyük çoğunluğu düşük gelir grubundan olan semt, bu dönemde, yalnızca Suriçi'nin değil, bütün İstanbul'un en büyük Yahudi cemaatine sahip olma özelliğini taşımaktadır. 1.546 Yahudi vergi ödemiştir ki bu, yaklaşık 7.730 kişilik bir nüfusa işaret etmektedir³¹⁵. Eremya Çelebi, Balat hakkında "Bu semtte ikamet eden Yahudilerin nüfusu Hasköy'den, Beşiktaş'tan, Ortaköy'den, Kuruçeşme'den, Kuzguncuk'tan, Üsküdar'dan ve Çengelköy'den daha çoktur." derken hiç de haksız değildir³¹⁶. Balat Kapısı haricindeki Karabaş Mahallesi'nde ve dahilindeki Hacı İsa Mahallesi'nde muhtelif cemaatlara mensup Yahudiler, Müslüman ve Hristiyan komşularıyla iç içe yaşamaktadır³¹⁷. Hemen batısında, varlıklı Yahudilerin sahilinde ikamet ettiği Ayvansaray'da³¹⁸, özellikle Tekfur Sarayı çevresinde, Yahudi nüfusu önceki yüzyıla nazaran kayda değer ölçüde yükselmiştir. 16. yüzyılın sonlarına doğru 84 Yahudi erkeğin cizye ödediği Tekfur Sarayı ve güneyindeki Sultan Hamamı civarında, 17. yüzyılın son on yılında %80'nin üzerinde nüfus artışı olduğu anlaşılmaktadır.

Eremya Çelebi'ye göre Yahudiler, her daim deniz kenarına yakın noktalarda oturmayı tercih etmişlerdir³¹⁹. Gerçekten de 1691- 92 tarihli cizye defteri, sur kapılarına yakın yerleşimlerine işaret ederek, Yahudiler için sahillerin tercih edilir yaşam alanı olduğunu belgelemektedir. Haliç sahillerinde, sur kapılarının dışındaki mahallelerde Yahudi konutlarına rastlamak oldukça olağandır. Bu durum Yahudilerin, Rum toplumu ile karışık yaşadıkları Fener ve Cibali semtleri için de geçerlidir³²⁰. Fener Kapısı haricindeki sahile yakın alanlarda Yahudi mülklerine rastlanmakla birlikte, dahilindeki Abdisubaşı Mahallesi'nin de Yahudi sâkinleri bulunmaktadır³²¹. Cibali'de ise kadı mahkemesine yansıyan davalar, umumiyetle sur kapısı dışında ikamet ettikleri izlenimini

³¹⁵ BOA, MAD.d, No. 3661, 13- 16, 26- 34.

³¹⁶ Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988), 19.

³¹⁷ Kadı sicilleri, bu mahallelerde sâkin Yahudilerin gerek dindaşlarıyla gerekse Müslümanlar ve Hristiyanlar ile olan anlaşmazlıklarına ve ticarî muamelelerine ilişkin sayısız örneklerle doludur. Örneğin Karabaş Mahallesi sâkini Mentüş ile Ermeni terzi Karabet arasındaki ticari işlem için bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1099)*, No. 11, 51b. Hacı İsa Mahallesi'nden Avraham'ın, dindaşı Masko'ya açtığı alacak davası için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1099- 1137)*, No. 17, 37.

³¹⁸ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 19.

³¹⁹ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 19.

³²⁰ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 18- 19.

³²¹ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1099)*, No. 11, 91a-91b; *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1073)*, No.11, 20a; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (H. 1090- 1091/ M. 1679- 1680)*, haz. Fuat Recep vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 661.

uyandırmaktadır³²². Cibali'den Unkapanı istikametine doğru gidildiğinde, Evliya Çelebi'nin İstanbul'un beş baruthanesi arasında ismini zikrettiği Tüfekhane³²³ etrafında da sâkin Yahudiler mevcuttur. Sayıları az olmakla birlikte Tüfekhane mevkiinde oturan Yahudilerin hepsi, maddî kudreti yerinde ve cizyesini en yüksek vergi diliminde ödeyen kişilerdir. Cibali- Unkapanı bölgesi, %15 ile Balat'tan sonra Suriçi'nde en geniş oranda Yahudi iskanının gerçekleştiği alandır. Defterde “Bab-ı Cedid” (Yeni Kapı) olarak kaydedilen yerleşim, Kanuni Sultan Süleyman döneminde açılan ve “Yeni Aya Kapısı” ismiyle de bilinen kapı çevresindedir³²⁴. Bu kapıyı, İstanbul'un Marmara Denizi tarafındaki sur kapılarından olan “Yeni Kapı” ile karıştırmamak gerekir. Nitekim Bab-ı Cedid, Aya Kapı'nın batı yönüne düşmektedir³²⁵. 55 vergi mükellefinin tahrir edildiği mevkide, takriben 275 kişilik Yahudi nüfusu yaşamaktadır³²⁶.

Unkapanı Kapısı ile Odun Kapısı arasındaki yer alan ve açılış tarihine dair muhtelif görüşler ileri sürülen Ayazma Kapı'nın³²⁷ bulunduğu semt, Eremya Çelebi'nin satırlarında, zengin Türkler tarafından inşa ettirilen ve Yahudilere kiralanan yalıların bulunduğu bir yer olarak geçmektedir³²⁸. Burası, 1691- 92 yılına ait cizye defterinde, yakınlığına istinaden Balıkpazarı ile aynı başlık altında ele alınmıştır. Ancak Ayazma Kapı'daki Yahudi nüfusu, Balıkpazarı'na kıyasla daha zayıf kalmaktadır. Eremya Çelebi, Balıkpazarı kapısından Bahçekapı'ya uzanan mahalli işaret ederek, Yahudilere ait yüze yakın manav ve kasap dükkânı bulunduğunu aktarmaktadır³²⁹. Buna rağmen, önceki dönemlerde Yahudi yerleşiminin kesif olduğu Balıkpazarı, Tablo 7'deki semtler arasında, demografik açıdan en fazla güç kaybına uğrayan semt olarak değerlendirilebilir. 17. yüzyılda Romanyotlar başta olmak üzere Yahudi cemaatinin muhtelif unsurları, Balıkpazarı çevresinden uzaklaşarak, başka semtlere yerleşmek durumunda kalmışlardır³³⁰.

³²² Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1099), No. 11, 35b, 909b; Eyüb Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, 530; Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 133.

³²³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 257.

³²⁴ Dirimtekin, *Halic Surları*, 17.

³²⁵ Evliya Çelebi, Yeni Kapı ile Aya Kapı'nın arasındaki mesafenin 300 adım olduğunu bildirir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 23.

³²⁶ BOA, MAD.d, No. 3661, 9, 18, 35.

³²⁷ Dirimtekin, *Halic Surları*, 18.

³²⁸ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 16.

³²⁹ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 15.

³³⁰ Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991), 51.

2.1.4. Yahudi Yerleşim Haritasındaki Değişimlerin Sebepleri

Yahudilerin İstanbul'un fethinden sonraki süreçte en kalabalık şekilde yerleşik olduğu bölgenin, şehrin eski merkezi olduğunu daha önce belirtmiştik. 16. yüzyılda hatta 17. yüzyılın ilk yarısında Sirkeci'den Tahtakale'ye uzanan sahanın Yahudi yaşamı için ne denli popüler bir yerleşim alanı olduğuna belgeler şahitlik etmişti. Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısında göze çarpan bir değişim yaşanmış ve Yahudi yaşamının ikincil önem sahip semti Balat, artık başrolü oynamaya başlamıştı. Yahudileri, şehirdeki ekonomik faaliyetlerin en aktif şekilde yürütüldüğü bölgesinden kopararak, Haliç'in batısında yaşamaya sürükleyen sebepler üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Yahudileri, iskân oldukları mahallelerden yer değiştirmeye, başka semtlere yerleşmeye iten birinci faktör, kimi zaman günlerce süren büyük yangınlardır. Yahudi mahalleleri, evvelki dönemlerde olduğu gibi 17. yüzyılda da büyük tahribat yaratan yangınlara defalarca sahne olmuştur. 1606 yılı Mayıs ayında gece vakti Yahudi mahallesinde çıkan yangın, Cuhud Kapısı'ndan Hocapaşa Hamamı'na değin etkisini göstererek, Yahudi evlerini küle çevirmiştir³³¹. 2 Ağustos 1609'da Tahtakale'de Yahudi mahallesinde vaki yangın, rüzgârın şiddetiyle Uzunçarşı'ya doğru süratle ilerleyerek geniş bir sahaya yayılmış, Mahmutpaşa Çarşısı ve Yahudi mahallesi tamamen yanmıştır³³². II. Osman döneminde Bedesten'de başlayan yangında ise Zeytun sinagogu ve çevresindeki yapılar hasar görmüştür. Yangın mağduru Yahudi ailelerin başka mahallelere taşınması gerekliliği ortaya çıkmış ve bir kısmı Ortaköy'e yerleşmiştir³³³. Cibali Kapı civarında çıkarak üç gün devam eden 1633 yangını ile Balat Kapısı haricindeki bir mumhaneden alevlenen 1640 yangını da yüzyılın ilk yarısında, Yahudilerin yoğun yaşadığı bölgelerde görülen afetlerdir³³⁴.

³³¹ Abdurrahman Sağırlı, *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevarih ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 649; Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 143.

³³² Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi: Metin ve Tahlil*, haz. Ziya Yılmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 1/ 554- 555.

³³³ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 143, 178- 179.

³³⁴ Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* (İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi, 1963), 1/ 335-336.

2.1.4.1. 1660 Yangını ve Etkileri

17. yüzyılın ikinci yarısında da İstanbullular, şehri viraneye çeviren pek çok yangınla karşı karşıya kalmışlardır. Öyle ki aynı sene içinde birkaç kez kentin ahşap ve bazen kargir binaları alevlere yenik düşmüştür. Fransız Jean Thevenot tam da böyle bir senede, 1655 Aralık'ında İstanbul'a varmıştır. Osmanlı başkentindeki gezisini ve gözlemlerini kaleme alan seyyah, “kaldığım sekiz ay boyunca İstanbul'da üç yangın çıktı.”³³⁵ diyerek, binlerce evin hasara uğradığını haber vermektedir. Ancak İstanbul'daki en büyük afetlerden biri “Harik-i Kebir”, “Harik-i Ekber”, “Harik-i Galib” olarak anılan 1660 yangınıdır³³⁶. 24 Temmuz 1660 (16 Zilkade 1070) tarihinde, ikinci vakti Ayazma Kapısı dışındaki Ahi Çelebi Camii yakınında bir dükkândan başlayarak³³⁷, surlardan şehre duhul eden yangın, Ağakapısı'na, oradan akşam saatlerine kadar Süleymaniye'ye ve Beyazıt'a ulaşmıştır. Alevler gece boyunca teskin olmayarak, Bedesten çevresi, Mahmutpaşa, Tahtakale, Yahudi mahalleleri ve Atmeydanı'na kadarki bölgeyi etkisi altına almıştır. 49 saat süren felaket, Kadirga Limanı, Kumkapı, Davutpaşa, Samatya, Molla Gürani semtlerinin de içinde bulunduğu çok geniş bir alanı yerle yeksan etmiştir³³⁸. Yangından kurtulmaya çalışan Demirkapı'daki ahali, Bostancıbaşı İbrahim Ağa'nın yardımıyla bir müddet saray bahçesine sığınmıştır³³⁹. Yangının yarattığı tahribat, binlerle ifade edilecek kadar büyüktür³⁴⁰. Hanelerin yanı sıra camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, tekkeler ve dükkânlar da alevlerin esiri olmuştur. Mehmed Halife'ye göre medrese, tekke ve hanlarla beraber 120 sarayın, yüzü aşkın mahzenin, 360 caminin, 40 hamamın yandığı bu korkunç afet, 2.700 kişinin hayatına mal olmuştur. Üstelik alevler suyollarına, değirmenlere ve

³³⁵ 2 Aralık 1655'te geldiği İstanbul'dan 30 Ağustos 1656 tarihinde ayrılan Thevenot, her ne kadar sekiz ay kaldığını ifade etse de takvimler şehirde dokuz ay geçirdiğini göstermektedir. Bkz. Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 58.

³³⁶ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 606- 609.

³³⁷ Ertuğrul Oral, *Mehmet Halife Tarih-i Gılmanî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 78.

³³⁸ Ziya Akkaya, *Vecîhî, Devri ve Eseri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Doktora Tezi, 1957), 233- 235.

³³⁹ *Îsâzâde, Îsâ-zâde Târihi (Metin ve Tahlil)*, nşr. Ziya Yılmaz (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996), 64- 65; Oral, *Mehmet Halife Tarih-i Gılmanî*, 80.

³⁴⁰ Dönemin tanıkları, zarar gören mesken sayısını 280 bin olarak kaydetmektedir. Bkz. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, nşr. Fahri Ç. Derin (İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2008), 142- 143; Fahri Oluk, *Camii'd-Düvel Sultan IV. Mehmet Dönemi Tercüme, Metin ve Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 76; Akkaya, *Vecîhî, Devri ve Eseri*, 233- 235. Ancak 17. yüzyıl İstanbul'u için bu sayı pek mümkün görünmemektedir.

fırlara da zarar verdiğinden, yangından kurtulabilen İstanbulluları açlık ve susuzlukla karşı karşıya kalmıştır³⁴¹.

“Harik-i Kebir”in bilançosu Yahudi toplumu için bir hayli ağır olmuştur. Yangın, şehrin Türk egemenliğine geçtiği günlerin akabinde, önce Sürgünlerin, Kovulma’dan sonra ise Kendi Gelenlerin yoğun şekilde yerleşik oldukları Hocapaşa, Hobyar, Bahçekapı, Balıkpazarı, Tahtakale, Odun Kapısı, Zeyrek dahil Cibali’ye kadarki geniş bölgede muazzam bir yıkım yaratmıştır. Buralarda Yahudilere ait ev, iş yeri ve ibadethanelerin kullanılamayacak şekilde harap duruma düşmesi, mahallelerini değiştirmelerine sebep olmuştur. Bölgedeki Yahudilerin İstanbul’un değişik semt ve mahallelerine dağıldığı bir iç göç yaşanmıştır. Mağdurların bir kısmı, yeni konut arayışı içinde Üsküdar ve Eski Saray bölgelerine yönelmiştir³⁴². Galata, Hasköy ve günümüzde aynı semtte yer alan Piripaşa, Boğaziçi’nde Ortaköy ve Anadolu yakasında Kuzguncuk, yangın sonrasında Yahudi nüfusunun arttığı yerleşimler arasında gelmektedir³⁴³.

Döneme ait kadı sicilleri, Kendi Gelenlerden Aragon, Büyük ve Küçük Sicilya, Kalavriya, Aşkenaz ve Hanan cemaatleri ile Sürgünlerden Dimetoka, Antalya, Borlu, Küçük İstanbul ve İzdin/ Zeytun cemaatlerine ait sinagogların bu yangında tamamen yandığını haber vermektedir³⁴⁴. Bu durum cemaatler için gerçek bir krizdir. Çünkü, dinî hayatın merkezi konumundaki sinagogun artık yaşadığı mahallede bulunmayışı, Yahudi bireyin dinî-sosyal yaşamını etkilemesinin yanında cemaat örgütlenmesinin de son bulması anlamına gelmektedir. Bu toplulukların her biri ayrı cemaat yapılanmasına sahipken, mensupları artık yeni yerleştikleri mahallelerin sinagoguna tabi olmak durumunda kalmışlardır. Cemaatlerin geldikleri ülkelere ve şehirlere göre oluşturdukları daha önceki örgütlenme biçimi, yerini, üyelerinin ikamet ettiği mahalleye ve semte göre organize olma şekline dönüştürmüştür. Aslında bu dönüşüm, 1633 Cibali yangınından sonra görülmeye başlamıştır. 1638- 40 cizye sayımını ihtiva eden defter, daha önce görülmemiş bir formda, Yahudi cemaatlerini iki farklı düzende tahrir etmiştir. Bu defterde, Orta ve Batı Avrupa kökenli Yahudiler menşeleri temelinde listelenmişlerdir. Yahudi toplumunun Romanyotları oluşturan kısmı ise “an-cemaat-i Yahudiyan-ı der-sâkin-i

³⁴¹ Oral, *Mehmet Halife Tarih-i Gilmanî*, 80.

³⁴² Franco, *Essai sur l’Histoire des Israelites de l’Empire Ottoman*, 88- 89.

³⁴³ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 182- 183.

³⁴⁴ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 404- 405, 741- 742; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 558- 560, 566- 568, 592- 594, 595- 596, 605- 607, 611- 615, 635- 637.

mahalle-i Nevbethane ve Hoca Paşa” veya “der-miyan-ı Yahudiyan-ı sâkinan-ı der-semt-i Alacahamam” örneklerinde olduğu üzere ikamet yeri esas alınarak kaydedilmiştir³⁴⁵. 1633 yangınından 15-17 yıl sonra düzenlenen bu vesika, Romanyotların cemaat örgütlenmesinin Sefarad veya diğer Kendi Gelen topluluklara kıyasla yaşanan felaketten daha fazla zarar gördüğünü ve Sürgünlerin menşe temelindeki eski organizasyon yapılanmalarının, yerleşimi esas alan yeni forma dönüşmeye başladığını göstermektedir. Benzer şekilde 1691- 92 tarihli cizye defteri de Yahudi vergi mükelleflerini, sâkini oldukları semt ve mahallelere göre listelemektedir. Ancak, bu kez yalnızca Sürgünler değil, Kendi Gelenler de dahil olmak üzere tüm Yahudi toplumu bu düzende kaydedilmiştir³⁴⁶. Sonuç olarak, 17. yüzyılın sonlarına doğru Sefarad ve Aşkenazların da organizasyon modelinde dönüşüm yaşandığı ve yeni düzenin yani ikamete göre örgütlenmenin cari hale geldiği söylenebilir. Cibali yangını ve Harik-i Kebir’in ibadethane ve meskenlerde oluşturduğu tahribatın ardından yaşanan yer değiştirmeler, bir Sefaradın Sürgünlerin ağırlıkta olduğu bir mahalleye yerleşmesi veya bir Romanyotun Kendi Gelen sinagoguna kaydolması gibi hareketler, cemaatleri daha karma hale getirerek, homojen yapılarını bozmuştur.

Değişim rüzgârının tek sebebi yangınların yarattığı yıkım değildir. 1660 yangınından sonra Sultan IV. Mehmet, Hocapaşa’dan Zeyrek’e kadar yangına maruz kalan bölge dahilinde Yahudi ikametini yasak getiren (“Yahudi taifesi sâkin olmamak üzere”) bir ferman yayınlamıştır³⁴⁷. Fermana göre, Harik-i Kebir’de ateşlere teslim olan Yahudi mülkleri Müslümanlara satılacak, ayrıca Yahudilerin tasarrufundaki vakıf mülkleri Müslümanlara devredilecektir³⁴⁸. Sultanın emri gereğince, Yahudiler, Hocapaşa çevresinde, Hobyar Mahallesi’nde, Tahtakale’de kiraladıkları ev ve odaları terk etmek zorunda kalmıştır. Senyora cemaatinden Gedalya, Mose ve Menahim, yaşadıkları vakıf odalarını ferman uyarınca vakıf mütevellisine teslim etmişlerdir. Balkapanı yakınındaki bu odalar, artık yalnızca Müslümanlara kiralanacaktır³⁴⁹. Başka bir Sefarad, Yasef v.

³⁴⁵ BOA, MAD.d, No. 4646, 33, 36.

³⁴⁶ BOA, MAD.d, No. 3661.

³⁴⁷ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 614.

³⁴⁸ “...Yahudi taifesinin 1070 Zilka’desinin 16. gününde vaki’ olan harik-i kebirde muhterik olan hanelerinden mülk olan müslimîne bey’ ve vakf olan kezalik müslimîne tefvîz etmeleri bâbında fermân-ı âlî sâdir olmağla...” Bkz. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 559.

³⁴⁹ *İstanbul Şer’iye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 110b; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 584- 585. Ayrıca bkz. Marc David Baer, *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası’nda İhtida ve Fetih*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayın, 2010), 146.

Yehuda, tasarruf ettiği Çelebioğlu Evkafı'na ait arsayı 1000 akçe karşılığında ulemadan Abdurrahman Efendi'ye devretmiştir³⁵⁰.

Yahudilerin, Harik-i Kebir'in tahrip ettiği evlerin arsaları üzerine konut inşa etmeleri yasaklanmıştı, dolayısıyla muhterik arsalar uzun süre boş kalmıştır. Hoca Halil Mahallesi'nde³⁵¹, Avraham ve Yakob'un müştereken tasarruf ettikleri ve yangında hasar gören iki katlı konağın arsası, Yahudilere inşa izni verilmediği için bir yıl kadar boş kalmış, hatta defterdarın vekili tarafından satışa çıkarılmak istenmiştir³⁵². Yahudi tasarrufunda iken yangında zarar gören bu türden bir arsada konut inşası, ancak arsanın bir Müslüman'a devredilmesi halinde gerçekleştirilebilmiştir. Mordehay, Samon ve Banole'nin Hocapaşa'daki yanan evlerinin arsası, bir müddet kullanılamamış, daha sonra mutasarrıfları tarafından arsaya bina yapmak üzere tezkere alacak olan bir Müslüman'a devredilmiştir³⁵³. Bu yasağı bir kenara bırakacak olursak, aslında yangının tamamen yok ettiği ve esasında pek çoğu Müslüman vakıflara ait olan evlerin ve Yahudihanelerin yeniden inşası, finansal kaynak isteyen oldukça masraflı bir iştir. Vakıf mülklerin tasarruf hakkını ellerinde bulunduran Yahudilerin ise bu yapıları ihya edebilecek maddî kudreti bulunmamaktadır. Muhsin Efendi Vakfı'ndan kiraladığı Yahudihane odası yangında ateşlere esir olan İsak'ın durumu böyledir. Çelebioğlu Mahallesi'ndeki Yahudihanenin altı odası da yanmıştır. İsak'ın, odasını yeni baştan inşa etmeye gücü yetmediği gibi, kirasını karşılayabilecek imkânı dahi bulunmamaktadır³⁵⁴. Portugal cemaatinden Yasef'in vaziyeti de farklı değildir. Aynı mahalledeki bir başka Yahudihanede sâkin olan Yahudi, Sadi Efendi Vakfı'na ait yapıyı yaptırabilecek ekonomik koşullara sahip değildir³⁵⁵. Zeytun/ İzdin cemaati üyesi Mucacı, en az Çelebioğlu Mahallesi kadar yangından etkilenen bir yerde, Elvanzade Mahallesi'nde yaşamaktadır. Kiracı olarak oturduğu evi, Nişancı Abdülkerim Vakfı mülküdür ve yangında kül olmuştur. Yangın

³⁵⁰ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 736- 737.

³⁵¹ “Tahtakale’de Rüstem Paşa Cami ve civarını ihtiva ediyordu.” Bkz. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, 21.

³⁵² *İstanbul Şer’iye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 67a; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 564- 566.

³⁵³ *Ahi Çelebi Şer’iye Sicil Defteri (1072)*, No. 11, 34a. Söz konusu sicil defteri, F. Örkmes’in yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur. Çalışmada, ilgili sicilın varağı 33b şeklinde gösterilmiş, tasarruf sahipleri Mürdhan ve Sadmon isimleriyle anılmıştır. Bkz. Feryal Örkmes, *1072 Tarihli Ahi Çelebi Mahkemeleri 11 Numaralı Şeriyye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 155- 156.

³⁵⁴ *İstanbul Şer’iye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 195a; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 608.

³⁵⁵ *İstanbul Şer’iye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 174b; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 604- 605.

mağduru Yahudi'nin binayı yeni baştan yaptırması imkansızdı³⁵⁶. Bu şartlar altında izlenebilecek tek yol, mutasarrıfların vakıf mülklerden ferağ ettiklerini bildirmeleridir. Nitekim, İsak, Mosi ve Mucacı, tasarruflarındaki ev ve Yahudihanelerden el çektiklerini bildirerek, kadı mahkemesinde işlemi tescil ettirmişlerdir.

Yangın ve ardından Hocapaşa'dan Zeyrek'e yerleşim yasağı, Yahudilerin şehirdeki hareketliliğini artırarak, cemaatin yerleşim planında değişim yaratmıştır. Bu durum, zaman zaman dinî-etnik topluluklar arasında çatışmalara sebep olmuştur³⁵⁷. Kentin Müslüman sâkinleriyle yaşanan gerilimin en önemli nedenini, cami ve mescitler çevresinde Yahudi ikametinin yoğunlaşması teşkil etmiştir. Mahalle ahalisinin bu husustaki rahatsızlığı, genellikle, çevredeki evlerin Yahudilere kiralanmasından dolayı cami cemaatinin azalması endişesinden kaynaklanmaktadır. Bu minvalde yetkili mercilere yapılan şikayetler, ilgili mahallerde Yahudi ikametini engelleyen şeyhülislam fetvalarıyla giderilmeye çalışılmıştır³⁵⁸.

Yahudi toplumunun yangının yarattığı yıkıcı etki ile mağduriyet yaşayan bir kısım üyesi, dindaşlarının daha önceki dönemlerde meskun olduğu semtlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla bu bölgelerdeki cemaatlerin nüfusça büyümesine sebep olmuşlardır. Bu semtlerden birisi, Haliç'in kuzey kıyısındaki Hasköy'dür. Hasköy, önceki dönemlerden beri özellikle Karailer başta olmak üzere farklı Yahudi topluluklarını barındıran bir semt olmuştur. Bu özelliğine rağmen semtin Müslüman sâkinleri, Harik-i Kebir'den sonra Yahudi cemaati lehine yaşanan nüfus artışından rahatsızlık duymuştur. Yangının ardından Hasköy'ün Hacı Şaban Mahallesi'ne yerleşen bir grup Yahudi'nin sıkıntılarına çare bulunmasını talep eden arzuhalî, durumu açıkça ortaya koymaktadır. Maddî güçlüklerle karşılaştıkları anlaşılan bu grup, kusurları olmadığı halde birkaç Müslüman tarafından kış mevsiminin en çetin günlerinde çoluk çocuklarıyla birlikte mahalleden ihraç edilmek istendiklerini yazmışlardır. Arzuhal üzerine meseleyi tahkik etmek maksadıyla mahalleye gönderilen naip, Hacı Şaban Cami çevresinde araştırma yapmış ve Yahudilerin camiye yakın bazı Müslümanların mülkünde 30- 35 seneden beri kiracı olarak yaşadıklarını tespit etmiştir. Cami cemaatinin killetine sebebiyet verdiği düşüncesiyle Yahudilerin bu mevkide ikametini uygun görmeyen yetkililer, ihraçlarına

³⁵⁶ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 488.

³⁵⁷ Baer, IV. *Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*, 162- 163.

³⁵⁸ BOA, *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*, No. 8, Gömlek No. 1515, 310.

karar vermiştir. Karar gereği Yahudilerin, 20 güne kadar kiracısı oldukları konutları terk etmeleri bildirilmiştir³⁵⁹. Bu vaka, İhrak-ı Kebir'in Yahudi cemaati mensuplarının ekonomik ve sosyal yaşamında felaketten onlarca yıl sonra bile tesirini hissettirmeye devam ettiğini göstermektedir.

Eski İstanbul'dan şehrin muhtelif noktalarına gerçekleşen transferler, topluluklar arasında vergi tahsiline dayalı problemleri beraberinde getirmekteydi. Kuzguncuk'un Rum sâkinlerini, 1671 tarihinde, kadı mahkemesinde Yahudilere dava açmaya iten saik de vergilendirmeye ilişkindi. Yangında evlerini alevlere teslim eden Yahudi cemaati mensupları, bir müddettir köylerini mesken edinmişlerdi. Davacılar göre, Yahudiler, bu şartlar altında devlete ödenmesi gereken vergileri köyün zimmi ahalisi ile birlikte eda etmeliydiler. Davalılar ise cevaplarında ısrarcıydılar: "...biz üzerimize edası lazım gelen harac ve avarız ve sa'ir emr-i şerif ile vakı' olan tekalifi mahruse'-i merkumede (İstanbul) kendi cema'atimizle eda ideriz...". Yahudilerin ifadelerine bakılırsa, yangının üzerinden 11 sene geçmesine ve ikamet ettikleri bölge değişmesine rağmen, vergileri kadim düzen üzere tahsil ediliyordu. Vergi mükelleflerinin isimleri, muhtemelen, vergi defterlerinde halen eski cemaatlerine tabi şekilde kaydediliyordu. Köyün Yahudi sâkinleri, aslında bu sorunla önceki yıllarda da karşılaşmışlardı. Hatta ellerinde 1660- 61 (H. 1071) ve 1662- 63 (H. 1073) tarihli iki hüccetin yanı sıra kaymakam paşanın buyuruldusu bulunuyordu. Neticede, tarafların ifade ve belgelerini dikkate alan mahkeme, zimmilerin taleplerini haksız görmüş ve dava, Yahudiler lehine çözümlenmişti³⁶⁰. Ancak ilerleyen yıllarda, Yahudilerin Kuzguncuk'ta vergi ödemeyi gerektirecek emlak ve arsaları mevcut değilken, Rumların tacize devam ettikleri anlaşılmaktadır³⁶¹.

Yahudilerin Galata surları dahilindeki yerleşimi de kontrolsüz şekilde gerçekleştiği durumlarda sıkıntılı bir mesele olarak değerlendirilmiştir. Bu defa konu, Yahudilerin Rumlar ve Ermeniler ile danışıklı şekilde Galata'daki arsaları satın almalarıyla ilgilidir. Yahudilerin gerek kiracı olarak gerekse satın aldıkları arazilerde konutlar inşa ederek bölgedeki iskânı, darüssaade ağasının arzıyla Divan'ın huzuruna taşınmış ve çözüme kavuşturulması gereken bir sorun olarak görülmüştür. Çünkü ağaya göre, Galata'da bir

³⁵⁹ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1104- 1106)*, No. 14, 9.

³⁶⁰ Selçuk Coşkun, *Üsküdar Şer'iyye Sicili (9 Cemaziyelevvel 1082- 16 Şevval 1082)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 38- 39.

³⁶¹ BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, No. 8, Gömlek No. 1461, 300. Benzer şekilde 1672 yılında, Yahudiler, sâkini oldukları Galata'nın halkı tarafından vergi nedeniyle rahatsız edilmişlerdir. Bkz. BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, No. 8, Gömlek No. 95, 24.

hayli artan Yahudi ikameti vakfa zarar vermektedir. Aslında mesele, daha önce de hükümetin gündeminde yer almıştır. Hatta bölgede evvel zaman içinde sâkin Yahudilere dokunulmayarak, bundan sonraki süreçte yerleşmek isteyenlerin engellenmesine dair bir emr-i şerif de ısdar edilmiştir. Bu çerçevede, Eylül 1667 tarihinde Galata mollasına yazılan hükümle, oldukça fazla biçimde Galata'ya iskanı arzu eden Yahudilerin men edilmesi istenmiştir³⁶².

Yangında yıkıma uğrayan yapıların önemli bir bölümü Müslüman vakıflara ait mülklerdir. Ancak, Hocapaşa'dan Zeyrek'e Yahudi nüfusunun yoğun biçimde yerleşik olduğu kentin bu bölgesindeki Müslüman vakıf mülklerinin birçoğu Yahudilerin tasarrufundadır³⁶³. Bu yıkıcı felaket ve ardından gelen yerleşim yasağı, Yahudileri meskensiz bırakıp başka mahallelere taşınmaya mecbur ettiği gibi, bu mülkler en azından yeni sâkinlerine devredilinceye kadar vakıf gelirlerinin azalmasına da yol açması olağandır.

2.1.4.2. Yeni Cami Külliyesinin İnşası

17. yüzyılın ikinci yarısında, Yahudi toplumunun başkentteki yerleşim haritasını değiştiren önemli olaylardan birisi de Yeni Cami inşa projesinin hayata geçirilmesidir. Aslında caminin yapımına ilk olarak III. Mehmet'in saltanatı (1595- 1603) sırasında başlanmıştır. Padişahın validesi Safiye Sultan, Eminönü- Bahçekapı mevkiinde bir cami yaptırmak istemiş, Yahudi haneleriyle dolu olan mahalde istimlak çalışmaları ilk kez bu dönemde gerçekleşmiştir. Caminin projesini mimarbaşı sıfatıyla Davut Ağa³⁶⁴ hazırlarken, Hadım Hasan Paşa nazır, Kasım voyvoda mutemet, Kara Mehmet Ağa bina emini olarak tayin olunmuştur. Caminin işgal edeceği alanda bulunan emlak ve evkaf, iki misli bedel ödenmek suretiyle Valide Sultan adına satın alınarak, bölge inşaata hazır hale

³⁶² BOA, *A.DVNS.ŞKT.d.*, No. 6, Gömlek No. 456, 105. M. Baer, bu belgeye atıf yaptığı çalışmalarında, Ermenileri ve Rumları, Galata kadısına başvuran müştekiler olarak göstermektedir. Yazara göre, Hristiyanlar, arazilerini geri alarak, Yahudileri mahallelerinden çıkarmak istemektedir. Bkz. Baer, *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*, 163; Marc David Baer, "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri" *Toplum ve Bilim* 83 (1999-2000), 215. Oysa ki hükümde, "muvazaa tarihiyle" ifadesi kullanılmak suretiyle Hristiyanların Yahudilerle danışıklı hareket ettikleri belirtilmiştir.

³⁶³ 16. yüzyılın sonunda tahrir edilen cizye defteri, Yahudilerin ikamet ettiği oda, ev ve Yahudihanelerin büyük kısmının Müslüman vakıflara ait yapılar olduğunu göstermektedir. Bkz. BOA, *MAD.d.*, No. 14993.

³⁶⁴ Mimar Sinan'ın tecrübe ve derslerinden istifade ile Hasbahçe'de yetişen, Osmanlı mimarisinin sanatkârlarından Davut Ağa, hocasının vefatı üzerine 1588 yılında mimarbaşılığa getirilmiştir. Muzaffer Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 180- 184.

getirilecekti³⁶⁵. Bina inşasında kullanılmak üzere kadirgalar ile Rodos'tan taş ve mermerler getirilmiş, mesleğinde mahir taş ustaları, neccarlar görevlendirilerek³⁶⁶, hayır dualarıyla 24 Ağustos 1597 tarihinde caminin temelleri atılmıştır. Ancak arazi deniz kenarında bulunduğundan, temel atma çalışmalarının günlerce uzamasına neden olacak derecede fazla su tahliye edilmeye çalışılmıştır³⁶⁷. Mimarbaşı Davud Ağa, zemin koşullarının güçlüğü karşısında, hocası Sinan'ın Büyükçekmece Köprüsü'nde kullandığı tekniği uygulama yoluna gitmiştir³⁶⁸. Evvela büyük kazıklar çakılmış, sonra araları kurşun kuşaklarla birleştirilmiş ve oluşturulan tabana taş bloklar yerleştirilmiştir³⁶⁹. Bu teknik sayesinde bina temellerine su sızması engellenmiş, süratle ilerleyen çalışmalarla cami duvarları bir zira'lık yüksekliğe erişmiş, hatta minaresinin ilk şerefesi de inşa edilmiştir³⁷⁰. Cami inşaatı bu seviyeye geldiği sırada Davut Ağa'nın hayatını kaybetmesi üzerine, Dalgıç Ahmet Çavuş projeden sorumlu mimar olarak görevlendirilmiştir³⁷¹.

Selanikî Mustafa Efendi, döneme dair kaleme aldığı eserinde, Safiye Sultan'ın inşasını çok arzu ettiği bu cami için gerçekleştirilen istimlâklerin yarattığı memnuniyetsizliklere değinmektedir. Bu durumun müsebbibi olarak bina emini Kara Mehmet Ağa'nın ismini zikretmektedir. Kara Mehmet Ağa'nın mülklerin kamulaştırılmasına ilişkin usulsüzlükleri 1600 Mart'ında ortaya çıkmıştır. Cami arsası üzerinde tahliye olunan evlerin ve evkafın bedellerinin hakkıyla ödenmediği, hatta Müslümanlara ait birçok vakfın, ağanın ihmaliyle yok olduğu anlaşılmaktadır. Haksız uygulamalar ahalinin şikâyetine sebep olmuştur. Tahliye edilerek yıktırılan binalar arasında gayrimüslimlere ait iki ibadethane de bulunmaktadır. Selanikî “kilise-i atika” olarak zikrettiği bu ibadethaneleri, “Yahûd ve Nasara taifesi”ne mahsus olarak nitelendirdiğine göre birisinin sinagog olması lazım gelmektedir. Bölge sâkini Hıristiyanlar, yıktırılan ibadethane karşılığında harap haldeki bir kilisenin onarılmasını talep etmişler, hatta istekleri üzere

³⁶⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî (1003- 1008/ 1595- 1600)*, nşr. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 2/ 723; *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, 1/ 195- 196.

³⁶⁶ *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, 1/ 195- 196.

³⁶⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî (1003- 1008/ 1595- 1600)*, 2/ 761.

³⁶⁸ Ali Saim Ülgen, “Yenicami”, *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 388.

³⁶⁹ Mimar Sinan'ın Büyükçekmece Köprüsü temelini inşa ederken izlediği yöntem için bkz. İsmail Hakkı Aksoy, “Büyükçekmece Köprüsü Temel İnşaatı”, *II. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 28 Nisan- 2 Mayıs 1986 Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1986), 2/ 151.

³⁷⁰ Ülgen, “Yenicami”, 388.

³⁷¹ Davut Ağa'nın vefatına değin başkent suyollarının tamir ve bakımı ile ilgili görevler üstlenen Dalgıç Ahmet'in mimarbaşılığı, I. Ahmet zamanında da devam etmiştir. Sedefkârlığı ile de tanınmaktadır. Bkz. Şehabeddin Akalın, “Mimar Dalgıç Ahmed Paşa”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 9/ 13 (Eylül 1958), 71- 80.

bir hükm-i şerif verilmiştir. Daha sonra naip imzası taşıyan ve yeni bir kilise yapılmasına izin veren bir hüccet elde etmişlerdir. Selanikî'nin anlatımına bakılırsa bu kilise gerçekten de inşa edilmiştir. Ancak naibin elinden çıkan bu hüccet, mevleviyet payesine erişmiş bir kadının onayı olmaksızın geçerli kabul edilmemiştir. İstanbul kadısı Esad Efendi'nin olaya müdahalesi üzerine Yahudiler, Hristiyan komşuları gibi yeni bir ibadethane yapma fırsatı dahi yakalayamamışlardır. Esad Efendi, gayri kanuni uygulamaya izin veren naibi azlettiği gibi, subaşı ve muhtesibi görevlendirerek inşa edilen kilisenin yıktırılmasını sağlamıştır. Bu süreçte yaşanan haksız uygulamalar, Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin de kulağına gitmiştir. Valide Sultan'a yazılı olarak "...hayrât u hasenâtınız hukuk-ı ibad ile alûdedir ve nâ-meşru' olan umûrda sebât olmaz..." diye bildiren şeyhülislam, işlerin şer'î hukuka riayet eden bir vekil tarafından yürütülmesinin münasip olacağı tavsiyesinde bulunmuştur. Yolsuzlukları nedeniyle Kara Mehmet Ağa vazifesinden alınarak, bina emini olarak yerine Nasuh Ağa tayin edilmiştir³⁷².

Cami inşasına yönelik tepkilerin tek sebebi, kamulaştırma faaliyetlerinin düzgün işlemeyişi değildir. Külliye'nin yapımı Osmanlı maliyesine büyük yük getirdiğinden özellikle askerin, banisi Safiye Sultan'a karşı düşmanca tavır almasına sebep olmuştur. Nitekim Balyos Agostino Nani, bir raporunda, Valide Sultan'a karşı duyulan tepkiyi, gözlemlerini aktardığı Venedik senatosuna şöyle ifade etmektedir: "...askerler onu hiç sevmiyor... çevrede valideye birçok olumsuz yakıştırmalar atfediliyor, özellikle de validenin inşa ettirdiği dev cami için çok büyük harcamalar yaptığı konuşuluyor. Valide, belki de söylentilerden dolayı, cami inşaadan çekildi."³⁷³ Külliye'nin yapım çalışmalarına bir süre için ara verilse de daha sonra tekrar başladığı anlaşılmaktadır³⁷⁴. Ancak, Dalgıç Ahmet Çavuş'un nezaretinde ilk pencere taklarına kadar ilerleyen inşa faaliyetleri, 1603 yılında III. Mehmet'in hayatını kaybetmesi üzerine Valide Sultan'ın Eski Saray'a gönderilmesiyle durdurulmuştur³⁷⁵. Cami inşaatı 1660 senesine kadar terk edilmiş, harap ve eksik kalması nedeniyle "Zulmiyye"³⁷⁶ ismiyle adlandırılmış ve bu zaman zarfında çevresi yine Yahudi haneleri ile dolmuştur.

³⁷² Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî (1003- 1008/ 1595- 1600)*, 2/ 849- 851.

³⁷³ Canan Sami, *Bailo Agostino Nani'nin Relazione'sine Göre 17. Yüzyıl Başı Osmanlı Venedik İlişkileri* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2102), 37.

³⁷⁴ Lucienne Thys- Şenocak, *Hadice Turhan Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 90.

³⁷⁵ Ali Saim Ülgen, "Yenicami", 389.

³⁷⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 124. S. Shaw, pek çok Yahudi konutunun yıkılmasına neden olduğu için, Yahudi cemaatinin cami inşaatına, "zalim" bina anlamında "Zulmiye"

24 Temmuz 1660 tarihinde İstanbul’u alevlere esir eden felakette, Zeyrek’ten Hocapaşa’ya uzanan sahadaki ahşap yapıların yanarak yol olması, yarım asrı aşkın süredir muattal vaziyette kalan cami temellerinin yeniden belirmesine sebep olmuştur. Hatta Evliya Çelebi, IV. Mehmet’in annesi Hatice Turhan Sultan’ın, cami temelini İstanbulluları sefaletе düşüren bu yangının ardından fark ettiğini yazmaktadır³⁷⁷. Felaketten sonraki süreçte, zarar gören cami ve mescitler, hayır sahipleri tarafından birer birer onarılmaya başlanmıştır. Valide Sultan da hayır işlemek maksadıyla bir cami tamir ettirmek istemiş, kendisine önce Davut Ağa’nın mimarı olduğu Cerrah Mehmet Paşa Cami teklif edilmiştir³⁷⁸. Hassa mimarlarından Mustafa Efendi, Bahçekapı’da Yahudi mahalleri içinde harap durumda kalan camiyi tamamlamanın “devr-i kıyamete değin duayı hayra mazhar ve sebep-i mağfiret” olduğunu Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa’ya söyleyerek Yeni Cami’yi önermiştir. Bu öneriyi makul bulan Valide Sultan, caminin etrafında çarşı, türbe, darülkurra, mektep, iki kapısında birer sebil ve denize nazır bir kasır olmak üzere muhteşem külliye’nin yapım emrini vermiştir³⁷⁹. Ancak cami temellerinin bulunduğu mevki, Safiye Sultan’ın ölümünden sonra Yahudi mülkleriyle çepeçevre kuşatılmıştır. Öyle ki burada bir inşaatın varlığı bile unutulur hale gelmiştir. Kürt Hatib’e göre, bu durumun sorumlusu, manevi karanlığın dinlerini bürüdüğü gibi, cami temelini ot yığınları ve süprüntülerle görünmez ve fark edilemez kılan Yahudilerdir³⁸⁰. Gerek külliye’ye ait yapıların inşa edilebilmesi, gerekse bu devasa kompleksin bulunacağı muhiti Yahudi mahallesi kimliğinden çıkarabilmek için oldukça geniş bir alanın istimlak edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede Yahudi hanelerinin satılarak, sâkinlerinin başka semtlere naklolunmaları emredilmiştir. Yahudiler, bu emrin uygulanmasına mani olmak ve mahallelerini değiştirmeksizin konutlarındaki ikametlerinin devamını sağlamak üzere, sadrazama 1.000 kese akçe teklif etmişlerdir. Ancak Köprülü Mehmet Paşa’nın bu rüşvet teklifine cevabı çok sert olmuştur: Her kim mülkünü satmaz ise katledilecektir³⁸¹. Bittabi

ismini verdiğini iddia eder. Bkz. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler*, 202.

³⁷⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 124.

³⁷⁸ Kürt Hatib’e göre, Turhan Sultan’a tamiri önerilen ilk cami, Mercan yakınındaki İbrahim Paşa Camii’dir. Mimarlar, bu caminin 40 bin kuruşa onarılabileceğini söylemişlerdir. Bkz. Ahmet Arslantürk - Murat Kocaaslan, *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul: Risâle-i Kürd Hatib* (İstanbul: Okur Akademi, 2014), 40.

³⁷⁹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 1/ 218.

³⁸⁰ Arslantürk - Kocaaslan, *Risâle-i Kürd Hatib*, 40.

³⁸¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, 1/ 218.

bölge sâkini Yahudiler, Eminönü semtini terk etmeye, İstanbul'un değişik mahallelerine yerleşmeye mecbur kalmışlardır.

Bahçekapı ve Balıkpazarı Kapısı arasında Yahudilerin sâkin olduğu mülklerin bir kısmı, cami avlusu ve çarşı gibi külliye kapsamına giren alanlara dahil edilmek üzere Hatice Turhan Sultan için satın alınırken³⁸², kimisi de şehir ahalisi tarafından mubayaa edilmiştir³⁸³. Valide Sultan adına satın alma işlemleri ile kethüdası Hasan Ağa³⁸⁴ ilgilenmiştir. Yangın akabinde müzayede yoluyla Müslümanlara satılan mülkler, Hasan Ağa marifetiyle bedelleri ödenerek istimlak edilmiştir. Bu mülkler arasında, Rüstempaşa Cami yakınında yer alan ve vaktiyle İzdin/ Zeytun cemaatine mahsus olan sinagogun arsası da bulunmaktadır. Söz konusu arsa, önce en yüksek fiyat teklifiyle Hacı Mehmet'in mülkü olurken, yaklaşık bir yıl sonra cami yararına Valide Sultan tarafından satın alınmıştır³⁸⁵.

Kamulaştırmaya giden süreçte tek yöntem, Yahudi ikametinin kesif olduğu semtteki haneleri veya işyerlerini, sahiplerinden değeri mukabilinde satın almak değildir. Kadı sicilleri, camiye yakın yapıların önemli bir bölümünün vakıf mülkü olduğunu göstermektedir. Müslüman vakıflara ait bu mülkler üzerinde tasarruf sahibi olan gayrimüslimlerin haklarını devretmelerini sağlamak, uygulanan yöntemlerden bir başkasıdır. Balıkpazarı'nda bulunan bir kuyumcu dükkânı hem böyle bir devir işlemine, hem de o dönemde semtteki çok kültürlü yapıya örnek teşkil etmektedir. Söz konusu dükkân, Silivrikapı'daki Cedit İbrahim Paşa Evkafı'nın mülküdür ve üç gayrimüslimin tasarrufu altındadır. Biri Portekiz asıllı, diğeri Dimetoka kökenli olmak üzere mutasarrıflardan ikisi Yahudi'dir ve bunların dükkân üzerindeki hakları birer hissedir. İki hisseye sahip diğeri mutasarrıf ise Hristiyan cemaati mensubu Preşkeva'dır. Mutasarrıflar, Hasan Ağa'nın ödediği bedel karşılığında, tasarruf haklarından ferağla işyerini terk etmişlerdir³⁸⁶.

³⁸² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap/ 124.

³⁸³ Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, 1/ 218.

³⁸⁴ Turhan Sultan, sunduğu hizmetlerden dolayı külliye'nin açılışı sırasında Hasan Ağa'yı samur kürk ile taltif etmiştir. Arslantürk - Kocaaslan, *Risâle-i Kürd Hatib*, 42.

³⁸⁵ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 571- 572; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 558- 560.

³⁸⁶ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 524- 525.

Kadı sicilleri, külliye inşaatının hızla devam ettiği günlerde, cami çevresindeki vakıf arazilerinin istibdal³⁸⁷ yoluyla da Valide Sultan'ın mülkiyetine geçtiğini belgelemektedir. Müslüman vakıflara ait olmakla birlikte, 24 Temmuz 1660 günü yaşanan yangın sonucu harap duruma düşen dükkân, ev, oda, Yahudihane veya boş arsa gibi mülkler, inşa edilmekte olan külliyenin yakınında bulunmaları sebebiyle Hatice Turhan Sultan'ın İstanbul'da veya Galata'da maliki olduğu bina ve araziler ile istibdal edilmiştir³⁸⁸. İstibdal uygulanırken takip edilen prosedür, sicil kayıtlarında adım adım anlatılmıştır: Kadı tarafından görevlendirilen Muid Mustafa Efendi, bir veya iki hassa mimarı (Ahmet Halife, Ali Halife, çoğu zaman Hacı Hasan Halife) ve Müslüman olduğu belirtilen bilirkişilerden oluşan bir grup ile birlikte, önce Valide Sultan'ın emlakına gidererek ölçüm yapmış ve mülklerin değerini tayin etmiştir. Daha sonra aynı grup, istibdale konu olan Bahçekapı'daki vakıf mülklerin arazileri için benzer ölçüm ve değerlendirmeleri yapmıştır. Bu ölçümler vakıf mütevellilerinin huzurunda gerçekleşmiştir. Valide Sultan'ın mülklerinin, vakıflara ait muhterik bina arsalarına kıyasla daha kıymetli olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede Müslüman vakıflara ait arsalar, genellikle iki bazı örneklerde üç katını aşacak oranda değere sahip mülklerle değiştirilmiştir. Ayrıca Hatice Turhan Sultan'ın takas edilen emlakının sağlayacağı günlük gelir de vakıflara ait mülklerinkinden daha fazladır³⁸⁹. Bahçekapı'daki vakıf mülklerin istibdaline ilişkin incelediğimiz belgelerin üçte biri, Yahudihane arsalarını konu edinmektedir. Dar ve kalabalık kentsel alanlarda ikamet sorununa çözüm getiren kolektif konutlar olarak

³⁸⁷ İslam vakıf hukukunda, vakfa ait menkul yahut gayrimenkul malların mülk mal ile değiştirilmesini ifade eden istibdal, fakihler arasında tartışmalar yaratmış ve mezheplerin meseleye dair bakışında çeşitlilik söz konusu olmuştur. Suiistimallere neden olabileceği düşüncesiyle istibdali caiz görmeyen hukukçular olduğu gibi, belli koşullar çerçevesinde uygulanmasına izin verenler de bulunmaktadır. Hanefi mezhebi mensupları, meseleye mutedil bakarak, birtakım şartlar dahilinde istibdali onaylayan tarafta yer almışlardır. Bkz. Yasin Erden, *Osmanlı Vakıf Hukukunda İstibdal (XVI. ve XVIII. Yüzyıllar Arası)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Ahmet Akgündüz, "İstibdâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/ 319- 320.

³⁸⁸ Yalnızca Harik-i Kebir'de değil, üç ay önce Galata'da çıkan yangında da gayrimüslimlere ait birçok eski ibadethane yanarak yok olmuş ve bu ibadethanelerin arsaları devlete devrolunmuştur. Bu arazilerin bir kısmı açık artırma usulü ile Müslümanlara ve üzerine kilise yapılmaması koşuluyla gayrimüslimlere satılmıştır. Kumkapı, Langa, Zeyrek, Galata gibi muhtelif semtlerde vaki kilise ve sinagog arsalarından bazıları da Valide Sultan'a temlik edilmiştir. Böylece Hatice Turhan Sultan, Yeni Cami'nin inşası için elzem olan arazinin temini meselesini halledebileceği maddî olanağa sahip olmuştur. Bkz. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 167-173.

³⁸⁹ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 567- 594, 601- 609.

Yahudihanelerin cami çevresindeki mevcudiyeti, semtteki Yahudi nüfusunun ne kadar yoğun olduğunu tekrar hatırlatır niceliktedir³⁹⁰.

Vakıf mütevellileri, trampa yapıldıktan ve cami civarındaki muhterik vakıf arsaları Hatice Turhan Sultan'ın mülkü haline geldikten sonra, söz konusu arsalar üzerinde “vaz’-ı yed edip” tasarrufa mani olmuşlardır. Kethüda Hasan Ağa, bu durumu kadı huzurunda dile getirmiş, mütevellilerin sorgulanarak uyarılmasını talep etmiştir. Mahkemedeki sorgularında, vakıf arsalarını eskisi gibi zapt etmek arzusunda oldukları anlaşılan mütevelliler ise ifadelerinde, istibdal işleminden duydukları memnuniyetsizliği ortaya koymuşlardır: “vâkıf, istibdal şart etmedikçe istibdal sahih olmaz”³⁹¹. Gerçekten de Hanefi ekolüne göre, vakıf istibdalının meşruiyeti için aranan koşullar arasında, vakfedenin, vakfiyesinde istibdali şart koşması gelmektedir. Ancak vakfın işlevini yitirmesi ve gelir sağlayamaz duruma gelmesi halinde, vakfeden hayır sahibi kişi, vakfiyesinde istibdal şartı sunmasa dahi sultan emri ve hakim hükmü ile istibdalın uygulanmasına onay verilmektedir³⁹². Mütevellilerin kadı huzurunda ifade ettiği gibi vâkıfların istibdal şartı bulunmamaktadır. Lâkin Harik-i Kebir, birçok vakıf malını zayi etmiş, yarar sağlayamaz hale getirmiştir. Bu durumda istibdalın uygulanabilmesi için gerekli şartlardan birisi zaten mevcuttur. Mütevellilerin ifadeleri karşısında Hasan Ağa'nın verdiği cevap, sultanın ve hakimın istibdali onayladıklarını göstermektedir³⁹³. Elbette ki vakıf mallarını, geliri daha yüksek mülklerle mübadele etmek ve böylece vakfa fayda sağlıyor olmak, istibdalın meşruiyetini hukuken sağlamlaştırmaktadır. Yine de

³⁹⁰ Şah Huban Evkafına tabi beş bab Yahudihane ve altındaki dükkanların, Kumkapı tarafındaki Ermeni Aya Nikola Kilisesi ve iki kıta arsa ile istibdali için bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 583- 584. Kara Mustafa Paşa Vakfına ait iki bab Yahudihane ve yedi bab dükkanın, Çadırcı Ahmet Mahallesi'ndeki Aya Nikola Kilisesi ile istibdali hakkında bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 567- 569. Abdüsselam Vakfı Yahudihanesi ve dükkanlarının, Galata'daki Panaya Kilisesi ile istibdaline ilişkin bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 592- 594. Safiye Sultan Evkafı'na ait Yahudihane ve dükkanların, Langa tarafındaki Aya Todor Kilisesi ve Ermeni Aya Nikola Kilisesi dahilindeki arsa ile istibdali ile ilgili bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 588- 589. Abdülkadir Efendi Evkafı'nın Yahudihanesi ile Zeyrek'teki Niğbolu Sinagogu'nun istibdali için bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 607- 609. Ebulfazl Mehmed Efendi Evkafı'na ait dört bab dükkan ve üstündeki dört bab Yahudihane ile Ermenilere mahsus Hızır ve İlyas Kilisesi'nin istibdaline dair bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 606- 607. Kamer Hatun Evkafı Yahudihanesi ile Karaköy'deki Mariya Kilisesi arsasının istibdali hakkında bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 581- 583, 643- 644.

³⁹¹ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 567- 594, 601- 609.

³⁹² Erden, *Osmanlı Vakıf Hukukunda İstibdal*, 91. Vakıflar söz konusu olduğunda istibdalın meşruiyeti için sultan iznini şart gören ve aralarında Yahya Efendi, Ebussuud Efendi, Karaçelebizade Abdülaziz Efendi gibi bu minval üzere fetva veren birçok alim bulunmaktadır. Erden, *Vakıf Hukukunda İstibdal*, 126- 127.

³⁹³ “...fi'l-vâkı' vâkıf istibdâlî şart etmedikçe istibdâl sâhih değildir lâkin hâkimü's-şer'î's-şerîf bâ-fermân-ı alî min-ciheti'r-rey' ve'l-kıyme ekser ve evfer olan bedel ile istibdâlî tecviz edicek, nakz ve nakızına mecâl muhâldir...” *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 567- 594, 601- 609.

vakıf istibdaline dair sicil kayıtlarında yer alan bir hadis, Yeni Cami'nin yapımı nedeniyle meydana gelen bu mübadeleleri, Valide Sultan'ın daha meşru bir zemine oturtmak istemiş olabileceğini düşündürmektedir. Vakıf istibdalini belgeleyen incelediğimiz kayıtların tamamı, Hz. Muhammet'in "Men benâ lillâhi mesciden benâ'llahu beyten fi'l-cenneti/ Kim Allah için bir mescit yaparsa, Allah da onun için cennette bir ev yapar." hadisine atıf yapmaktadır. Bu minvalde kayıtlar, Hatice Turhan Sultan'ın külliye'nin bulunduğu sahadaki mülkleri sahiplenişinin, aslında peygamberin hadisine uygun şekilde davranabilmek adına gerçekleştiğini ima etmektedir. Mescit bina etmenin faziletini vurgulayan bu hadisin râvîsi Hz. Osman'dır. Halifeliği sırasında Hz. Osman, peygamber tarafından Medine'de inşa edilen mescidi genişletmek istemiş ve yapı üzerinde birtakım değişiklikler yoluna gitmiştir. Halk tarafından hoş karşılanmayan bu durum, itirazlara ve dedikodulara sebep olmuştur. Bunun üzerine halife, "Her kim Allah'ın rızasını kasederek bir mescid bina ederse, Allah Teala da ona cennette onun gibi bir ev bina eder, buyurduğunu, ben Resulallah'tan işittim." diyerek eleştirilere yanıt vermiştir³⁹⁴. Halifenin mescide yönelik icraatı karşısında Medine halkının duyduğu hoşnutsuzluk, Yeni Cami'nin inşası nedeniyle vakıf mülkleri istibdal edilen mütevellilerin memnuniyetsizliğini hatırlatmaktadır. Hz. Osman'ın nakletmiş olduğu hadisle, bu durum bertaraf edilmek ve istibdalın dayandığı temeller kuvvetlendirilmek istenmiştir. Bu hadis, sicil kayıtlarında yalnızca Müslüman vakıflara ait malların takası mevzuubahis olduğunda zikredilmektedir. Aynı dönemde, Aişe Hatun'un yangında tahrip olan mülk arazisi, yine camiye yakınlığından ötürü Valide Sultan'ın Galata'daki bir arsası ile değiştirilmiştir. Buna rağmen, muameleyi tescil eden sicil kaydında, mescit inşasının sevabına dair bir hadisin bahsine ihtiyaç duyulmamıştır³⁹⁵.

Esasında vakıflar, yanan arsalarını Valide Sultan'ın kıymetçe daha üstün mülkleriyle tebdil ederek yangının sebep olduğu zararı asgari seviyeye indirmiş, hatta ilerleyen vakitlerde vakıf gelirlerini artırabilecekleri şartlar edinmişlerdir. Bu çerçevede, Yeni Cami inşası nedeniyle uygulanan istimlaklerin, Müslüman vakıfların yararına olacak şekilde gerçekleştiği rahatlıkla söylenebilir. Ancak aynı avantajların Bahçekapı'daki Müslüman vakıflara ait işyerlerini veya meskenleri tasarruf eden Yahudiler için söz

³⁹⁴ Muhammed Fuad Abdülbaki, *İmâm-ı Buhârî ve Müslim'in İttifak Ettikleri Hadisler*, çev. İsmail Kaya vd. (Konya: Sebat Matbaa Ofset, 1984), 1/ 177; Ömer Faruk Akpınar, *Hz. Osman'ın Hadis Rivayeti'ndeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 183- 186.

³⁹⁵ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 611- 612.

konusu olduğunu söylemek imkansızdır. Yahudiler, her halükârda şehrin ekonomik faaliyetleri açısından en aktif bölgesinden uzaklaşmak zorunda kalmışlardır.

Külliyenin inşa edileceği alandaki vakıflar yalnızca Müslümanlara ait olanlar değildi. Söz konusu sahada sınırlı sayıda da olsa Yahudi vakıfları bulunmaktaydı. Bu vakıfların önce yangının getirdiği tahribatla, ardından Yeni Cami inşasıyla karşı karşıya kaldıkları problem, sadece varidat sorunu değildi. Bölgede Yahudilerin istifade ettiği evkafın Müslümanlara kiralanmasını emreden ferman ve Müslüman mahallesindeki bir vakıf arsasının yalnızca bir Müslüman'a devredilebileceği yönündeki şeyhülislam fetvası, özellikle Bahçekapı'daki Yahudi vakıflarının geleceğine yön veren kararlar oldu³⁹⁶. Örneğin İstrangila, Arkontapula ve Mose isimli Karailerin kurmuş olduğu vakıflar, Yeni Cami avlusunun ve türbesinin bulunduğu mevkide yer aldığından, külliye yararına olacak şekilde kamulaştırıldı. Karailer, her yıl Valide Sultan'ın vakfından ödenmek üzere 2.260 akçe karşılığında, bu vakıflar üzerindeki haklarını Müslümanlara devrettiler³⁹⁷. Karailer, Yeni Cami'nin tamamlanmasından yıllar sonra bile, istimlak edilen vakıf mülklerine ilişkin haklarını muhafaza için büyük gayret sarf ettiler³⁹⁸. A. Danon, kamulaştırmanın neden olduğu zararın, Karailere belli miktarda kira ödenmek suretiyle tazmin edildiği halde, Rabbanilerin belki ihmal nedeniyle böyle bir hakka sahip olmadığını ve buna dair bir ize rastlamadığını yazmıştır³⁹⁹.

Safiye Sultan zamanında gerçekleştirilenden çok daha kapsamlı şekilde yürütülen istimlak hareketiyle yapımına başlanan cami, “Zulmiye” olan lakabını “Adliye”ye tebdil etmiştir⁴⁰⁰. 1661 yılında eski binanın üzerinden bir sıra taş sökülerek başlatılan⁴⁰¹ ve Mimarbaşı Mustafa Ağa sorumluluğunda yürütülen inşa faaliyetleri, 1665 senesinde nihayet bulmuştur. Caminin yanı sıra türbesi, sıbyan mektebi, darülkurrası, çarşısı ve su yolları ile bu görkemli proje, Hatice Turhan Sultan'ın bütçesinden temin edilmek üzere

³⁹⁶ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 270- 271.

³⁹⁷ Danon'un 18. ve 19. yüzyıla ait yayınladığı belgeler, Bahçekapı'daki vakıf emlakının kamulaştırılmasına dair orijinal vesikalarını kaybeden Karailerin, haklarını yitirmemek adına belgelerini tecdit etmek için harcadıkları çabayı göstermektedir. Bkz. Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey” *Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 279- 282. Danon, “The Karaites in European Turkey”, 341- 342.

³⁹⁹ Danon, “The Karaites in European Turkey”, 341- 342.

⁴⁰⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 124. İstibdal uygulamasına ilişkin sicil kayıtlarında Yeni Cami, “Adliye” ismiyle zikredilmiştir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 567- 594, 601- 609.

⁴⁰¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, 1/ 218.

1.540 yük⁴⁰² akçeye mal olmuştur⁴⁰³. Külliye, Sultan IV. Mehmet ve devlet ricalinin katılımı ve Hatice Turhan Sultan'ın ihsanlarıyla 31 Ekim 1665 günü büyük bir törenle açılmıştır⁴⁰⁴.

Harik-i Kebir ve Yeni Cami inşa projesi, Hocapaşa'dan Zeyrek'e kadar uzanan bölgede yer alan birçok mahallede Yahudi ikametini yasak getirirken, cemaat mensuplarının sur dışındaki varlığını artırmıştır. Yahudi yaşamı sur duvarları söz konusu olduğunda ise Güney Haliç'in batı kıyılarında yoğunlaşmıştır. Yahudi toplumunun ister Kendi Gelen Sefaradları ve Aşkenazları olsun, ister Sürgünlü Romanyotları ve Karaileri olsun, 17. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bu iki mühim olayın yarattığı olumsuz koşullardan etkilenmeyen bir grubu bulunmamaktadır.

2.2. Galata

2.2.1. Bizans Hakimiyetinden 16. Yüzyıla Galata'da Yahudi Yerleşimi

Bizans döneminde Galata bölgesinde Yahudi yerleşimi bulunmaktadır. Bizans tarihine ilişkin kaynaklar, 11. Yüzyılda Haliç'in kuzey cihetinde bir Yahudi mahallesinin varlığını kanıtlamaktadır. Bu yüzyılda, Bizanslı idareciler, ayrılıkçı politikaları çerçevesinde Yahudileri, Konstantinopolis'in merkezindeki mahallelerinden çıkararak Pera veya Stenon olarak adlandırılan bölgeye nakletmişlerdir⁴⁰⁵. Yöneticilerin bu transfer kararında, 1044 senesinde başkentte patlak veren şiddetli isyanların etkili olabileceği öne sürülmüştür⁴⁰⁶. İsyanla ilişkin araştırmanın ardından imparator IX. Konstantin, bir süredir başkente akın eden yabancıları, Arapları, Ermenileri ve Yahudileri olayların sorumlusu olarak görmüş ve son otuz yıldan beri şehirde ikamet eden bu unsurların

⁴⁰² Osmanlı maliyesinde 100.000 akçe karşılığı olarak kullanılır bir tabirdir. Ömer İşbilir, "Yük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/ 48. Bu durumda külliyenin maliyeti 154 milyon akçedir.

⁴⁰³ Arslantürk - Kocaaslan, *Risâle-i Kürd Hatib*, 41.

⁴⁰⁴ Tarihi Nihadi'de camideki ilk Cuma namazının Hicri 9 Recep 1074 günü kılındığı belirtilmiştir. Ancak bu tarih, miladi takvimde 6 Şubat 1664 Çarşamba gününe tekabül etmektedir. Hande Nalan Özkasap, *Tarih-i Nihadi (152b- 233a) Transkripsiyon ve Değerlendirme (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004)*, 52.

⁴⁰⁵ Jacoby, "Les Quartiers Juifs de Constantinople", 175; Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople from the Komnenan to the Palaiologan Period", 31.

⁴⁰⁶ D. Jacoby, "The Jews of Constantinople and Their Demographic Hinterland", *Constantinople and its Hinterland: Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, 1993*, ed. Cyril Mango – Gilbert Dagron (Aldershot: Society for Promotion of Byzantine Studies Publications, 1995), 224- 225.

Konstantinopolis'i terk etmesini istemiştir⁴⁰⁷. Zamanla Yahudi nüfusunun arttığı Pera, 11. yüzyılın sonlarına doğru başlıca Yahudi yerleşimi haline gelmiştir⁴⁰⁸. Ancak 1077 yılında, bölgenin Yahudi sâkinleri, yaşam alanlarını tahrip eden bir olayla karşılaşmışlardır. İmparator olabilme gayesiyle VII. Mihail'e karşı ayaklanan ünlü general Nikepheros Bryennios, Konstantinopolis halkından arzu ettiği desteği göremeyince, askerleri, öfke içinde Haliç'in kuzey kıyılarını ateşe vermiş; uzak mesafelere kadar yayılan yangında, en çok ahşap yapılarda ikamet eden Yahudiler zarar görmüştür⁴⁰⁹. Bizanslı tarihçi Attaleiates, Yahudilere ait bu ahşap konutların nerede yer aldığı konusunda açıklamada bulunmamıştır, ancak 1147 yılında "Picridion" denilen Hasköy-Kasımpaşa civarında bir Yahudi mahallesi olduğu bilinmektedir. II. Haçlı Seferi esnasında, Alman imparatoru III. Conrad ordusuyla İstanbul'dan geçmeyi planladığında, Bizans imparatoru I. Manuel Komneno sarayını terk ederek, bu mahalleye yerleşmiştir⁴¹⁰. Bizans Galata'sındaki Yahudi yaşamına dair en değerli bilgileri, seyyah Tudelalı Benjamin sunmaktadır. 1160'larda İstanbul'a ulaştığında şehrin merkezinde hiçbir Yahudi'nin bulunmadığını fark eden seyyah, 2.000 Rabbani ile 500 Karai'den mürekkep Yahudi cemaatinin "Pera"da⁴¹¹ yaşadığını belirtmiştir. Şehre ancak denizi aşarak ulaşabilen Yahudi cemaati üyelerinin Konstantinopolis'teki ekonomik faaliyetlere katıldıklarına şahit olmuştur⁴¹². Aralarında hüner sahibi ipek dokuma ustalarının, tüccarların, din bilginlerinin, hatta imparatorun hekimi Salomon Hamitsri gibi seçkin fertlerin bulunduğu cemaat, yine de çevre toplum nezdinde aşağı statüde görülmüştür. Tudelalı Benjamin, bu durumun müsebbibi olarak deri tabaklama işiyle uğraşan Yahudileri göstermiştir. Deri tabakçıları, atık suları sokaklara dökerek kötü kokuya ve kirli görüntüye sebep olduğundan halkın nefretini kazanmıştır. Benjamin'e göre, imparatorluk yönetiminin baskısına rağmen Yahudiler, zengin, itaatkâr ve iyiliksever

⁴⁰⁷ Gregory Abu'l Ferec (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 1/ 301- 302.

⁴⁰⁸ Andrew Sharf, *Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade* (London: Routledge & Kegan Paul, 1971), 117.

⁴⁰⁹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 249.

⁴¹⁰ Abraham Galante, *Les Juifs de Constantinople Sous Byzance* (İstanbul: Imprimerie Babok, 1940), 23.

⁴¹¹ İstanbul ziyaretleri sırasındaki gözlemlerini kâğıda döken seyyahların, Haliç'in kuzey yakasından bahsederken, genellikle Pera ve Galata'yı birbirinin yerine kullandıkları görülmektedir. Rumca "ötesi" anlamına gelen Pera, özellikle yabancıların, Galata ise Rumların bölgeyi tarif ederken tercih ettikleri isimler olmuştur. Bkz. Ankori, *Karaites in Byzantium*, 146.

⁴¹² Tudela'lı Benjamin - Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, 43.

insanlar olarak burada yaşamaya devam etmişlerdir⁴¹³. Z. Ankori, seyahatnamede bahsedilen bölgenin, kayda değer bir Yahudi nüfusu barındırması sebebiyle Benjamin tarafından Yahudi mahallesi şeklinde anlatıldığını, aslında yalnızca ipek dokumacıları ve deri tabakçıları loncalarının ortak ikamet alanı olduğunu ileri sürmüştür. İpek dokumacılığı ve deri tabakçılığının karakteristik Yahudi meslekleri olması sebebiyle mahallenin bir Yahudi mahallesine dönüştürdüğü kanaatindedir. Bu çerçevede, Bizans başkentinin muhtelif bölgelerinde, Benjamin'in iletişim imkânı bulamadığı Yahudiler olmasını da mümkün görmektedir⁴¹⁴.

Benjamin seyahatnamesinde, İstanbul'da itikadî farklılıklara sahip iki Yahudi grubunu, Karaileri ve Rabbanileri aynı mahallede sâkin göstermekle birlikte, meskenlerini birbirinden ayıran yüksek bir duvar olduğundan söz etmektedir. Bu duvarın gruplar arasında, dinî uygulamaların farklılığından doğan çatışmaları önlemek maksadıyla yapılmış olması muhtemeldir⁴¹⁵.

Haliç'in kuzey kesimindeki Yahudi yerleşiminin konumunu tespit edebilmek için Tudelalı Benjamin'den 35- 40 yıl kadar sonra İstanbul'a gelen Avrupalı tanıkların anlatımları da önem arz etmektedir⁴¹⁶. 1200 yılında Bizans başkentini ziyaret eden Novgorodlu Antony, Yahudi mahallesinin, Aya İrini Kilisesi'nin⁴¹⁷ batı tarafında "Is-Pigas" olarak adlandırdığı varoş bölgesinde bulunduğunu yazmıştır⁴¹⁸. J. Starr, Is-Pigas ismini, "Pegai" ile bağdaştırmış ve Yahudilerin Kasımpaşa civarında yaşadıklarına kesin gözüyle bakmıştır⁴¹⁹. IV. Haçlı Seferi'ne katılarak, Latinlerin İstanbul'a taarruzunu anlatan Geoffroi de Villehardouin ise Haçlı askerlerinin, kenti ele geçirebilmek için Galata'da Haliç'i kapatan zincirin bağlı olduğu kulenin yakınına yerleşerek, geceyi

⁴¹³ Tudela'lı Benjamin - Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, 43.

⁴¹⁴ Ankori, *Karaites in Byzantium*, 142- 143.

⁴¹⁵ Karailerin, inanç esasları bağlamında Rabbanilerden ayrıldığı en temel nokta, başta Talmud olmak üzere haham literatürünü reddederek, yalnızca Tanah'ı kabul etmeleridir. Ayrıca ibadet esaslarında, evlilik hukukunda, kutsal günlerin tespitinde, yeme-içme ve temizliğe ilişkin hükümlerde de ayrılıklar söz konusudur. Bkz. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, 194- 209. Karai- Rabbanî çatışmasına dair 11. yüzyıl sonlarından bir örnek için bkz. Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople from the Komnenan to the Palaiologan Period", 32- 34.

⁴¹⁶ Joshua Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641- 1204* (Athen: Verlag der Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher", 1939), 43; Jacoby, "Les Quartiers Juifs de Constantinople", 175- 177.

⁴¹⁷ 2. yüzyılda inşa edilen kilisenin bugünkü Arap Cami'nin bulunduğu yerde olduğu düşünülmektedir. Benedetto Palazzo, *Arap Camii veya Galata Saint-Paul Kilisesi*, çev. İ. Burhan Yentürk (İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2014), 68, 77.

⁴¹⁸ B. de Khitrowo, *Itinéraires Russes en Orient* (Geneve: Imprimerie Jules- Guillaume Fick, 1889), 88, 108.

⁴¹⁹ Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 43.

“Estanor” adı verilen Yahudi mahallesinde geçirmiş olduklarını bildirmiştir⁴²⁰. D. Jacoby, mahallenin Pera-Galata tepesinin aşağısında bulunduğu kanaatine varmıştır. Bu mahalleye çok da uzak olmayan bir mevkide, Kasımpaşa’da bir Yahudi mezarlığının⁴²¹ bulunması onun için delil teşkil etmiştir⁴²². Nitekim Yahudiler, 1584 tarihinde Kasımpaşa’nın Müslüman sâkinleri ile bölgedeki mezarlığa ilişkin bir anlaşmazlıktan dolayı Divan’a başvurdıklarında, mezarlığın, fetihten sonra II. Mehmet tarafından kendilerine tahsis edildiğini savunmuşlardır⁴²³. Fetihden hemen sonra böyle bir iznin verilmiş olması, öncesinde de Yahudi yerleşiminin bulunmasını muhtemel kılmaktadır. Hatta mezarlıkların, yüzyıllar boyunca kalıcılıklarını devam ettirebildikleri düşünüldüğünde, 12. yüzyıldan Osmanlı idaresine değin bu Yahudi mezarlığının varlığını korumuş olması da mümkündür⁴²⁴.

1261’de VIII. Mihail Paleologos, Cenova ile yapılan anlaşma gereğince Galata’nın bir bölümünü Cenevizlilere vermiş, zaman içerisinde bu imtiyazlı alanın sınırları genişlemiştir. Anavatanlarında Yahudilerin yerleşimini yasaklayan Cenevizliler, kolonilerinde tam aksine davranarak iskânı teşvik etmişlerdir. Bu çerçevede Ceneviz yönetimindeki Galata’da da Yahudi yaşamına dair izlere rastlanmaktadır. 1390’larda bölgede yaşayan bazı Yahudilerin Sakız ve Limni adalarında ticari faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir⁴²⁵. Burgonya dükü Philippe le Bon’un müşaviri de la Broquiére, 1432 yılında Galata’yı ziyaretinde Yahudilerle karşılaşmıştır⁴²⁶. Ceneviz yönetiminin 1440 yılında, Pera’da ve Kefe’de çalışmanın yasak olduğu tatil günlerini

⁴²⁰ Geoffroi de Villehardouin - Henri de Valenciennes, *Konstantinopolis’te Haçlılar*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 71.

⁴²¹ 12. yüzyılda Bizanslı tarihçi Niketas, Pera’da bir Yahudi mezarlığının varlığından bahsetmiştir. Bkz. Niketas Khoniates, *Historia: (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).

⁴²² Jacoby, “Les Quartiers Juifs de Constantinople”, 176- 177. Yahudi mahallesinin Kasımpaşa yakınlarında yer aldığını düşünen Starr da görüşünü, bu mezarlığın varlığı ile destekler. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire*, 43.

⁴²³ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 55, Gömlek No. 66, 34; Musa Günay, *55 Numaralı Muhimme Defteri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 44- 46; Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları 220), 55. Galante, Bizans dönemi İstanbul Yahudilerini konu alan çalışmasında, 22 Kasım 1584 (19 Zilkade 992) tarihli bu hükmün Fransızca tercümesini yapmıştır. Ancak yazar, miladi tarihlendirmede hataya düşerek, hükmün tarihini 12 Kasım 1585 şeklinde vermiştir. Bkz. Galante, *Les Juifs de Constantinople Sous Byzance*, 26- 88. Söz konusu yanlış tarihlendirme, Galante’nin eserini kaynak alan araştırmacıların çalışmalarında da süregelmiştir. Bkz. Jacoby, “Les Quartiers Juifs de Constantinople”, 177.

⁴²⁴ Jacoby, “Les Quartiers Juifs de Constantinople”, 177.

⁴²⁵ Jacoby, “Les Quartiers Juifs de Constantinople”, 215.

⁴²⁶ Bertrandon de la Broquiére, *Bertrandon de la Broquiére’in Denizaşırı Seyahati*, çev. İlhan Arda (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 207.

belirttiği kararı, Latinlerin ve Rumların yanı sıra Ermeni ve Yahudileri de muhatap almıştır⁴²⁷. Ceneviz'in Akdeniz ve Karadeniz'deki ticari bağlantıları ve Galata'daki ayrıcalıklı statüsü gerek Ceneviz hakimiyetindeki topraklardan gerekse Avrupa'dan Yahudilerin bölgeye hareketini güçlendirmiştir. Galata'ya, Ceneviz idaresindeki Sakız Adası'ndan gelen Romanyotlar ve memleketlerindeki Yahudi karşıtı uygulamalardan dolayı göç eden Katalanlar, bu hareketin örnekleridir⁴²⁸.

İstanbul 1453'te Osmanlı idaresine anveten geçtiğinde, Galata ahidname ile teslim olmuştur. Bu durum, Galata'daki hanelerin ve sâkinlerin hukuki statüsünü İstanbul'dakilerden farklı kılmıştır. Fethin ardından Galata'da yaşayan Yahudilere dair kayda değer ilk veriler, -şehirdeki cizyeye tabi kişilerin ve mirîye geçecek mülklerin tespit edildiği- 1455 tahririnden edinilmektedir. Galata'daki diğer etnik gruplara ait haneler gibi Yahudi evlerini de listeleyen bu tahrir, "Mahalle-i Yahudiyan" şeklinde adlandırılmış bir mahalleye yer vermektedir. Kendi isimlerini taşıyan bir mahallenin varlığı, tabî olarak, nüfus açısından Yahudilerin yoğun biçimde ikamet ettiği bir yer olduğunu düşündürmektedir. Fakat, mahallede sâkin Yahudi sayısı, yalnızca beş hanede yaşayanlar ile sınırlı görünmektedir: aynı mahallede bir başka eve daha sahip Hekim Astori ve üç oğlu, maddî durumları iyi olmadığı için cizyeden muaf tutulan İsmail ve İlyas, yaşlı kadın Rahle, iki oğlu ile birlikte kendi evinde oturan ve varlıklı olduğu anlaşılan İbrahim v. Aslan⁴²⁹. Bununla birlikte, mahallede sayıca hakim etnik gruplar, evvela Ermeniler; ikinci olarak ise Rumlardır. İsmi ile Yahudilere mahsus olduğu imajını uyandıran bu mahallede, neden Ermeni ve Rumların çoğunluğu oluşturduğu sorusuna Galata'ya ilişkin çalışmasında K.İ. Bulunur cevap aramıştır. Defter üzerinde yaptığı incelemede, bunun sebebinin, bazı varakların yerlerinin karıştırılması ve defterin hatalı biçimde ciltlenmesinden kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Bu hata, tahrir esnasında "Mahalle-i Yahudiyan"da kaydedilen Yahudilerin, Fabya Mahallesi sâkini gibi görünmesine sebep olmuştur⁴³⁰.

⁴²⁷ Jacoby, "Les Quartiers Juifs de Constantinople", 216.

⁴²⁸ Jacoby, "The Jews of Constantinople and Their Demographic Hinterland", 229- 230.

⁴²⁹ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 26- 27.

⁴³⁰ Bulunur'un defterin ciltlenmesinde yapılan yanlışlığa ilişkin detaylı açıklaması için bkz. Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası (1453- 1600)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 162. Bu hata sonucunda tahrir defteri, Fabya'da öylesine çok Yahudi hanesi listelemiştir ki, İncalcık, San Fabyan Kilisesi etrafında gelişen mahalleyi, "tam anlamıyla Yahudi olarak adlandırılabilir" bir mahalle olarak tanımlamıştır. Bkz. Halil İncalcık, "Ottoman Galata, 1453- 1553", *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, ed. Edhem Eldem (İstanbul- Paris: Isis Press, 1999), 43.

Fabya Mahallesi'nin sâkini gibi görünen, ancak aslında "Mahalle-i Yahudiyan"da oturan Yahudiler, -yukarıda zikrettiğimiz beş haneden hariç olarak- 26 hanede listelenmiştir. 26 hanede toplam 45 Yahudi'nin ismi kayıtlıdır. Ekseriyetle kendilerine ait konutlarda sâkin olmakla birlikte İtalyanların evlerinde oturan Yahudiler de bulunmaktadır. Dindaşı olsun veya olmasın başkalarına ait evlerde ikamet edenler, çoğunlukla düşük gelir grubuna mensup bireylerdir. Ekonomik durumlarının iyi olmadığı belirtilen 13 Yahudi'nin 4'ü cizyeden muaf tutulacak kadar maddî yoksunluk içindedir. Ancak zengin Yahudiler sayıca fazladır. Orta gelirli 8 kişi mevcutken, varlıklı 18 Yahudi tespit edilmiştir. Bunların arasında çok zengin olduğu belirtilenler de vardır⁴³¹.

1455 tahriri, Karaköy'deki⁴³² Samona Mahallesi'nde de Yahudilerin yaşadığını göstermektedir. Ancak burada ikamet edenlerin sayısı, Mahalle-i Yahudiyan'a nazaran oldukça sınırlıdır. 71 Rum ve 6 İtalya'nın kaydedildiği Samona'da, ancak birkaç Yahudi'nin ismi kaydedilmektedir⁴³³. Yine de mahallede bir sinagogun (Kenîsâ-i Yahudiyan) varlığı dikkat çekicidir⁴³⁴. Yahudi mahallesinde bir ibadethane tahrir edilmediğine göre, cemaat üyeleri ibadet için Samona Mahallesi'ndeki sinagoga yönelmiş olmalıdırlar. Bu durum, iki mahallenin birbirine yakın konumda olduklarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Azapkapı ile Karaköy arasında İtalyan nüfusunun kesif olduğu mahallelerde de Yahudilerin yaşadığı konutlar bulunmaktadır. Ancak, bu konutlar Yahudilere ait değildir.

⁴³¹ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 46- 47.

⁴³² "Karaköy" isminin, menşe itibariyle burada yaşayan Karilere dayandığı yönünde yaygın bir görüş mevcuttur. İlk kez 18. yüzyılda Ermeni yazar İncicyan, Karaköy ismi ile geçmişten beri süregeldiğini iddia ettiği Karai ikameti arasında ilişki kurmuştur. Bkz. G. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1976), 23, 50. A. Galante, Bizans Yahudilerini ele alan çalışmasında, "Karaköy"ün asıl ve eski formunun "Karai köy" biçiminde olduğunu ve telaffuz hatası sebebiyle günümüzdeki haliyle adlandırıldığını savunmuştur. Yazar, görüşünü, Tudelalı Benjamin'in Pera'daki Karai yerleşimine dair şahitliğine dayandırmıştır. Bunun yanı sıra, Karaköy'de evvelce Botton Han (Serdar-ı Ekrem Sokak'ta Doğan Apartmanı olarak tanınır) adını taşıyan binanın bulunduğu yerde eski bir Karai mezarlığının varlığına değinmiştir. Hatta bu mezarlık arazisinde yapılan kazılarda, Karai ismi taşıdığını belirttiği bir kitabe üzerindeki yazıyı paylaşmıştır. Bkz. Galante, *Les Juifs de Constantinople Sous Byzance*, 59- 60. Galante, görüşünü bu kanıtlarla temellendirmeye çalışırken, bir başka eserinde, III. Murat döneminde büyük servet ve şöhret kazanan Ester Kira ile bağlantılı bir başka sav öne sürmüştür. Buna göre, Karaköy adı "Kiraköy" kelimesinden gelmiştir. Bkz. Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 167. 1472 tarihli vakfiyede, Karaköy semti çoğunlukla, Arapça "siyah köy" anlamına gelen "Karyetü's-Sevda" şeklinde tesmiye edilmiştir. Bkz. *1472 Tarihli Vakfiye*, 145- 146. Bu durum, Karaköy isminin kökenini Yahudilerle ilişkili gören iddiaları geçersiz kılar nitelikte durmaktadır. Konuya ilişkin iddialar ve değerlendirmeler için bkz. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 163- 165.

⁴³³ İncalcık, "Ottoman Galata", 43. Samona Mahallesi'nde ismi en çok anılan Samariyya Yahudi'nin biri sur haricinde kalan üç evi bulunmaktadır. Mahalle sâkinlerinden Yagob v. Hocabeg ile İlyas, senelik 16 akçe kira ödeyerek miriye ait mülklerde ikamet etmiştir. Bkz. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 162; İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 38; İncalcık, "Ottoman Galata", 43.

⁴³⁴ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 38.

Bazı istisnalar dışında söz konusu konutların büyük kısmı, fetih öncesinde veya sonrasında şehri terk eden Cenevizlilerindir. Hazineye devrolunan bu mülkler, şenlendirme politikası çerçevesinde şehre getirilen Yahudilere kira karşılığında tahsis edilmiştir⁴³⁵. Ceneviz kolonisinin başlıca mahallelerinden biri olan Anton di Garzan'da birkaç hane bu statüde kaydedilmiştir⁴³⁶. Ayrıca, Nikoroz Bonazita Mahallesi'nde ve Pero di Lankaşko Mahallesi'nde sâkin Yahudiler de bulunmaktadır⁴³⁷.

1455 tahrir defteri, Yahudi cemaati mensuplarının iskân alanlarına ve yaşam standartlarına dair veriler sağlarken, bireylerin menşesine yönelik ipucu sunmaktan uzaktır. Kayıtlar, Galata özelinde yalnızca iki Yahudi'nin menşesine ilişkin ifadeler içermektedir. Bunlardan birisi, Samona Mahallesi'nde sâkin Kesriyeli⁴³⁸ Yahudi kadındır. Kesriye'den kalabalık gruplar halinde getirilen Yahudilerin İstanbul'da Balat civarına iskân olunduğundan bahsedilmişti. Samona Mahallesi'ndeki bu kayıt, Kesriyeli Yahudilerin yalnızca Balat ve çevresinde değil, seyrek de olsa Galata'ya yerleştirilme ihtimalini akla getirmiştir. Benzer durum, Yahudi mahallesindeki bir İtalyan evinde yaşayan İsmail için de geçerlidir. Cizyesini kazancı nispetinde cüzi miktarda ödeyen İsmail, Kefeli kökeni ve Edirne cemaati mensubiyetine bakılırsa bir Karai Yahudi'sidir. İsmail, büyük ihtimalle, Bizans döneminden beri Kırım ile Edirne arasında süregelen güçlü temasın etkisi çerçevesinde Kefe'den Edirne'ye göç etmiş bir Karai'dir⁴³⁹. II. Mehmet'in İstanbul'u nüfuslandırma planının bir parçası olarak da eski payitahttan sürgüne tabi tutulmuştur. Edirneli Karailerin Bahçekapı'ya yerleştirildiğini, hatta burada kendi isimlerini taşıyan bir mahalle (Edirneli Yahudiler Mahallesi) tesis ettiklerini daha önce belirtmiştik. İsmail'in Galata'daki ikameti, Karailerin, en azından Edirne kolunun Suriçi İstanbul'u haricindeki semtlerde de iskân edildiklerini düşündürmektedir. Menşei açıkça belirtilmese de Karaköy sâkinleri arasında listelenen Yagob'u da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Yagob'un babası, Tevrat'ta zikri geçen klasik bir Yahudi ismine sahip olmamakla birlikte, Türkçe "Hocabeg" adını taşımaktadır. Kırım Karailerinin, Tevratî isimlerin yanı sıra çoğu kez Türkçe, Arapça ve Farsça kaynaklı adlar

⁴³⁵ Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 163; İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 227- 232.

⁴³⁶ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 227- 232.

⁴³⁷ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 225, 275.

⁴³⁸ Metinde Kastoryalı şeklinde yazılmıştır. İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 39.

⁴³⁹ Bizans dönemindeki bu temasın ilmî-kültürel ayağı için bkz. Golda Akhiezer, "Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries", *Jew in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, ed. Robert Bonfil – Oded Irshai vd. (Leiden - Brill: Brill Academic Publisher, 2012), 752- 757.

kullandıkları⁴⁴⁰ dikkate alındığında, Yagob'un menşe itibarıyla Kırım asıllı bir Yahudi olma ihtimali kuvvetli görünmektedir. 1455 tahrir defterinde, yine Türkçe isim olarak Aslan/ Arslan adını taşıyan Yahudilere sıklıkla tesadüf edilmektedir. İncalcık, Yahudilerin Arslan ismini taşımalarını, aslen Anadolu'dan veya Kırım'dan gelen göçmenler olmalarına bağlamaktadır⁴⁴¹. Buna karşın Aslan isminin, 1595-97 tarihli cizye defterinde Selanik, Kesriye, Yanbolu gibi Balkan menşeli bazı cemaat mensuplarında görüldüğünü belirtmek gerekir⁴⁴².

1455 tahriri, Yahudilerin Galata'nın doğu cihetinde Karaköy yakınlarındaki Yahudiyan ve Samona mahallerinde yoğun şekilde sâkin olduklarını göstermiştir⁴⁴³. Ancak 1478 senesinde İstanbul kadısı Muhyiddin Efendi tarafından yapılan tahrir, Galata'daki Müslüman, Rum, Ermeni ve Efrenc (İtalyan) hanelerine ilişkin sayılar sunarken, Yahudi hanelerinin varlığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu sayımda, 535 Müslüman, 592 Rum, 332 Efrenc ve 62 Ermeni hanesinin bulunduğu Galata'da, tek bir Yahudi hanesi dahi kaydedilmemiştir⁴⁴⁴. Farklı etnik-dinî grupların birlikte yaşadığı ve uluslararası ticaretin merkezi statüsündeki bölgede, 23 yıllık süre zarfında Yahudi nüfusunun bulunmaması oldukça dikkat çekicidir. Aslında söz konusu durum, II. Mehmet'in İstanbul'u şenlendirme ve kalkındırma arzusuna hizmet eden politikanın bir sonucudur. Sultan, başkentini hem ticari kapasitesine inandığı hem Hristiyan tebaası ile kıyaslandığında daha güvenilir bulduğu bir unsurla iyileştirmek istemiştir. Bu çerçevede, Anadolu ve Balkan şehirlerindeki Yahudilere uyguladığı sürgün siyasetini, Galata Yahudilerine de tatbik etmiştir. Çoğu varlıklı yaklaşık 40 Yahudi ailesi Suriçi'ne iskân edilmiştir⁴⁴⁵.

Galata Yahudilerinin hangi tarihte Suriçi'ne transfer edildiğini eldeki verilerle net şekilde tespit mümkün değildir. 1455 tahririnde kaydedilen Yahudiyan Mahallesi ve Karaköy civarındaki Yahudi haneleri, -Fatih Sultan Mehmet Evkafı'na ait mülkleri gösteren- 1472

⁴⁴⁰ Erdoğan Altınkaynak, "Karay Ad ve Soyadları", *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi* 3/ 9 (2006), 133. Çalışma, Hocabeg'i anımsatan "Hocam ve Hocaş" adlarını Karailerin kullandığı isimler arasında gösterir.

⁴⁴¹ İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 398.

⁴⁴² BOA, *MAD.d*, No. 14393, 43, 48, 95, 97-98, 120.

⁴⁴³ Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 163- 164.

⁴⁴⁴ BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TS.MA.d]*, No. 9524, 2.

⁴⁴⁵ İncalcık, "Foundations of Ottoman - Jewish Cooperation", 5-6; Halil İncalcık, "Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450- 1500", *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, ed. C.E. Bosworth vd. (Princeton: The Darwin Press, 1991), 513- 514. B. Lewis, Galata'dan nakledilen aile sayısını 100 olarak göstermektedir. Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, 142.

tarihli vakfiyede yer almamaktadır. Vakfiye, Galata'daki vakıf mülklerini tarif ederken, yalnızca iki Yahudi'nin ismini zikretmektedir. Bunlardan biri Hacı Hamza İlbey Mahallesi'nde, Lonca Kapısı yakınında vakfa ait mülkü tasarruf etmiştir. Diğeri ise İstemad Mahallesi'nde kaydedilmiştir⁴⁴⁶. Bu tarihte Galata'nın birkaç mahallesinde Yahudi sâkinlere tesadüf edilmesi, 1455'ten 1478'e uzanan süreçte, Yahudilerin Suriçi'ne tedricî olarak aktarıldıklarını düşündürmektedir. Belki de vaktiyle Karaköy'deki mahallelerde yaşayanlar öncelikli olarak nakledilenlerdir. Sonuçta 1478 Mart'ına gelindiğinde hiçbir Yahudi Galata'da yaşamamaktadır ve bu durum bir müddet daha devam edecektir.

2.2.2. 16. Yüzyılda Galata'da Yahudi Yerleşimi

16. yüzyılda Galata'da Yahudi varlığı seyahatnameler ve arşiv vesikaları ışığında değerlendirecektir. İstanbul'u ziyaret eden seyyahlar ve elçilikler hizmetinde çalışan görevliler, Galata'da Yahudilerin iskanı meselesine dair birbirinden farklı tablolar sunmaktadır. 1520'lerde Viyana'dan İstanbul'a gerçekleştirdiği seyahati ile ilgili notları bir kitapta toplayan İtalyan kâşif M. Antonio Pigafetta, Galata için şunları söylemektedir: “Burada oturanların çoğu Rum, sonra Venedikliler, Fransızlar, birkaç Türk ve çok sayıda Yahudi... Hasılı, burada insan kendini İtalya'daymış sanır.”⁴⁴⁷ 1544 yılında Fransa elçisi ile beraber Osmanlı başkentine gelen rahip Jérôme Maurand, şehirde geçirdiği kısa süre zarfında Galata'nın kozmopolit yüzünün farkına varanlardandır. Maurand, Batı ülkelerinden birçok tacirin buluşma noktası olarak tasvir ettiği bölgede, Venedikliler, Cenevizliler, Fransızlar, Almanlar, İspanyollar ve İngilizler ile birlikte Yahudileri de saymaktadır⁴⁴⁸.

Yahudilerin, 16. yüzyılın ortalarına değin Galata'da ikamet etmediğini savunan bazı çalışmalar, onların bölgedeki iskânlarını Portekizli göçmenlerin akını ile ilişkilendirmektedir. Bu ilişki, 1536 yılından itibaren Portekiz'deki Engizisyon Mahkemesi'nin faaliyetlerinden dolayı göç eden Yahudilerin, Avrupa lisanlarına vukufiyetleri ve Batı'daki tecrübelerinin de etkisiyle uluslararası tüccar topluluğu ile yakın münasebet tesis edebildikleri Galata'ya 1550'lerden sonra yerleştikleri yönünde

⁴⁴⁶ 1472 Tarihli Vakfiye, 215, 219.

⁴⁴⁷ Eric R. Dursteler, *İstanbul'daki Venedikliler Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*, çev. Taciser Ulaş Belge (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 231.

⁴⁴⁸ Jérôme Maurand, *Itineraire de Jerome Murand d'Antibes a Constantinople (1544)* (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1901), 201.

kurulmaktadır⁴⁴⁹. Gerçekten Galata, Yahudilerin iletişim becerilerini ve uluslararası ticari bağlantılarını en verimli şekilde değerlendirebilecekleri olanaklar sunan bir ticaret merkeziydi. Pigafetta ve Maurand'ın izlenimleri ise bu merkezin sunduğu fırsatların, Yahudileri, 1550'lerden önce bölgeye çektiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, 16. yüzyılın ilk yarısına ait incelediğimiz cizye sayımları, bölgede Yahudilerin sâkin oldukları yönünde veri taşımamaktadır. 1540 ve 1545 senelerinde yapılan sayımlarda, Galata'daki İtalyanlar (Efrenciyan), Rumlar ve Ermeniler cemaat veya mahalle adı altında listelenirken, Yahudi hane reislerinden bahsedilmemektedir⁴⁵⁰.

1550'lerin başında Nicolas de Nicolay, Yahudilerin büyük kısmının İstanbul'da ikamet ettiğini söylemekle beraber, az sayıda Yahudi'nin Galata'daki varlığına değinmektedir⁴⁵¹. 1552- 1556 yılları arasında İstanbul'da esir olarak bulunan İspanyol Pedro ise hiçbir Yahudi'nin Galata'da oturmadığını, bununla birlikte dükkanlarının bulunması sebebiyle gün boyu burada vakit geçirdiklerini ve ancak akşam saatlerinde İstanbul'daki evlerine döndüklerini ifade etmektedir⁴⁵². III. Murat döneminde, Habsburg elçisi maiyetindeki Protestan vaiz Salomon Schweigger de benzer şekilde, Galata'da Yahudi'ye rastlamadığını belirtmektedir⁴⁵³.

III. Mehmet döneminde, 1595-97'de gerçekleşen cizye sayımı, Senyora cemaatine mensup olmak üzere Galata'da ikamet eden sadece bir kişiye yer vermektedir⁴⁵⁴. Ancak 1540, 1545 ve 1595-97 sayımlarının yalnızca Fatih Sultan Mehmet Vakfı reayası olan Yahudileri kapsadığını hatırlayarak verileri değerlendirmek gereklidir. Yani Galata'da,

⁴⁴⁹ Minna Rozen- Benjamin Arbel, "Great Fire in the Metropolis: the case of the Istanbul conflagration of 1569 and its Description by Marcantonio Barbaro", *Mamluks and Ottomans Studies in Honour of Michael Winter*, ed. David Wasserstein vd. (New York: Routledge, 2006), 141; Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaatin'nin Tarihi*, 62.

⁴⁵⁰ BOA, *TT.d*, No. 210, 73- 78; BOA, *TT.d*, No. 240, 95- 100. Oysaki aynı sayımlar, Suriçi İstanbul'da sâkin cemaatler arasında "Cemaat-i Yahudiyan-ı Galata" başlığıyla kaydedilen bir grup cizye mükellefine yer vermektedir. Şüphesiz ki bu grup, bir önceki yüzyıl İstanbul'a yerleştirilen Galatalı Yahudi ailelerin temsilcileridir. 1540 yılında 22, 1545 tarihinde ise 19 hane reisi bu cemaate tabi olarak tahrir edilmiştir. Hane reislerinin ödedikleri cizye miktarı, birçoğunun varlıklı olmaktan uzak bir profile sahip olduklarına işaret etmektedir. Bkz. BOA, *TT.d*, No. 210, 46- 47; BOA, *TT.d*, No. 240, 12. Yüzyılın sonunda, III. Mehmet döneminde yapılan sayımda ise artık bu adı taşıyan bir cemaate rastlanmamaktadır. Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 14393.

⁴⁵¹ Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, çev. Şirin Tekeli - Menekşe Tokyay (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 178.

⁴⁵² Cristobal de Villalon, *Türkiye Seyahati Kanuni Devrinde İstanbul: 1557 Yılında Bir El Yazması Osmanlılara Esir Düşen İspanyol Pedro'nun Anıları*, çev. Yeliz Demirören (İstanbul: Erko Yayıncılık, 2011), 338.

⁴⁵³ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578- 1581*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 150.

⁴⁵⁴ BOA, *MAD.d*, No. 14393, 192.

cizyesini doğrudan hazineye ödeyen Yahudilerin bulunması ihtimali de oldukça yüksektir. Nitekim, 1584 tarihli bir belge, Kırım'dan getirilen Yahudilerin Kasımpaşa'ya ve Galata'da sur içine iskân edildiklerini ortaya koymaktadır. Üstelik söz konusu belge, cizye tahsiline ilişkindir⁴⁵⁵. Elimizdeki cizye defterlerine yansımaya da en azından 16. yüzyılın son çeyreğinde Galata'da Yahudilerin yaşadığı rahatlıkla söylenebilir.

2.2.3.17. Yüzyılda Galata'da Yahudi Yerleşimi

17. yüzyılın başlarında George Sandys, Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazdığı kitabında, daha önceki bazı seyyahların ifadelerine uyumlu şekilde, “Pera'da bir Müslüman'a karşılık üç Hristiyan var: orada dükkânları olmasına rağmen hiçbir Yahudi Pera'da oturmaz.” demektedir⁴⁵⁶. Ancak 1580'lerden bir arşiv vesikasının⁴⁵⁷, Sandys'in tespitine zıt biçimde, Galata surlarının haricinde ve dahilinde Yahudilerin ikametini gösterdiğini yukarıda belirtmiştik.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde tafsilatlı betimlemesine yer verdiği dönemin Galata'sında, 18 Müslüman, 70 Rum, 3 Frenk, 2 Ermeni mahallesine karşın bir Yahudi mahallesi bulunduğunu kaydetmektedir. Yahudilerin iki de ibadethaneleri bulunmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre Yahudiler, Hristiyanlardan korktukları için kefare mahallelerinde gece-gündüz bekçiler görev yapmaktadır. Gemici, tacir ve sanat erbabı gibi zümrelere ayırdığı Galata halkının özelliklerini anlatırken, Rumları meyhaneci, Ermenileri pastırma ustası, Yahudileri ise muhabbet pazarında aracı olarak tanımlamaktadır. Seyyah, Kurşunlu Mahzen yakınında, vaktiyle kılıç imalinin gerçekleştirildiği bir dımışkîhaneden bahsetmektedir. Kireçkapısı⁴⁵⁸ önünde deniz kıyısındaki bu yapı, zamanla harap duruma düşmüş ve I. İbrahim saltanatı (1640- 1648) sırasında, gümrük emini Ali Ağa tarafından satın alınmıştır. İstanbul'un zengin tacirleri arasında sayılan Ali Ağa, viran yapının işgal ettiği alana kat kat Yahudi evleri yaptırmıştır⁴⁵⁹. Gümrük emininin bu mevkide, hususen Yahudiler için inşa ettirdiği evler, Galata'nın doğu tarafındaki mahallerde kayda değer bir Yahudi nüfusu bulunduğunu düşündürmektedir. Nitekim kadı sicilleri ve Eremya

⁴⁵⁵ Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 165.

⁴⁵⁶ George Sandys, *Sandys Travailes: History of the Originall and Present State of the Turkish Empire: Their Lawes, Governement, Policy, Military Force, Courts of Justice and Commerce: the Mahometan Religion and Ceremonies* (London: Printed by Richard Cotes, 1652), 60.

⁴⁵⁷ Bkz. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 165.

⁴⁵⁸ Kireçkapısı, Karaköy ile Tophane arasındaki sur kapılarından. Bkz. Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 79-81.

⁴⁵⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 27.

Çelebi'nin gezi notları, bu düşünceyi desteklemektedir. Galata mahkemesinden 1687 tarihli bir kayıt, iki Müslüman'ın müştereken sahip olduğu bir Yahudihane'nin yeniden inşası meselesinden bahsetmiştir. Bu Yahudihane, Ali Ağa'ya ait evler gibi Kireçkapısı haricinde yer almaktadır⁴⁶⁰. Çeşitli vesilelerle mahkemeye yansıyan muamelelerden, Karaköy Kapısı ve Kurşunlu Mahzen civarında, Sultan Bayezid Mahallesi'nde⁴⁶¹ ikamet eden Yahudilerin bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁶². Eremya Çelebi, Kireçkapısı'ndan hemen sonra gelen Eğri Kapı'nın meyhanelerle dolu iç kesiminde Rumların, sahil tarafında ise Yahudilerin meskûn olduğunu kaydetmiştir⁴⁶³.

Kadı sicilleri, Galata surlarının batı cihetinde bulunan Kürkçü Kapısı yakınındaki mevkilerde de ikamet eden Yahudilerin varlığına işaret etmektedir. 1664 Ekim'inde sahte akçe yapımı ihbarı üzerine yürütülen incelemelerde, yetkililer, Kürkçü Kapısı civarındaki Bıçakçıoğlu odalarında sâkin bir Yahudi'nin odasında kırılmış akçe bulmuşlardır⁴⁶⁴. Kürkçü Kapısı'nın dahilî kısmında, Galata'nın en büyük camilerinden olan Arap Cami'nin etrafında gelişen Cami-i Kebir Mahallesi yer almaktadır⁴⁶⁵. Mahkeme tarafından vazifelendirilen bir keşif heyeti, 1687 senesinde, bir cinayet vakası ile ilgili olarak Senyora cemaatinden Yako'nun Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki evine gitmiştir⁴⁶⁶. Galata Kulesi'nin alt tarafında Fatih Sultan Mehmet zamanında inşa edilen mescidin ismiyle anılan Bereketzade Mahallesi de kimi zaman mülk satışını, kimi zaman kefalet sözleşmesini konu alan sicil kayıtlarıyla Yahudi sâkinlere tesadüf ettiğimiz bir başka mahalledir⁴⁶⁷. Ayrıca sicil kayıtları, ticaret maksadıyla Galata'ya gelerek uzun veya kısa vadeli olarak burada yaşayan Avrupalı Yahudi tüccarların varlığını da haber vermektedir.

⁴⁶⁰ Alparslan Yüksek, *Galata Mahkemesine Ait 141 Nolu Şer'îye Sicilinin (H. 1098- 1099) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 207- 209.

⁴⁶¹ Karaköy'de II. Bayezid tarafından yaptırılan mescit merkezinde gelişen mahalle olmalıdır.

⁴⁶² *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081/ M. 1670- 1671)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 454; *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073- 1074/ M. 1663)*, haz. Fuat Recep vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 70- 71; *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107- 1108/ M. 1695- 1697)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019), 603- 604; Sevgi Akkoyun, *Galata Mahkemesine Ait 94 No'lu (H. 1074- 1075) Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 264, 266- 267, 284.

⁴⁶³ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 36.

⁴⁶⁴ Akkoyun, *Galata Mahkemesine Ait 94 No'lu (H. 1074- 1075) Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 264.

⁴⁶⁵ Bulunur, *Osmanlı Galatası*, 78.

⁴⁶⁶ Yüksek, *Galata Mahkemesine Ait 141 Nolu Şer'îye Sicilinin (H. 1098- 1099) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 183- 184.

⁴⁶⁷ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1099)*, No. 11, 12a; Akkoyun, *Galata Mahkemesine Ait 94 No'lu (H. 1074- 1075) Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 283.

Venedik veya Fransa Yahudilerinden oldukları belirtilen bu tüccarlar, Bereketzade ve Cami-i Kebir gibi dahilî mahallelerde veya Hasköy gibi sur haricindeki mevkilerde yaşamış; Osmanlı vatandaşı dindaşlarıyla temas halinde olmuşlardır⁴⁶⁸.

17. yüzyıl boyunca yaşanan felaketler, Suriçi'ndeki Yahudi nüfusunda ve dağılımında tesirler bıraktığı gibi, Galata'nın Yahudi sâkinleri üzerinde de türlü etkiler yaratmıştır. Bu felaketlerin en başında İstanbul'un birçok mahallesini küle çeviren yangınlar gelmektedir. Her ne kadar Suriçi'ndeki ahşap evlerin aksine, Galata'daki yapılar, ekseriyetle ateşe karşı dayanıklı malzeme ile inşa edilse de bölge halkı, zaman zaman yaşanan büyük yangınlar nedeniyle acı ve yoksulluk ile karşı karşıya kalmıştır. 1618'de İstanbul'da Yahudi mahallelerini alevlere esir eden facia yaşanırken, aynı yıl Galata'da, Yahudileri, sâkin oldukları mahallerden terke iten büyük bir yangın çıkmıştır. Afetin mağdurları, çareyi, Anadolu yakasındaki Kadıköy ve Üsküdar'a yerleşmekte bulmuştur⁴⁶⁹. Yedi yıl sonra Galata'da kolera salgını yaşandığında, Üsküdar yine Yahudilerin sığındığı bir liman olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁷⁰.

17. yüzyıl Galata'sında büyük yıkıma sebep olan yangınlardan bir diğeri İstanbul'daki Harik-i Kebir'den üç ay önce vuku bulmuştur. Nisan 1660'da Yahudilerin de meskun olduğu Karaköy Kapısı'nda çıkan yangının yarattığı tahribatı, Fındıklılı Mehmet Ağa "...dört bölükten bir bölüğü ancak halas ve sair mevazi'-i bi'l-küllîye muhterik oldu." diyerek tarihine kaydetmiştir⁴⁷¹. Yine de aynı sene gerçekleşen Harik-i Kebir ve Galata yangını arasında Yahudi yaşamı üzerinde uzun vadeli ve köklü değişimlere neden olanı, Haliç'in güney tarafında yaşananıdır. Yangından sonra konut arayışına giren Yahudiler, Galata dahilinde ve haricinde nüfusun artmasına neden olmuş ve zaman zaman bu durumdan duyulan rahatsızlık yetkili mercilerce çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Darüssaade ağasının bir kısım Yahudi'nin Rumlar ve Ermeniler ile danışıklı biçimde Galata surları içinde arsalar satın alıp evler inşa etmeleri ve bu yolla vakfı zarara uğratmalarından duyduğu endişe, 1667'de Galata mollasına gönderilen bir hükümle

⁴⁶⁸ Metin Ziya Köse, "Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne: Yeniçağ'da Galata'da Müste'men Yahudilere Dair Kayıtlar", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/ 10 (2013), 195- 211.

⁴⁶⁹ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 177.

⁴⁷⁰ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 149.

⁴⁷¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, 1/ 182.

giderilmek istenmiştir. Söz konusu hükümle sonraki süreçte bölgeye yerleşmek isteyen Yahudilere engel olunması emredilmiştir⁴⁷².

İstanbul ve çevresinde mukim vergi mükelleflerini tespit maksadıyla gerçekleştirilen 1691- 92 tarihli sayım, Galata’da sâkin 1.005 Yahudi’nin ismini listelemektedir⁴⁷³. Sayımda adı geçen mükellefler, aileleriyle birlikte oturdukları varsayılarak 5 katsayısı ile değerlendirildiğinde, Galata’da 5.000 civarında Yahudi’nin yaşadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuç, Suriçi’nden sonra İstanbul’daki en yoğun Yahudi yerleşiminin Galata’da olduğunu göstermektedir. Burada yaşayan Yahudilerin %75’i düşük gelir grubuna mensup bireylerdir. Zengin olarak gösterilen 60 kişi ise bölgedeki Yahudilerin %6’lık bir dilimini oluşturmaktadır ki, Üsküdar ve Beşiktaş gibi semtlerle karşılaştırıldığında bu oran hiç de fena değildir.

2.3. Hasköy

Hasköy, Bizans döneminde soyluların yazlık ikametgâhı olarak önem kazanmış ve “Picridion” ismiyle anılmıştır⁴⁷⁴. Haliç’in kuzey kıyısındaki bölgenin ismi, II. Haçlı Seferi’nden bahseden bir anlatımda zikredilmektedir. 1147’de Haçlı ordusu, Anadolu’ya girebilmek için Bizans başkentinden geçmeye karar verdiğiğinde, imparator I. Manuel, sarayından ayrılarak, daha güvenli gördüğü Picridion’a gitmiş ve buradaki Yahudi mahallesine yerleşmiştir⁴⁷⁵.

İstanbul’un fethinden sonra Hasköy adını alan bölgede, Yahudi varlığı Osmanlı döneminde de devam etmiş, hatta II. Mehmet’in şehri nüfuslandırma politikası gereği

⁴⁷² “...1070 Zilkadesinde vaki ihrak-ı kebirden sonra bazı Yahudi taifesi Galata suru dahilinde Rum ve Ermeni taifesi yedleriyle muvâzaa tarikiyle arsalar alub menzil bina edüb kiracı namıyla sâkin olub vakfa zararları olmağla haricden bu ana değin sâkin olan Yahudi taifesine taadd olunmayub yerlerinde iskân etdirilüb bade’l-yevm o makule hayli ile iskân murad eden Yahudi taifesi men’ ve def’ olunmak babında...” 30 Eylül- 9 Ekim 1667 (Evasit-ı Rebiülahir 1078) tarihli hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, No. 6, Gömlek No. 456, 105.

⁴⁷³ Aslında bölgede yaşayan vergi yükümlüleri, “Sâkinân-ı Galata maa Tophane...” ibaresiyle Tophane’de oturanlarla birlikte tahrir edilmiştir. Fakat gerek Galata surlarının haricinde kalması gerekse İstanbul Boğazı kıyısında yer alması sebebiyle Tophane sâkini Yahudiler, çalışmamızda “Boğaziçi” başlığı altında değerlendirilmiştir. Söz konusu sayımda, ödenmesi gereken cizye miktarları, bireylerin maddî kudreti göz önünde bulundurularak hesaplanmıştır. Bu çerçevede mükellefler, “alâ, evsat ve edna” olmak üzere üç sınıf şeklinde kaydedilmiştir. Galata ve Tophane’de sâkin Yahudilerin edna kategorisindeki yekunu, defterde 851 olarak verilmiştir. Ancak vergi mükellefleri tek tek sayıldığında 830 sayısına ulaşılmaktadır. Çalışmamızda Galata ve Tophane’ye yönelik değerlendirmeler, 830 vergi mükellefi esas alınmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 3661, 10- 11, 20- 22, 43- 50.

⁴⁷⁴ Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Tarihte Hasköy: Hasköy Sütluce ve Halıcıoğlu Semtleri Monografisi* (İstanbul: Sinpaş Yapı Endüstrisi ve Ticaret A.Ş., 2005), 19.

⁴⁷⁵ Galante, *Les Juifs de Constantinople Sous Byzance*, 23.

bazı Yahudiler buraya iskân edilmiştir. Sultanın bu politikasını “...Anatoli’da ve Rumeli’nde cemi‘ eyâlet sahibi vüzerâlara emr-i şerifler parakende ve perişan olup vilâyet vilâyet İslâmbol’a beni adem sürdiler.” sözleriyle anlatan Evliya Çelebi’nin şehre getirilen gruplar listesinde, enteresan şekilde Safed Yahudileri de bulunmaktadır. Seyyah, Safedli Yahudilerin Hasköy’e yerleştirildiğini not düşmektedir⁴⁷⁶. Müslüman, Ermeni, Rum veya Yahudi olsun İstanbul’a iskân edilen gruplar, birkaçı dışında, Osmanlı egemenliğindeki topraklardan gelmektedir. Safed ise Memluk Devleti’nin hudutları içinde olup, Yavuz Sultan Selim devrinde Osmanlı sınırlarına dahil edilmiştir. Bu çerçevede bakıldığında, Evliya Çelebi’nin anlatımına kuşku ile yaklaşmak gerektiği akla gelebilir. Ancak o dönemde, Filistin’deki Yahudilerin maddî zorluklar içinde kaldığı, hatta bu sıkıntıdan bölgedeki aile sayısının 300’den 70’e düştüğü ve İstanbul Yahudi cemaatinden yardım talep edildiği göz önünde bulundurulursa Evliya Çelebi’nin beyanını güvenilir bulmak mümkündür⁴⁷⁷.

Gerlach, günlüğünün Mayıs 1577’ye tarihlenen kısmında “Hasköy’de hemen hemen hep Rumların yaşadığını”⁴⁷⁸ ifade etse de 1569 yangını Suriçi’ndeki Yahudi mahallesini tahribata uğrattığında Hasköy, Yahudilerin göç ettiği bölgeler arasında yer almıştır⁴⁷⁹. Bununla birlikte, arşiv vesikaları, Karailerin II. Mehmet zamanında semtte yaşadığını ve dinî törenlerini yapmaları için cemaate, kadimî bir mabedin verildiğini söylemektedir⁴⁸⁰. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde de Hasköy’ün Karai yaşamı için gözde bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Karakteristik bir Yahudi mahallesi için olması gerekenin dışında öğeler barındıran bu yerleşimde, Karai hayırseverler tarafından kurulan vakıflar, yalnızca Yahudilere değil çevre topluma da hizmet etmiştir. Bu durumun en özgün örneği, Sinan Çelebi’nin 1524- 25 (H. 931) senesinde yaptırdığı umumî çeşmedir⁴⁸¹.

⁴⁷⁶ Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 1. Kitap/ 45.

⁴⁷⁷ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 170- 171.

⁴⁷⁸ Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577- 1578*, 2/ 572.

⁴⁷⁹ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati’nin Tarihi*, 89. 1569 yangınının yıkıcı etkisi hakkında bkz. Cezar, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler”, 332- 333; H. D. Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 27 (1973), 61.

⁴⁸⁰ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 291- 292.

⁴⁸¹ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/2 (October 1926), 192- 193; Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 273- 274; Danon, “The Karaites in European Turkey”, 323. Hasköy kadı sicillerinde, bu vakfın idaresine ilişkin birçok kayıt bulunmaktadır. Sinan Çelebi’nin kesme taştan inşa edilmiş çeşmesinden günümüze yalnızca nişi kalmıştır. Bkz. Göncüoğlu, *Tarihte Hasköy*, 172.

Elbette ki Karailer, Hasköy’de meskûn tek Yahudi topluluğu değildir. Semt, Rabbani Yahudilere de ev sahipliği yapmıştır. 1584 tarihli bir belgede, Fatih Sultan Mehmet’in Kasımpaşa’da Yahudilere tahsis ettiği öne sürülen bir mezarlık zikredilmektedir. Söz konusu kabristanın -Galata veya İstanbul’un yanı sıra- Hasköy’deki Yahudilere hizmet etme ihtimali oldukça kuvvetlidir. Yahudiler, fetihten sonra kendilerine verilmiş olduğunu iddia etse de bu mezarlık, Haliç’in kuzey kesimindeki Yahudi topluluğunun köklerinin daha eskiye dayandırılabilceğini gösteren bir emaredir⁴⁸².

1.579 vergi mükellefinin yerleşim bilgilerini muhtevî 1595- 97 cizye tahrir defteri, Hasköy’deki Yahudi nüfusu hakkında değerlendirmelerde bulunma fırsatı tanımaktadır. Bu dönemde, ekseriyeti Sürgün cemaatine mensup olmak üzere 49 kişi Hasköy’de sâkin görünmektedir. Semtte ikamet edenlerin, genel Yahudi nüfusuna oranı ancak %3’ü bir miktar aşacak düzeydedir. Cemaatler arasında Karailer, 37 cizye mükellefi ile sayıca üstünlüğü ellerinde bulundurmaktadır. Suriçi’ndeki yerleşimleri ile kıyaslandığında, Hasköy, kesinlikle Karai cemaatinin merkezi olarak kabul edilebilir. Kendi Gelen cemaatlerden yalnızca Katalan, Portakal ve Senyora topluluklarının birer üyesi bölgede sâkin olarak tahrir edilmiştir⁴⁸³. M. Rozen, Hasköy mezarlığında 1583- 1647 seneleri arasına tarihlenen, okunabilir durumdaki 805 mezar taşı üzerindeki çalışmasında, “Aşkenazi” adını taşıyan 40 kitabe tespit ettiğini belirterek, 1470’lerde Almanya’dan göç eden Yahudilerin çoğunlukla Hasköy’e yerleştirildiği sonucuna ulaşmaktadır⁴⁸⁴. Ancak, 16. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilen cizye sayımı, Aşkenaz cemaatine mensup olup ikamet bilgisi verilen 43 vergi mükellefi arasında Hasköy’de yaşayan tek bir kişi dahi kaydetmemektedir⁴⁸⁵. Bu durum, Aşkenaz göçmenlerin bölgeye yöneliminin sanıldığı düzeyde olmadığı anlamına gelmektedir.

1595- 97 cizye sayımı tamamlandıktan sonraki süreçte, III. Mehmet’in validesi Safiye Sultan’ın Eminönü’nde yaptırmayı arzu ettiği camiye alan temin etmek için Yahudilere ait mülklerin istimlâki yoluna gidildiğinden bahsedilmişti. Caminin işgal edeceği saha üzerindeki Karai emlakı bedel mukabilinde kamulaştırılmıştır. Cemaatin sinagogunun arazisi, kanunen satılamadığından yıllık 32 kuruş karşılığında kiralanmıştır. Bölge sâkini

⁴⁸² BOA, A.DVN.MHM.d, No. 55, Gömlek No. 66, 34.

⁴⁸³ BOA, MAD.d, No. 14393, 31, 43, 45, 51, 93, 98- 106, 108, 116, 126, 139, 171, 195.

⁴⁸⁴ Rozen, “Public Space and Private Space Among the Jews of İstanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, 333.

⁴⁸⁵ BOA, MAD.d, No. 14393, 147- 152.

Karailer Hasköy'e nakledilmiştir. Karai cemaatinin Eminönü'nden Hasköy'e transfer edilen kırk mensubu, ömür boyu vergiden muaf sayılmışlardır⁴⁸⁶.

III. Mehmet'in vefatı üzerine nihayete erdirilemeyen Yeni Cami inşa faaliyetini bir kenara bırakacak olursak, 17. yüzyılın muhtelif tarihlerinde İstanbul'da çıkan yangınlar, evsiz kalan Yahudilerin Haliç'in kuzeyine yerleşimine ve Hasköy'deki nüfusun artışına zemin hazırlamıştır. 1633'te Cibali'deki Yahudi mahallesini tahribata uğratan yangın bunlardan biridir. Yıkım sonrası Yahudiler, çareyi Balat'ın yanı sıra Hasköy'e taşınmakta bulmuşlardır⁴⁸⁷.

17. yüzyılın büyük seyyahı Evliya Çelebi'nin gözlemleri, idari açıdan Galata kadılığına bağlı Hasköy ve çevresinde mütemekkin Yahudilerin ayak izlerini sürmemize yardımcı olmaktadır. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde, Hasköy'ün camileri, hanları, hamamları, dükkân ve evleri hakkında malumatlarını aktarırken, kasabanın gayrimüslim halkı ile ilgili bazı detayları da paylaşmıştır. Seyyah, buradaki denize nazır ve bağlı bahçeli evlerden çok etkilenmiştir. Bazı bahçelerinde limon ve turunc ağaçlarının yetiştirildiği, “süslü bir şehir gibi” gördüğü Hasköy'de, 3.000 güzel ev ile karşılaşmıştır. Hatta bu evlerin en göze hitap edenlerini Yahudilere ait görür ki isimlerini tek tek zikretmektedir: “Hususa Yahudi Küpeliogulları ve Mürdehay ve Nesim ve Kemal Yahudi nâman çehudların hanelerinin ‘imarı ve bağ ve bağçelerinin baharı ve gûnâ-gûn limonı ve leffan narı bir bağda yokdur.”⁴⁸⁸ Evliya Çelebi, bir Müslüman, iki Rum, bir Ermeni mahallesi ile her biri, bir cemaatten oluşan 11 Yahudi mahallesi bulunduğunu yazmaktadır. Tarih belirtmeksizin Yahudilerin konutlarını harap eden Harik-i Kebir'in etkilerinden de bahsetmektedir:

“...Şühud kapusından içeri sâkin olan Yahudilerin hâne-i telvisleri berbâd olup ihrâk [u] binnâr ile zâhir oldukda zeminine Valde Sultan cami'i bünyad olup ol mahalle Yahudiler serâpâ dekâkinler olup Yahudileri bu Hasköy'e nefy olalıdan beri ‘Hasköy’de yigirmi cemâ‘at Yahudi ziyâde olup cümle on bir bin Yahudi oldu’ dirler.”⁴⁸⁹

Yeni Cami projesinin 1660 yangınının ardından tekrar hayata geçirilmesi, Hasköy'deki cemaatlerin sayısında artışa sebep olmuştur. Öyle ki Evliya Çelebi, bölgeyi, barındırdığı Yahudi nüfusundan ötürü Selanik'ten ve Filistin'deki Safed şehrinden farksız

⁴⁸⁶ Millingen, *Byzantine Constantinople*, 221; Süleyman Faruk Göncüoğlu, “Haliç Yahudileri ve Sinagogları”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu* (İstanbul: Ege Yayınları, 2004), 140.

⁴⁸⁷ Shaw, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, 177.

⁴⁸⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 176.

⁴⁸⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 176.

görmüştür⁴⁹⁰. Cami yapım çalışmalarının yürütüldüğü Eminönü haricindeki semtlerde, yangının yıkıcı etkisi ile yüzleşerek evlerini, işyerlerini ve mabetlerini kaybeden birey veya gruplar arasında da hayatlarının kalan kısmına Hasköy’de devam edenler vardı. Mesela Senyora cemaatinin Balat’taki ibadethanesi, Hasköy’e taşınmak mecburiyetinde kalan cemaat üyeleri tarafından burada yeniden inşa edilmişti⁴⁹¹. Ancak tüm bunlara rağmen Evliya Çelebi’nin bölgede 11.000 Yahudi’nin yaşadığı yönündeki beyanı oldukça abartılı görünmektedir. Nitekim 17. yüzyılın ilerleyen dönemlerindeki cizye sayım sonuçları bile Hasköy’de ve çevresinde nüfusu bu sayıya ulaştırabilecek veriler sunmamaktadır. Seyyah, Kanuni Sultan Süleyman çağında mamur hale geldiğini anlattığı Kasımpaşa’da 10 Rum ve bir Ermeni mahallesi bulunduğunu belirtirken, Yahudilerin burada yaşamadığını yazmaktadır. Bununla birlikte, Yahudiler, Kasımpaşa’da dükkânlara sahip olarak, yalnızca gün içinde, işleri sebebiyle vakitlerini burada geçirmektedirler⁴⁹².

1691- 92 tarihli cizye defterinde, Hasköy ve mahallesi Piripaşa’da 592 vergi yükümlüsü listelenmiştir⁴⁹³. Evliya Çelebi, kiremit ve tuğla imalatıyla şöhret kazanan Piripaşa’yı, “Cümle Yahudi ve Rum ve Ermeni kefereleri müstevli olmuştur.”⁴⁹⁴ ifadeleri tanımlasa da defterde isimleri kayıtlı bireylerin %80’inden fazlası Hasköy’de oturmaktadır. Şehirdeki Yahudilerin ise hemen hemen onda biri Hasköy ve çevresinde yaşıyor görünmektedir. Söz konusu cizye defteri, mükellefleri, vergilendirilme derecelerine göre listelemekte, ancak, 16. yüzyılın sonundaki sayım sonuçları gibi kapsamlı değerlendirmeler yapabileceğimiz veriler sunmamaktadır. Bu sebeple Hasköy’de hangi cemaatlere mensup bireylerin sâkin olduğu kadı sicilleri kaynaklığında tespit edilmiştir.

⁴⁹⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 176.

⁴⁹¹ Roth, *Dona Gracia of the House of Nasi*, 126.

⁴⁹² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 177.

⁴⁹³ BOA, *MAD.d*, No. 3661,

⁴⁹⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 175.

Mahalle	Cemaat
Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi	Edirne/ Karai, Portakal, Aragon, Mayor, Mesine, Selanik, Senyora, Katalan, Sicilya, Geruş, Poliyaşan/ Büyük İstanbul, Dimetoka, Antalya
Keçeci (Mehmet)/ Keçeci Piri Mahallesi	Hayim, Edirne/ Karai, Alman, Portakal, Katalan, Kordova, Mayor, Hatan
Piripaşa Mahallesi	Alman, Budin, Geruş, Senyora, Eğriboz, Yanbol, Kalavriye, Zeytun/İzdin
Hacı Şaban Mahallesi	Edirne/ Karai, Aragon

Tablo 8: 17. Yüzyıl Kadı Sicillerine Göre Hasköy’de Sâkin Cemaatler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kadı sicillerinde, çeşitli vesilelerle mahkeme huzuruna gelen Yahudilerin ikamet mahalleri kayıt altına alınmış, kimi zaman tabi oldukları cemaatler de belirtilmiştir. Tablo 8, çoğunluğu Hasköy olmak üzere 17. yüzyılın ikinci yarısına ait sicillerde yapılan taramalar sonucunda, tescil işlemlerinde veya davalarda tarafların mensubiyetinin belirtildiği kayıtlar göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır⁴⁹⁵. Bu çerçevede, Bizans menşeli Romanyotlardan, Aşkenazlara, Sefaradlara ve mezhep olarak tüm bu cemaatlerden ayrılan Karailere kadar her kökenden Yahudi grubun Hasköy’de meskûn

⁴⁹⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1060- 1076), No. 7; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1072- 1073), No. 8; *Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1081- 1085), No. 9; *Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1090- 1099), No. 11; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1100- 1103), No. 12; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1100- 1103), No. 13; *Hasköy Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1104- 1106), No. 14; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer’iye Sicil Defteri* (1106- 1109), No. 15; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi 74 Numaralı Sicil* (H. 1072- 1073/ M. 1661- 1662), haz. Hüseyin Kılıç vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011); *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil*; *Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*; *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*; *İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil* (H. 1085- 1090/ M. 1674- 1679), haz. Tahsin Özcan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).

olduğu belgelenmektedir. Sicillerde ismine sıkça rastlanan ve Yahudi ikametinin en yoğun olduğu kanaatini uyandıran mahalle, Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'dir. Hasköy'deki kadim Osmanlı yapılarından biri olan Kiremitçi Ahmet Çelebi Mescidi merkezinde gelişen mahallede, Yahudi cemaatleri sayıca fazla olsa da Rum ve Müslüman sâkinler de göze çarpmaktadır. Kasabayı ziyaret eden Ermeni seyyah Eremya Çelebi, Rumların Aya Paraskevi'ye ithaf ettiği ve şifa bulmak için gidenlerin mucizelerle karşılaştığı bir ayazmadan bahsetmiştir. Bu ayazmanın yakınında Yahudilerin oturduğunu yazmış, hatta kendilerine mahsus pazar ve çarşılarının bulunduğu bildirmiştir⁴⁹⁶. Bahsi geçen ayazmanın konumu, Sinan Çelebi'nin kasaba ahalisi hayrına Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'nde inşa ettirdiği çeşmenin doğusunda yer almaktadır. Kasabanın yine kesif Yahudi nüfusuna sahip mahallelerinden biri olarak Keçeci Mahallesi'nin ismi zikredilmelidir. II. Mehmet'in, onarımı için Abraham adlı bir bezirgâna yetki verdiği iddia edilen Mayor Sinagogu⁴⁹⁷, günümüzde de Keçeci Piri ismi ile anılan bu mahallenin sınırları dâhilindedir. Burada da banisi Yahudi olan bir çeşme mevcuttur. Salomon'un ihdas ettiği çeşmenin suyuna, çevredeki evlerin lağımının zarar vermesi, 1674 tarihli bir sicile konu olmuştur⁴⁹⁸. Mahalle halkı için çeşme suyunun kalitesi kadar, yollarında yürüdüğü sokaklarının temizliği de mühim meseledir. Öyle ki 16 Mayıs 1689 tarihinde, mahallenin imamı ve müezzinin aralarında bulunduğu bir heyet, sicilde isimleri tek tek zikredilen 17 Yahudi'nin konutuna giderek keşif yapmıştır. Araştırma sonucunda, bu konutlara ait atık suların umumî yola cereyan ettiği ortaya çıkmıştır. Atık suların gerek temizlettirilmesi gerekse daha sonraki süreçte sokağa akıtılmaması için Yahudi cemaati kethüdası Haron ve cemaatbaşılar uyarılmıştır⁴⁹⁹. Bağlı bahçeli mamur evlere sahip Piripaşa, sahilinde meyhaneler ve bozahaneler bulunmasından dolayı tabii olarak Rum ve Yahudi nüfusun rağbet ettiği bir mahalle olmuştur⁵⁰⁰. 17. yüzyılda Ukrayna ve Polonya'da meydana gelen pogromların ardından Aşkenaz nüfusunun güçlendiği Osmanlı başkentinde⁵⁰¹, Piripaşa, Alaman cemaati sinagoguna da ev sahipliği yapmıştır⁵⁰². Hacı Şaban Mahallesi'ne gelince, esasında burası

⁴⁹⁶ Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 32.

⁴⁹⁷ Galante, *Les Synagogues d'Istanbul*, 8.

⁴⁹⁸ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1085)*, No. 9, 21.

⁴⁹⁹ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1100- 1103)*, No. 13, 51.

⁵⁰⁰ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 1/ 66- 67; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. kitap/ 175.

⁵⁰¹ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 1/ 58.

⁵⁰² *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1104- 1106)*, No. 14, 50.

Kiremitçi Ahmet Çelebi, Keçeci ve Piripaşa ile kıyaslandığında, mahkeme sicillerinde Yahudilere daha az tesadüf ettiğimiz bir mahalledir. Bununla birlikte, incelediğimiz kayıtların, Yahudi evlerinin yanı sıra bir sinagoga ve 44 odalı devasa boyutta bir Yahudihaneye atıf yapması, mahallede yaşayan cemaat üyelerinin sayıca azımsanamayacak düzeyde olduğunu göstermektedir⁵⁰³. Ayrıca belgeler, İhrak-ı Kebir'den sonra mahalledeki Yahudi nüfusunda bir artış olduğunu hissettirmektedir⁵⁰⁴. 16. yüzyıl Karai yaşamı ve cemaat örgütlenmesi için Hasköy'ün taşıdığı anlam ve önem, 17. yüzyılda artarak devam etmiştir. Elbette ki bu durumun, İstanbul'da meydana gelen bir dizi yangın ve Yeni Cami'nin inşası ile doğrudan ilişkisi söz konusudur. Yahudi toplumu için bilançosu en ağır olan 1660 yangını, Bahçekapı'daki Karai yerleşiminde evleri ve vakıf mülklerini kullanılamaz hale getirmiş, ardından Hatice Turhan Sultan'ın Yeni Cami'nin baniliğine girişmesiyle Karailere ait muhterik arsaların istimlakı süreci başlamıştır⁵⁰⁵. Birbirini takiben vukua gelen olaylar, bu bölgedeki Karai cemaati üyelerini Hasköy'e göç etmeye itmiştir⁵⁰⁶. Benjamin Behar Elie Yerusalmi, 1685 senesinde İstanbul'u ziyaret ettiğinde, şehirdeki Karailerin neredeyse tamamını Hasköy'de meskûn bulmuştur⁵⁰⁷. Karailerle ilgili Hasköy kadı mahkemesine yansıyan vaka ve tescil işlemlerinde, cemaat mensuplarının bilhassa Kiremitçi Ahmet Çelebi mahallesinde yoğunlaştıkları saptanmıştır. Cemaatin sinagogu yakın mesafedeki Keçeci Mahallesi'ndedir. Her iki mahallede, Karai hayırseverlerin, çoğunlukla yoksul durumdaki mezheptaşlarına fayda sağlamak üzere tesis ettikleri vakıflara sahiptir. Sicillerde mütevellî tayinine ilişkin hususlar sebebiyle ismi en çok zikredilen vakıf, yukarıda bahsettiğimiz Sinan Çelebi'nin (Sinan v. Mose) Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'ndeki Yahudihanesidir. Lazar v. Yasef'in, 1642'de (H 1052) İstanbul'daki Karai fukarasına vakfettiği mülkü de aynı mahallede bulunmaktadır⁵⁰⁸. Cemaatin "Kurd" lakabıyla tanınan

⁵⁰³ Hacı Şaban Mahallesi'ndeki Yahudi ibadethanesine atıf yapan 6 Aralık 1685 tarihli kayıt için bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri* (1073), No. 11, 118a- 118b. 44 odalı Yahudihanenin 14 Haziran 1684 tarihinde vefa yoluyla satışına (bey' bi'l-vefa) dair bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri* (1073), No. 11, 90a.

⁵⁰⁴ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri* (1104- 1106), No. 14, 9.

⁵⁰⁵ Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 270- 272, 278- 282; *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1071- 1072), No. 9, 58b.

⁵⁰⁶ Shaw, Karailerin Yeni Cami'nin yapımı üzerine öncelikle Hasköy'e, daha sonra Rabbani cemaatlerle ilişki kurmamak adına ekseriyetle Kağıthane'ye yerleştiklerini yazmaktadır. Bkz. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 202. Fakat, Karailerin Kağıthane'ye yerleştikleri yönündeki bilgiyi destekleyecek bir arşiv vesikası tespit edilememiştir.

⁵⁰⁷ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 184.

⁵⁰⁸ *Eyüb Mahkemesi* 74 Numaralı Sicil, 89- 91.

üyesi Benyamin v. Mose de Keçeci Mahallesi'nde bir Yahudihaneyi vakıf olarak tescil ettirmiştir⁵⁰⁹.

1691- 92 cizye defterinde, Hasköy ve Piripaşa'da sâkin Yahudilerin büyük kısmı düşük gelirli olarak tahrir edilmiştir. Cizye mükelleflerinin %80'i, vergisini cüzi miktarda ödeyen, imkânları kısıtlı bireylerdir. Bu durumda, Balat'taki veya Galata'daki dindaşlarından daha olumsuz ekonomik koşullar dairesinde yaşadıkları rahatlıkla söylenebilir⁵¹⁰. Bununla birlikte, 16. yüzyılın seçkin aileleri arasında gelen Hamonların yazlık meskeni veya Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde sitayişle bahsettiği Küpelioğlu, Mürdehay, Nesim ve Kemal'in konakları gibi gösterişli mülklerin maliki bir kesim de dikkat çekmektedir⁵¹¹. Bölgedeki Yahudi toplumunun yaklaşık %4'lük bölümü zengin denebilecek seviyede, standardı yüksek bir hayat sürdürmektedir⁵¹². İstanbul'un farklı muhitlerinde ikamet edip, Hasköy'de arsa ve konut sahibi olan kişilerin varlığını kadı sicillerinde tespit etmek mümkündür. Satış işlemlerini tescil eden bu kayıtlar, söz konusu mülklerin yazlık mekân olarak kullanılabileceğini düşündürmektedir. Bunlar arasında, Fener'de mukim Yahudi kadın Sabatiye'nin üst katında dokuz, alt katında üç odası, bahçesi, üç su kuyusu ve havuzu kapsayan Piripaşa'daki konağına⁵¹³ benzer büyük yapılar olduğu gibi, Kuruçeşme'de sâkin Kalomire'nin Kiremitçi Ahmet Çelebi mahallesinde vaki menzilde bir oda ve boş arsadan oluşan hissesi gibi mütevazı mülkler bulunmaktadır⁵¹⁴.

2.4. Boğaziçi (Rumeli Yakası)

Osmanlı başkentinin Yahudi yerleşimi, sur dışında yalnızca Haliç'in kuzey yakasında inkişaf etmemiş, İstanbul Boğazı'nın Rumeli ve Anadolu sahilindeki kasaba ve köylerinde de gelişme göstermiştir. 17. yüzyılda Boğaziçi'nin Avrupa yakasında, Tophane, Fındıklı, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Arnavutköy, Yahudi topluluklarının yaşadığı yerleşimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yerleşimlerin tamamı, Hasköy gibi, idarî ve adlî yönden Galata kadılığının yetki alanına girmektedir.

⁵⁰⁹ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1073)*, No. 11, 20b- 21a.

⁵¹⁰ BOA, MAD.d, no. 3661, s. 19- 20, 43.

⁵¹¹ Rozen, "Public Space and Private Space Among the Jews of İstanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", 341; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 176.

⁵¹² BOA, MAD.d, no. 3661, s. 10.

⁵¹³ *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil*, 530- 531.

⁵¹⁴ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1073)*, No. 11, 29b.

2.4.1. Tophane, Fındıklı ve Beşiktaş

Galata'nın doğusunda ve Boğaz kıyısında yer alan Tophane semti, Fındıklı'ya kadar uzanan şeritteki mahalleleri kapsamaktadır. Bizans döneminde, ormanlık olan bölgede Yahudilerin yaşadığına dair birtakım izler tespit edilmiştir. Bizans egemenliğinde "Argyropolis" ismiyle tanınan semtte, menora⁵¹⁵ sembolü taşıyan ve Yahudi Yudas'a ait olduğu belirlenen bir mezar taşı bulunmuştur⁵¹⁶.

15. ve 16. yüzyıllara dair belgeler ve fetih sonrası İstanbul'un durumunu tetkike çalışan eserler, Galata surları dışında kalan Tophane ve Fındıklı'nın bağlar ve bahçelerle doğal güzelliklere sahip semtler olduğuna işaret etmektedir⁵¹⁷. II. Mehmet'in semte ismini veren top dökümhanesini yaptırması ve Kanuni Sultan Süleyman'ın tesisi genişletmesi ile Tophane'nin şenlendirilmesi ve hızla gelişmesi sağlanmıştır⁵¹⁸. Tophane mahkemesinin 16. yüzyıla ait bazı kayıtlarında, Yahudilerin taraf olduğu davalara tesadüf edilmekle birlikte, bölgedeki varlıklarının hissedilir düzeyde olmadığı düşünülmektedir⁵¹⁹. Nitekim yüzyıl sonunda yapılan vergi sayımında, cizyesini Fatih Sultan Mehmet Evkafı'na ödeyen biri Aşkenaz, ikisi Geruş cemaatlerine tabi sadece üç kişi Tophane'de sâkin görünmektedir⁵²⁰. Sicilya cemaatinden Hayim gibi kimileri de Tophane'de ikamet etmeyip, yalnızca zanaatını icra için veya ticari faaliyetlerde bulunmak maksadıyla semtteki işyerine gelmektedir. İstanbul'un en merkezî mahallelerinden Hobyar'da oturan Hayim, kalcı esnafındandır ve Tophane'deki kalhânesinde madenleri döküme hazırlamaktadır⁵²¹.

17. yüzyıla gelindiğinde Tophane, Müslüman, Ermeni ve Rum mahalleleri ve buralarda inşa edilen bağlı-bahçeli birçok konak ve yalılarıyla oldukça mamur ve bakımlı bir

⁵¹⁵ Yahudi inancına göre ışığı, Tanrının varlığını sembolize eden yedi kolu şamdan. Günümüzde İsrail Devleti'nin resmi sembolüdür. Galip Atasağun, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dinî Semboller* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 35- 36.

⁵¹⁶ Semavi Eyice, "Fetihten Önce Boğaziçi", *İstanbul Armağanı: Boğaziçi Medeniyeti* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 2/ 103.

⁵¹⁷ Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 7/ 10 (Eylül 1954), 63.

⁵¹⁸ Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Bir Semt-i Meşhur Tophane Değişimin ve Yıkımın Hikayesi* (İstanbul: İstanbul Şehri Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2009), 7- 8.

⁵¹⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Tophane Mahkemesi 2 Numaralı Sicil* (H. 966- 967/ M. 1558- 1559), çev. Rıfat Günel vd. (İstanbul: Kültür A.Ş., 2019), 107, 125, 150, 165, 225, 257, 258; Abdullah Demir, *Tophane Mahkemesi 7 Numaralı Şer'îye Sicil Defterinin İncelenmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 83- 84, 87, 123, 126, 130.

⁵²⁰ BOA, MAD.d, No. 14393, 192, 150, 154, 156.

⁵²¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil* (H. 990- 991/ M. 1582- 1583), haz. Hilal Kazan vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 177.

hüviyete sahiptir. Evliya Çelebi'ye göre Yahudiler, semtte iki cemaat halinde yaşamaktadır. Ayrıca seyyahın, Çufut Hamamı adıyla anılan bir yapıdan ve yine Çufut ismini taşıyan bir sokaktan bahsetmesi, Tophane'deki Yahudi varlığının azımsanacak derecede olmadığını göstergesi olarak değerlendirilmelidir⁵²². Zaten 1691- 92 yılı cizye sayımında, semtte sâkin 103 vergi mükellefi kaydedilmiştir ki bu sayı, Tophane'nin dikkate değer bir Yahudi nüfusu barındırdığına işaret etmektedir.⁵²³

Evliya Çelebi, Tophane'nin devamında Fındıklıdere merkez olmak üzere Cihangir'e, Taksim'e ve Ayaspaşa'ya kadar uzanan Fındıklı semtinin ahvali hakkında da tafsilatlı malumat vermektedir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rağbet gören Fındıklı, mesireleri ve bazı devlet adamları tarafından tesis edilen yapıları ile latif bir yerleşim halini almıştır. İmar ve inşa faaliyetleri, 17. yüzyılda artarak devam etmiştir⁵²⁴. Evliya Çelebi'nin ve aynı yüzyılda semti ziyaret eden Eremya Çelebi'nin Fındıklı'ya ilişkin çizdikleri tablo, semtte Yahudilerin ikametine dair herhangi bir işaret bulundurmamakta, hatta daha ziyade Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu hissini vermektedir⁵²⁵. Bununla birlikte, kadı sicillerinde Fındıklı havalisinde Yahudilerin mülk sahipliğine atıf yapan belgeler, daha 16. yüzyılda, burada Yahudilerin yaşadığını ortaya koymaktadır. Bu belgelerden en mühimi, 1527 tarihli Ayas Paşa Evkafı vakfiyesidir. Semtte bilinen ilk yapı, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziriazamlarından Ayas Paşa'ya aittir. Paşanın Fındıklıdere mevkiinde yaptırdığı bina ve bahçesi, bir taraftan Samiri diğer taraftan İsrail isimli Yahudilerin mülklerine komşudur⁵²⁶. Bir başka belge, Evliya Çelebi'nin “bir çemenzâr yer”⁵²⁷ ifadesiyle tasvir ettiği Pelitçik'in yakınında, Haydar Ağa'ya ait bağın satışından doğan ihtilaf ile alakalıdır. İçinde mükellef bir köşkün bulunduğu bu bağ, Yahudi Martin'in mülküne sınırdır⁵²⁸. 17. yüzyıl mahkeme kayıtları da taraflarını Fındıklı'da sâkin Yahudilerin oluşturduğu dava ve tescil işlemlerine şahitlik etmektedir⁵²⁹. Bunun yanı sıra, yüzyılın sonuna yaklaşırken semtte ikamet eden

⁵²² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 137, 190.

⁵²³ BOA, MAD.d, No. 3661, 10-11, 20- 22, 43- 50.

⁵²⁴ Orhonlu, “Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma”, 61- 78.

⁵²⁵ Kömürçüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 39; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 188- 190.

⁵²⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016- 1035/ M. 1608- 1626)*, çev. Rasim Erol vd. (İstanbul: Kültür A.Ş., 2019), 581- 582.

⁵²⁷ Pelitçik Mesiresi Ayazması için bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 189.

⁵²⁸ 29 Nisan- 7 Mayıs 1578 (Evahir-i Safer 986) tarihli kayıt için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H. 985- 986/ M. 1577- 1578)*, haz. Mehmet Akman vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 109, 113.

⁵²⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1083)*, No. 78, 75b, 122b.

Yahudilere dair sayısal verilere cizye sayım sonuçları kaynaklığında erişilebilmektedir. 1691- 92 yılında, %75'i ekonomik açıdan varlıklı olmaktan uzak, 40 vergi yükümlüsü Fındıklı'da oturmaktadır⁵³⁰. Bu sayıya aileleri de dahil edersek elbette ki semtin Yahudi nüfusu daha kabarık olacaktır. Buna rağmen, Tophane ve Beşiktaş ile mukayeseli değerlendirildiğinde Fındıklı'daki Yahudi nüfusunun daha zayıf kaldığı ilerleyen satırlarda görülecektir.

İstanbul'un fethinden önce bir Rum köyü olan Beşiktaş, II. Mehmet'in şenlendirme politikasıyla beraber Müslümanlar tarafından iskân edilmeye başlanmış, sonraki devirlerde devlet ricalinin ve ilmiye sınıfı mensuplarının teveccühü ile hızla inkişaf etmiştir. Aralarında Yahudilerin de bulunduğu çeşitli etnik-dinî topluluklara ev sahipliği yapan semt, Osmanlı başkentinde birlikte yaşama tecrübesinin açık bir örneğini teşkil etmiştir⁵³¹. Aslında, güzel tabiatıyla çok eski zamanlardan beri ilgi gören bu semte Yahudilerin hangi dönemde yerleştikleri belirsizdir. Galata'da ve Ortaköy'de Bizans zamanında Yahudilerin mevcudiyetine binaen, ayrıca kara ve denizyolu açısından taşıdığı elverişli şartlardan ötürü ticarî bir merkez olmasına istinaden, Osmanlı hakimiyeti öncesinde Yahudilerin Beşiktaş'ta ikameti muhtemel görülmüş, ancak bu olasılık herhangi bir kaynakla desteklenmemiştir⁵³².

16. yüzyılda Beşiktaş'a tabi köy ve mahallelerde Yahudilerin meskûn olduğu bilinmektedir. Semtteki gayrimüslimleri Beşiktaş kadı sicilleri ışığında ele alan bir araştırma, 1552- 1575 yılları arasında Yahudilerin taraf olduğu 121 dava tespit etmiştir. Esasında bu, toplam dava sayısının %3'ü bile değildir. Yirmi üç yıllık zaman dilimi içinde Beşiktaş mahkeme kayıtlarında Yahudilere bu denli az tesadüf edilmesi, ilk etapta cemaat mensuplarının bilhassa aile hukukuna ilişkin meseleler için Yahudi şeriatının cari olduğu haham mahkemelerine başvurma ihtimaliyle açıklanabilir. Ancak bu durum, Yahudilerin bölgedeki nüfusunun diğer gayrimüslim topluluklara nazaran daha seyrek kalmış olabileceğini de akla getirmektedir. Nitekim aynı çalışma, 1574 senesinden sonra Yahudilerin mahkeme kayıtlarında daha fazla yer aldığını belirtmektedir⁵³³. Yahudilerin bu tarihten sonra şer'î mahkemeye rağbetinin hahamların teşvikinden mütevellit olmayacağı açıktır. Söz konusu artış, İberyalı Marranolar ile Almanya ve İtalya'dan

⁵³⁰ BOA, MAD.d., No. 3661, 11, 22, 51.

⁵³¹ Nuri Akbayar, *Dünden Bugüne Beşiktaş* (İstanbul: Beşiktaş Belediye Başkanlığı, 1998), 17- 18.

⁵³² Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 179.

⁵³³ Aynur Emer, *Beşiktaş Mahkeme Kayıtlarında Gayrimüslimler (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 41- 42.

birçok Yahudi'nin Osmanlı ülkesine 16. yüzyıl boyunca devam eden göçü ile alakalı olmalıdır⁵³⁴. Bu çerçevede, 1595 tarihli bir kayıta adı geçen Sinan Paşa Mahallesi'ndeki "Ebora Kenisesi"nin⁵³⁵, Engizisyon baskısına maruz kaldıkları için Portekiz'in Evora kentinden göç ederek Beşiktaş'a yerleşen Marranolar tarafından kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir⁵³⁶.

Evliya Çelebi, deniz kenarına ve yamaçlara bina edilmiş bağlı ve bahçeli yalılarına hayran kaldığı Beşiktaş'ta bir Yahudi mahallesi bulunduğunu söylemektedir⁵³⁷. 17. yüzyıla ait incelediğimiz mahkeme kayıtları ise Evliya Çelebi'nin bahsettiği türden Yahudilere mahsus bir mahalleye değil, Müslüman ve gayrimüslim toplulukların bir arada yaşadığı karma mahallelere gönderme yapmaktadır. Osmanlı elitlerinin sâkini olduğu Sinan Paşa Mahallesi⁵³⁸ ve Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın mescit ve saray yaptırmasıyla teşekkül eden Kılıç Ali Paşa (Sarayı) Mahallesi⁵³⁹ bunlar arasında gelmektedir. Ayrıca Sinan Paşa Mahallesi civarında olduğu belirtilen Kefere Mahallesi gibi Hristiyan unsurların ağırlıkta olduğu bir mahalde oturan Yahudiler de mevcuttur⁵⁴⁰. Kayıtlar, Beşiktaş'ın merkezindeki mahallelerde sâkin Yahudilerin Aragon, Geruş, Alaman gibi Kendi Gelen cemaatlere mensup bireyler olduklarını göstermektedir ki Romanyotlara rastlanmayışı, semtteki Yahudi varlığını Bizans'a kadar dayandırmaya çalışan görüşleri sorgulatır niteliktedir. Semtte Kamanîçe kökenli Yahudiler de yaşamaktadır. İngiliz diplomat Paul Rycout, 1674 senesindeki Lehistan seferinden sonra Kamanîçe'deki Yahudilerin bir bölümünün Edirne ve İstanbul'a nakledildiğinden bahsetmiştir⁵⁴¹. 1695'te Sinan Paşa Mahallesi'nde mütemekkin Kamanîçeli Yako -Müslüman olarak Ali ismini almıştır- ile hemşerisi Molo'nun arasındaki alacak meselesi, onların henüz 1,5 yıldır İstanbul'da bulunduklarını

⁵³⁴ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, 24; Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 152- 153; Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, 12, 25; İnalçık, "Foundations of Ottoman- Jewish Cooperation", 9- 10.

⁵³⁵ 11- 20 Şubat 1595 (Evail-i Cemaziyelahir 1003) tarihli sicil için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1001- 1003)*, No. 23, 64b; Emer, *Beşiktaş Mahkeme Kayıtlarında Gayrimüslimler (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, 46.

⁵³⁶ Engizisyon Mahkemesi'nin Evora, Lizbon, Porto ve diğer Portekiz şehirlerindeki faaliyetleri ve Marranolara yönelik uygulamaları için bkz. Roth, *A History of the Marranos*, 54- 73, 99- 145.

⁵³⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 191.

⁵³⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1107)*, No. 88, 2a, 9b; *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1083)*, No. 78, 107b.

⁵³⁹ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 172- 173; *Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 550, 561- 562;

⁵⁴⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 127 Numaralı Sicil (H. 1090- 1091/ M. 1679- 1680)*, çev. Selman Soydemir vd. (İstanbul: Kültür A.Ş., 2019), 84.

⁵⁴¹ Paul Rycout, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677 Containing the Reigns of the Three Last Emperours* (London: John Starkey, 1680), 315.

göstermektedir⁵⁴². Lehistan seferinden sonra Osmanlı başkentine transfer edilen Yahudiler arasında yer almadıklarına göre bu iki Yahudi'nin ticaret saikiyle şehir yerleşmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Son tahlilde, Eremya Çelebi'nin Yahudilerin çokluğuna değindiği Beşiktaş, 1691- 92 tarihinde 102 Yahudi vergi mükellefi ile Tophane'dekine yakın bir Yahudi nüfusu barındırmaktadır⁵⁴³.

2.4.2. Ortaköy

Evliya Çelebi'nin, tasvirine “Kadim-i a'sarda cümle kefereler sâkin imiş...” sözleriyle başladığı Ortaköy, Kanuni Sultan Süleyman dönemiyle birlikte Türkler tarafından iskân edilen, zamanla ayan ve eşrafın ilgisiyle gelişen bir semttir⁵⁴⁴. Aslında arşiv vesikalarında Beşiktaş'a tabi bir köy olarak geçen Ortaköy'de, Ermenilere ve Rumlara ait dinî ve sivil yapılar bulunmakla birlikte, 17. yüzyılda halkın çoğunluğunu Yahudiler oluşturmaktadır⁵⁴⁵. Yahudilerin burada bir cemaat olarak yapılanması, Bizans devrine kadar dayandırılmaktadır⁵⁴⁶. 1719 Mart'ında Galata mollasına hitaben yazılan bir hüküm, Yahudi cemaatine mahsus Ortaköy'deki ibadethanenin İstanbul'un fethinden önce de var olduğuna işaret etmektedir. 1714- 15 (H 1126) senesinde Ortaköy'deki yangının ardından tahribata uğrayan sinagogun tamirini konu alan belge, Yahudi cemaatbaşısı Mosi v. Semul'un sinagogun geçmişine gönderme yapan ifadelerini içermektedir: “....Feth-i Hakanîden berü taife-i mezbure yedlerine terk ve ibka olunan kenâis-i kadimeden olub...”⁵⁴⁷. Ortaköy sinagogunun hem kadim ibadethanelerden biri olarak tanımlanması, hem İstanbul'un fethinden beri Yahudilerin kullanımına bırakılması, burada daha evvelki dönemlerde cemaat yaşamının mevcut olduğunu düşündürmektedir. Galante, ibadethanenin taşıdığı “Etz ha-Haim”(Hayat Ağacı) adının, geçmişte birçok Bizans sinagoguna verildiğine dikkat çekerek, en azından Bizans hakimiyetinin son dönemlerinde Ortaköy'de bir Yahudi cemaati bulunduğu fikrine yakın durmaktadır⁵⁴⁸.

⁵⁴² *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1107)*, No. 88, 9b.

⁵⁴³ BOA, MAD.d, No. 3661, 11, 22, 51; Kömürçyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 39.

⁵⁴⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 193.

⁵⁴⁵ Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 46; Kömürçyan, *XVII. Yüzyılda İstanbul*, 41.

⁵⁴⁶ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 103, 178.

⁵⁴⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 127, Gömlek No. 1599, 358. Galante, yine bir yangın sonrası sinagog onarımına ilişkin 12 Kasım 1825 tarihli bir belge yayınlamıştır. Bkz. Galante, *Les Juifs de Constantinople Sous Byzance*, 33- 36.

⁵⁴⁸ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 103.

16. yüzyılda Ortaköy'ün, Yahudiler için Boğaziçi'nde popüler yerleşimlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Arnavutköy'ü 1575 senesinde ziyaret eden Gerlach, güzergâhında yer alan Ortaköy'den “Yahudilerin köyü” diye bahsetmektedir⁵⁴⁹. Yüzyılın ikinci yarısına ait Beşiktaş sicil defterleri, Yahudi cemaati mensuplarının kasaplık, kuyumculuk, hekimlik, tercümanlık ve mültezimlik gibi yüksek kazanç getiren meslekler icra ettiklerini göstermektedir⁵⁵⁰. Yahudi toplumunun gelir düzeyi yüksek, varlıklı kesimi, Boğaz kıyısındaki semtlerde gösterişli konaklarda yaşama eğilimindedir. Belvedere Sarayı adı verilen konutuyla Yasef Nasi, bu konuda Yahudi seçkinlerin öncüsü olarak görülebilir⁵⁵¹.

1595- 97 cizye sayımı, Fatih Sultan Mehmet Evkafı reayasından altı vergi mükellefinin Ortaköy'de oturduğunu göstermektedir. Mükelleflerin tamamı Mesina, Aragon, Senyora ve Kordova olmak üzere Kendi Gelen cemaatlerin üyeleridir. Orta ve düşük gelir sahibi olarak vergilendirilen bu bireylerden kâtiplik, didebanlık ve meyhanecilik yaparak geçimlerini sağlayanların yanı sıra, Mendes- Nasi ailesinin evinde hizmetkârlık yapanlar da vardır. Üç mükellefin, Çavuşbaşı denilen odalarda ikamet ettiği belirtilmiştir⁵⁵².

Evliya Çelebi, Ortaköy'de deniz kıyısında ve dere kenarında konumlandığını belirttiği iki bini aşkın yalının arasında Yahudi mülklerini de görmektedir. Evliya, bu yalılarından birkaçını sahiplerinin isimleriyle zikrettiğine göre, gerçekten yazmaya degecek kadar beğenmiş olmalıdır. Baltacı Mahmut Ağa'nınki ile başlayan listesinde Şekerci Yahudi, İshak Yahudi, Mimar Mustafa, -muhtemelen IV. Murat'ın kızı- Safiye Sultan, I. Ahmet dönemi başlarında defterdarlık yapan Ekmekçizade Ahmet Paşa, Cigalazade Mahmut Bey, Kara Hasanoğlu, yeniçeri ocağının yüksek rütbeli zabiti Çelebi Kethüda ve Nakkaş Paşa'nın yalıları da yer almaktadır⁵⁵³. Şekerci ve İshak Yahudiler, üst düzey Osmanlı memurları ve hanedan mensupları ile komşu yalılarda, şatafatlı yaşamlar sürdürmektedir. Bu yaşam standardını yakalayabildiklerine göre, büyük servet sahibi olmaları ve mültezimlik gibi yüksek kazanç getiren faaliyetlerle uğraşmaları muhtemeldir. Bazıları, Senyora cemaatinden Esperanza gibi Ortaköy'de denize nazır görkemli bir mülke sahip

⁵⁴⁹ Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, 1/ 201.

⁵⁵⁰ Emer, *Beşiktaş Mahkeme Kayıtlarında Gayrimüslimler (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, 54- 55.

⁵⁵¹ Yasef Nasi'nin meslekî kariyeri ve faaliyetleri için bkz. Abraham Galante, *Don Joseph Nassi: Duc de Naxos d'apres de Nouveaux Documents* (Constantinople: Fratelli Haim, 1913; Roth, *Dona Gracia of the House of Nasi*. Nasi ve halası Gracia Mendes'in Boğaz'daki konutunun konumu, “Kuruçeşme” başlığı altında ele alınmıştır.

⁵⁵² BOA, *MAD.d*, No. 14393, 170- 171, 182, 194- 195, 204- 205.

⁵⁵³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap/ 193.

olmakla birlikte, İstanbul'un merkezinde ikamet etmektedir. Esperanza'nın ölümünden sonra varislerine intikal eden bu mülkün yarı hissesi 4.000 esedi kuruşa satılmıştır⁵⁵⁴. Yahılardan başka Ortaköy'ün iç kesimlerinde de birçok Yahudi meskundur. Evliya Çelebi, han, imaret ve bedesten türünde yapıların bulunmadığı köyde, bağ ve bostanların çok sayıda oluşuna değinmektedir⁵⁵⁵. Mahkeme kayıtları, Ortaköy'ün sınırları dahilindeki bağların sahipleri arasında Rumların ve Ermenilerin yanı sıra Yahudileri de saymaktadır. Örneğin, vadideki "Kasımdulu/ Kasımtolu" mevki, Yahudi mülkiyetindeki bağların zikredildiği mahallerdendir⁵⁵⁶. Avrupa'dan göç eden Yahudiler, Ortaköy'deki bağlarında enginar yetiştiriciliği yaparak, İstanbulluların bu bitki ile tanışmasına vesile olmuşlardır⁵⁵⁷.

17. yüzyılda Ortaköy, Yahudi nüfusunda belirgin değişimler yaşamıştır. 1618 yangını gibi İstanbul'un merkezindeki mahallelerde yaşanan felaketlerin, şüphesiz ki bu değişimde etkisi büyüktür. Bedesten'de çıkan yangın Yahudi mahallesine zarar verdiğinde evsiz kalarak, yeni konut arayışına giren Yahudilerin bir kısmı Ortaköy'e yönelmişlerdir⁵⁵⁸. Harik Kebir'in meskenlerini ve sinagoglarını alevlere esir edişinin ardından, ilk etapta Üsküdar'a sığınanların bir bölümü de ilerleyen süreçte Boğaziçi'nin Rumeli yakasına, Ortaköy'e yerleşmeyi tercih etmiştir⁵⁵⁹. 1660 yangınının Ortaköy'e sürüklediği mağdurlar arasında, Dona Gracia Mendes'in Balat'ta kurduğu yeşivaya başkanlık eden Mose ben Nissim Benveniste gibi muteber hahamlar da vardı⁵⁶⁰.

⁵⁵⁴ Söz konusu mülk birçok bölümden oluşmaktadır: çökertme tavanlı ve şehnişinli bir bab fevkanî oda, yanında nim sofalı ve bölme musandıralı ve kenifli bir bab oda; batı tarafında çökertme tavanlı, bir duvarında mermer musluğu, bölme musandıralı, kenifi havi bir bab cumba ocaksız oda; musandırası üzerinde yapılmış tahtaboş; doğu tarafında içinde bir kuyusu olan mutfak, yanında bir bab ocaklı cumba oda, kaygan döşemeli denize nazır iki bab bölme oda ve içlerinden geçme müstakil mutfak ocağı ve fırını ve kenifleri olan avluya nazır iki bab oda; deniz tarafında beş kepenkli dört dükkan, iki mahzen, bir su kuyusu, sokak kapısı, kaygan döşemeli bir su kuyusu; bu alana nazır bir orta oda, tahtında bir su kuyusu, mahzen; umumî yolun üzerine inşa edilmiş bir bab sofalı, bahçeye nazır şahnişinli, kaygan döşemeli dehliz; batı tarafında hudut dahilinde bulunan yıkılmaya yüz tutmuş fevkanî ve tahtanî iki bab odayı muhtevi menzil; yine o dehlize bitişik şekilde batı tarafında üç şahnişin, bir bab oda, kenif; doğu tarafında şehnişinli bir bab ocaklı oda, altında bir bab bölme oda ve tahtında bir kiler, sofa, iki fırınlı- kuyulu ve kenifli mutfak; altında başka kapılı bir sofa oda, bir ocaklı- fırınlı ve kenifli mutfak, iki halvetli ve camekânli bir hamam, bir mahzen, ve yine bir sofa ve bir mermer musluğu havi kaygan döşemeli meydan ve içinde bir sundurma, dört kuyu, limon ve sair meyve ağaçlarını havi bahçe. *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1083)*, No. 78, 127b- 128a.

⁵⁵⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap/ 193.

⁵⁵⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil (H. 1061- 1062/ M. 1651- 1652)*, ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: Kültür A.Ş Yayınları, 2019), 71- 72, 181.

⁵⁵⁷ İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 115.

⁵⁵⁸ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 177; Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 178- 179.

⁵⁵⁹ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 182- 183.

⁵⁶⁰ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 179.

M. Rozen, Mose Benveniste'nin responsasını kaynak alarak, 1628 yılında, bağ ve bahçelerin ağırlıkta olduğu Ortaköy'deki Yahudi yerleşiminin gelişimine dair bir tasvir nakletmektedir: Bu dönemde Ortaköy'de Müslüman ve Rum mülklerine komşu evlerde yaşayan az sayıda varlıklı Yahudi bulunmaktadır. Sosyo-ekonomik seviyesi daha düşük olan bireyler ise ancak Müslüman maliklerin kiracısı olarak yaz aylarını burada geçirmektedir. Fakat, pek çok Yahudi'nin geçici olarak Ortaköy'de yaşaması, Müslümanlarla ilişkilerine zarar verebileceği düşüncesiyle, daimî olarak ikamet eden Yahudilerde endişe yaratmaktadır. Bölgenin Müslüman sâkinleri, zamanla, mülklerini Yahudilere kiralamanın maddî avantajlar sunduğu farkındalığı ile daha fazla kiralık konut inşa etmiştir. Yirmi yıl içinde Yahudilerin rağbetiyle birlikte Ortaköy'ün nüfusu artmıştır. Elbette ki bu durum yeni ibadethane ihtiyacını doğurmuştur. Ancak İslam hukukunun gayrimüslimlere yeni ibadethane inşası hususunda izin vermemesi, yapılan sinagogun kapatılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine, "Müslüman ileri gelenlerinden biri, -kendi evininin hükümdarı olduğunu söyleyerek- ibadethane olarak kullanılmak üzere evini Yahudilere açmıştır"⁵⁶¹. Bu anlatımın, farklı tarih için geçerli olmak üzere Osmanlı belgeleriyle bağdaşan bir tarafı vardır. Galata mahkemesine ait bir kayıt, Ortaköy'de mukim Yahudilerin, kendi dindaşlarının bölgeye iskânından duydukları tedirginliği belgelemektedir. 17 Mayıs 1683 tarihinde Ortaköy ahalisinden cemaatbaşı Avraham ve bir grup Yahudi, kadı huzuruna çıkarak bir beyanda bulunmuşlardır. Bu beyana göre, bazı yabancı Yahudiler, köylerine gelerek evler kiralamış ve böylece yerleşmeye başlamışlardır. Haklarında bilgi sahibi olunmayan bu şahısların fesat çıkarıp kaçmaları halinde köy halkının mesul tutulacağı düşüncesiyle köyün daimî sâkini olan Yahudiler aralarında karar alarak, doğabilecek sorunları engellemek için bir çözüm geliştirmişlerdir: Bundan böyle, köye yerleşmek isteyen Yahudiler, ancak kethüda ve cemaatbaşlarını kefil göstermek suretiyle evler kiralayabilecektir. Üstelik halen Ortaköy'de kiracı olarak oturan yabancı Yahudiler de etraflıca araştırılacak ve kefil sunamadıkları takdirde iskanlarına izin verilmeyecektir⁵⁶².

17. yüzyıl boyunca gördüğü yoğun ilginin sonucunda Ortaköy, Boğaziçi'ndeki en kalabalık Yahudi yerleşimi olarak kendini göstermektedir. 1691- 92 yılındaki cizye

⁵⁶¹ Rozen, "Public Space and Private Space Among the Jews of İstanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", 340.

⁵⁶² *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Şer'îye Sicil Defteri (1094)*, No. 130, 54b; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 656- 657.

listelerinde, 637 vergi mükellefi bu köyde sâkin tahrir edilmiştir. Mükelleflerin çoğu, İstanbul'un diğer muhitlerindeki dindaşları gibi en düşük cizye kategorisinde vergilendirilmiştir. Yine de zenginlerin %6 oranındaki varlığı, Boğaz kıyısındaki en müreffeh Yahudi yaşamının Ortaköy'de bulunduğunu göstermektedir⁵⁶³. Dönemin Osmanlı mahkemesine yansıyan davalar ve tescil işlemleri, Ortaköy'ün Kendi Gelen cemaatler için popüler bir yerleşim olduğu hissini vermektedir. Bilhassa Sefarad Portugal ve Senyora cemaatlerine tabi Yahudilerin tarafı olduğu davalar dikkati çekmektedir. Mahkeme kayıtlarında köy sâkinleri arasında, Avrupa menşeli Geruş, Aragon, Hanan, Kalavriye, Alaman cemaatleri ile daha seyrek olmakla birlikte Selanik, Eski (Büyük) İstanbul, İzdin gibi Sürgün cemaatlerin mensuplarına da tesadüf edilmektedir⁵⁶⁴.

2.4.3. Kuruçeşme ve Arnavutköy

Ortaköy'ün ilerisinde, Boğaz'ın sarp ve kayalık bir mevkiinde yer alan Kuruçeşme, resmî belgelerde Beşiktaş'a bağlı bir köy olarak geçmektedir⁵⁶⁵. Havasının ve suyunun güzelliği, varlık ve itibar sahibi zümrelerin buraya temayülüne yol açmış, sahil boyunca yalılar ve konaklar inşa ettirmelerine sebep olmuştur. Kadı sicilleri, yeşillik alanları ve ayazmalarıyla şifa kaynağı bu yerleşimde, 15. yüzyılın ikinci yarısında Yahudilerin yaşadığını gösterir izler taşımaktadır. Bursa kadı mahkemesine ait 16 Kasım 1485 tarihli bir kayıt, Kuruçeşme'de sâkin Yahudi Şaban ile Said-Çukurlu İsmail arasında ipek alışverişinden doğan alacak davasına şahitlik etmektedir. Aynı sene kadı huzurunda gerçekleşen bir borç ikrarında, Kuruçeşme'de oturan Niğbolu doğumlu Salomo'nun adı zikredilmektedir⁵⁶⁶. Bu çerçevede kayıtlar, Osmanlı başkenti henüz İber Yarımadası'ndan Sefarad akını ile tanışmamışken, Kuruçeşme'de Yahudilerin ikamet ettiğini belgelemektedir. Bilhassa Salomo'nun Bulgaristan'ın kuzeyindeki Niğbolu'da doğmuş olması, II. Mehmet'in fetih sonrasında sürgüne tabi tuttuğu Yahudileri yalnızca

⁵⁶³ BOA, MAD.d, No. 3661,

⁵⁶⁴ *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1107)*, No. 78, 73b, 74a, 94a, 102b, 105b, 108a- 108b, 113b, 120b, 122b, 123b, 127b; *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1099)*, No. 11, 126a- 126b; *Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil*, 71- 72, 129, 172; *Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 491- 492; *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 81- 82; *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil*, 312; *İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil*, 433; Akkoyun, *Galata Mahkemesine Ait 94 No'lu (H. 1074- 1075) Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, 338- 339, 388-389; Ramazan Gözen, *Beşiktaş Mahkemesi 62 Numaralı Şer'îye Sicili Defteri (H. 1061- M. 1651)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 98- 99.

⁵⁶⁵ *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1107)*, No. 78, 67a, 80a.

⁵⁶⁶ Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler* 10/ 14 (1980- 1981), 16, 59, 83, 89.

Suriçi’nde değil, İstanbul’un banliyölerinde de iskân ettiğini bir kez daha göstermektedir. Bu dönemde Kuruçeşme’de yaşayan Yahudiler Romanyot idiler. 1595-97’de gerçekleştirilen cizye sayımında, ikamet yeri kaydedilen 1.579 vergi mükellefinin 27’si Kuruçeşme’de yaşamaktadır⁵⁶⁷. Bu sayı, genel nüfus (1.579 vergi yükümlüsü) içinde %2’ye dahi erişemeyecek derecede düşük bir orana tekabül eder. Ancak aynı sayımda, Tophane’de 3, Ortaköy’de 6 mükellefin sâkin görüldüğünü göz önünde bulundurursak, Kuruçeşme gibi bir köy/kasaba için 26 hane reisinin varlığı dikkati hak etmektedir. Bu çerçevede Kuruçeşme, 16. yüzyılın son yıllarında, Boğaziçi’nin Rumeli yakasındaki en kayda değer Yahudi yerleşimidir. Cizye defterinde kayıtlı kişilerin yalnızca dördü Sürgün cemaatlerinin üyeleridir ki dolayısıyla Romanyot kökenlidir. Kendi Gelen cemaatlerin mensubiyetinde tahrir edilenler ise 23 kişidir. Bunların arasında Sicilya ve Kalavriye gibi İtalya kökenli Yahudiler olduğu gibi, İspanya menşeli Geruş, Kordova ve Katalan cemaatlerinin üyeleri de bulunmaktadır. Fakat bu sayıma göre, Kuruçeşme’de oturan Yahudi toplulukları içinde en baskın grup Senyora cemaatidir. Hatta İstanbul genelinde, Senyora cemaatinin ikameti konusunda veri sahibi olduğumuz üyelerinden %28’i bu semtte yaşamaktadır. Kuruçeşme’nin Senyora cemaati için özel bir anlamı olduğu açıktır. Cizye defterinde, “Cemaat-i Senyora” başlığı altında isimleri kaydedilen Yahudilerden bir kısmı, “Senyora Yahudiyye”nin evinde sâkin, hatta hizmetkârı olarak görünmektedir. Cemaatin müessisi Dona Gracia Mendes, cizye sayımının yapıldığı 1595-97 tarihinde hayatta olmadığına göre “Senyora Yahudiyye” diye bahsedilen kişinin, kızı Reyna Mendes- Nasi olması gerekir. Bu ikametgâhın konumu, çoğunlukla Kuruçeşme’de gösterilmekle birlikte, iki yerde Ortaköy şeklinde geçmektedir⁵⁶⁸. Yasef Nasi ve halası Dona Gracia Mendes’in bir saray kadar lüks şartları haiz konutunun mevkii, Osmanlı ve İstanbul Yahudilerini konu alan kimi çalışmada Ortaköy, kimisinde Kuruçeşme olarak gösterilmiştir⁵⁶⁹. Bu durum, öncelikle, biri Kuruçeşme’de, diğeri Ortaköy’de iki ayrı evin var olabileceğini düşündürmüştür⁵⁷⁰.

⁵⁶⁷ BOA, *MAD.d*, No. 14393, 137, 143, 153- 154, 162- 163, 181, 185, 188, 190.

⁵⁶⁸ BOA, *MAD.d*, No. 14393, 171, 192- 197.

⁵⁶⁹ Rozen, söz konusu evin Kuruçeşme’de olduğunu belirtmektedir. Bkz. Rozen, “Public Space and Private Space Among the Jews of İstanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, 339. Shaw, Galante ve Heyd ise evin konumunu Ortaköy olarak vermektedir. Bkz. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler*, 138- 140; Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 180; Heyd, “On Yedinci Yüzyılda İstanbul’daki Yahudi Toplulukları”, 184.

⁵⁷⁰ M. Sevilla-Sharon, Nasi ailesinin Kuruçeşme ve Ortaköy’de iki farklı konağa sahip olduğunu yazmaktadır. Bkz. Moshe Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 106.

Ancak Ortaköy ile Kuruçeşme semtlerinin birbirine sınır oluşunun, bazı Avrupalı seyyahların seyahatnamelerinde yaşamlarına yer verdiği Nasi- Mendes ailesine⁵⁷¹ ait bu yapının bulunduğu mahallin tanımlanmasında karışıklığa sebep olabileceği hesaba katılmalıdır. Son tahlilde, Yahudi matbuatı adına önemli faaliyetlerin de yürütüldüğü bu ikametgâhın, Kuruçeşme'nin Ortaköy'e yakın bir mevkiinde ve Boğaz manzarasına hakim surette yer almış olması gerekmektedir.

17. yüzyılda Kuruçeşme, dere içinde bir Müslüman mahallesine karşın üç Rum mahallesinin bulunduğu bir yerleşimdir. Bedesteni, hanı ve imareti olmadığı halde, semtte 200 kadar dükkân vardır. Evliya Çelebi, biri Ermeni ve ikisi Rum kilisesi olmak üzere üç Hristiyan mabedinden bahsederken, on bir cemaat halinde yapılanmış Yahudilere ait üç sinagog olduğunu belirtmektedir⁵⁷². Eremya Çelebi'ye göre “burada pek çok miktarda mağrur Yahudiler” oturmaktadır⁵⁷³. Yahudi toplumunun yüksek gelir edinen ve prestijli meslekler icra eden kesiminin konutları sahildedir. Bu konutların maliklerinden biri de kira kadın Esperanza Malki'dir. Geruş cemaatinden Avraham, 1599 Haziran'ında Esperanza'ya biri deniz kenarında, diğeri Kuruçeşme'nin başka bir mevkiinde olmak üzere iki mülkünü 240.000 akçeye satmıştır. Esperanza'nın satın aldığı bu mülklere komşu evler, yine Yahudi cemaatinin mensuplarına aitti. Komşularından Salomon, değerli taş yapımı ve ticareti ile uğraşan bir cevherîydi⁵⁷⁴. Geruş cemaatinden Yako'nun eski Anadolu kazaskeri Mustafa Efendi'ye sattığı yalısı da iki taraftan Yahudi mülklerine sınırdı. Yako, esasında Balat'ta Karabaş Mahallesi'nde yaşıyordu. Kuruçeşme'deki mülkü, basit tek katlı bir bina değil, bozahane ve dükkânları müstemil bir yapı idi⁵⁷⁵. Cana cemaatinden İsak'ın denize nazır mülkü de içerdiği bölümler ile varlıklı bireylerin sahibi olabileceği türdendi. Eyüp Kapısı haricinde sâkin İsak'ın Kuruçeşme'deki yalısı, şahnişinli odalarla hareketlendirilmekle birlikte, kahve odası,

⁵⁷¹ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 117, 159- 161; Hans Jacob Breüning, *Breüning Seyahatnamesi: Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579*, çev. Selma Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 83, 181; de Villalon, *Türkiye Seyahati Kanuni Devrinde İstanbul: 1557 Yılında Bir El Yazması Osmanlılara Esir Düşen İspanyol Pedro'nun Anıları*, 308- 310; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, 2/ 510, 705- 706.

⁵⁷² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 193.

⁵⁷³ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 41.

⁵⁷⁴ *Galata Şer'îye Sicil Defteri* (993), No. 21, 103a.

⁵⁷⁵ 13 Aralık 1679 (10 Zilkade 1090) tarihinde satışa konu olan yapıya ilişkin detaylar için bkz. *Rumeli Sadareti Mahkemesi 127 Numaralı Sicil*, 89- 91.

hamam ve camekân, liman gibi iç ve dış mekân bileşenlerini mimarîsinde bulundurmaktaydı⁵⁷⁶.

1595-97 cizye defteri, Suriçi'nin kalabalık mahallelerinde revaç bulan Yahudihanelerin Haliç'in kuzey tarafında, Hasköy'de daha az karşılaşılan bir konut tipi olduğunu göstermiştir. Bu dönemde, Boğaziçi'nde yalnızca Tophane'deki bir Yahudihane Aşkenaz ve Geruş cemaatinden iki kişi meskûn kaydedilmiştir. Kuruçeşme ve Ortaköy'de ise Yahudihane bulunduğu işaret eden herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁵⁷⁷. Elbette ki bu durum, hem şehrin merkezine kıyasla Boğaziçi'ndeki Yahudi popülasyonunun daha düşük olması, hem de yapılaşmanın sur dahilindeki gibi dar bir alana sıkışmak zorunda kalmaması ile alakalıdır. 17. yüzyılın sonlarına doğru Kuruçeşme'de yaşayan vergi mükellefi sayısı 128'e erişmiştir⁵⁷⁸. Döneme ait incelediğimiz kadı sicillerinde, Portakal, Katalan, Geruş, Senyora, Hanan ve Cana gibi Kendi Gelen cemaatleri mensuplarının taraf olduğu dava ve muamelelere tesadüf edilmektedir.

Nüfusunun büyük kısmını Rumların teşkil ettiği Arnavutköy, Yahudi elitlerin, servetlerinin sağladığı konforlu yaşamı toplumdan sâkinmadan sürdürebildikleri Boğaziçi'ndeki yerleşimlerden bir diğeridir⁵⁷⁹. 16. yüzyıl sonunda, Geruş, Hanan, Eğriboz cemaatlerinden olmak üzere cizyesi Fatih Sultan Mehmet Evkafı'na tahsis edilen dört vergi mükellefi Arnavutköy'de sâkindir. Bunlardan Yomtov çerçilik yaparken, Nevah Salomo balıkhanede didebandı ve kasabada bir Hristiyan'ın evinde oturmaktaydı⁵⁸⁰. Yahudi cemaatinin mensupları, burada hem deniz kenarında hem iç kesimlerde konutlar, bağlar ve bahçeler edinmişlerdi⁵⁸¹. Evliya Çelebi sahildeki bin kadar bahçeli ve mamur evin tamamında Rumların ve Yahudilerin oturduğunu söylemektedir. Seyyahın “ehl-i zevk ve ehl-i saz” olarak tasvir ettiği kasabanın Yahudileri arasında özellikle Benli Yahudi, saz ve tambur ustası olarak nam salmıştır⁵⁸².

⁵⁷⁶ 3 Kasım 1671 (1 Recep 1082) tarihli kayıt için bkz. *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1083)*, No. 78, 100a.

⁵⁷⁷ BOA, MAD.d, No. 14393, 150, 156.

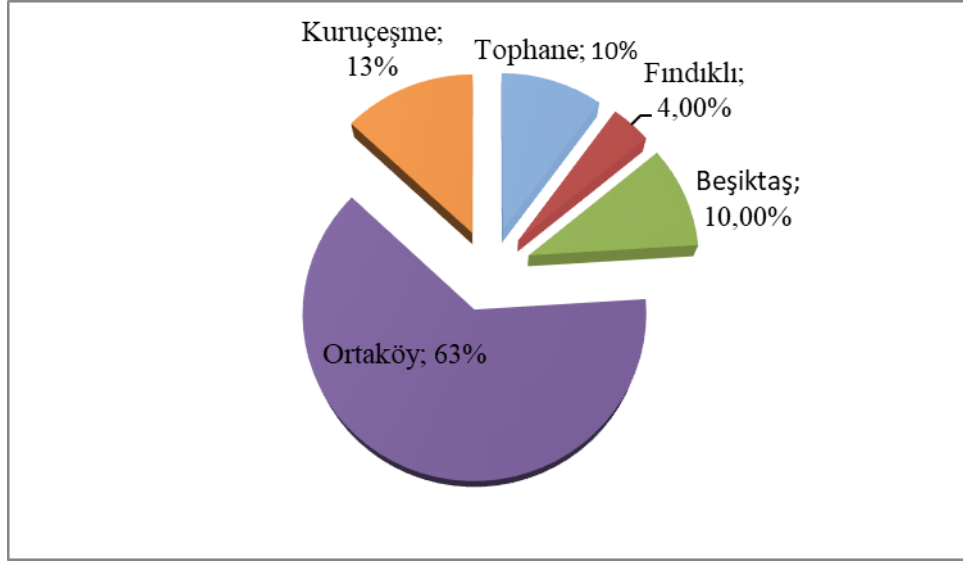
⁵⁷⁸ BOA, MAD.d, No. 3661, 10, 22, 55.

⁵⁷⁹ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, 202.

⁵⁸⁰ BOA, MAD.d., No. 14393, 143, 145, 155.

⁵⁸¹ *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106-1107)*, No. 78, 86a, 87a- 87b, 90b; *Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil*, 54, 112, 125; *Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 296; *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067- 1069/ M. 1656- 1658)*, çev. Yılmaz Karaca vd. (İstanbul: Kültür A.Ş., 2019), 548; Emine Zeynep Çamlı, *H. 980- 983/ M. 1572- 1575 Tarihli Beşiktaş 10 Numaralı Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 154.

⁵⁸² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 193.

Grafik 3: 17. Yüzyıl Sonlarında Boğaziçi’nde Yahudi Yerleşimi

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 3661.

2.5. Üsküdar ve Çevresi

Geçmişte “Krisopolis” (Altın Kent) ve “Skutari” isimleriyle anılan Üsküdar, ilk kez Orhan Gazi zamanında 1352 yılında fethedilmiş⁵⁸³, ancak kendisine bağlı mahalle ve köylerle birlikte idarî yapılanması İstanbul’un fethinden sonra gerçekleşmiştir. Boğaziçi’nin Anadolu yakasında Yahudileri sâkin bulduğumuz Çengelköy, İstavroz ve Kuzguncuk köyleri idarî-kazaî açıdan Üsküdar kadılığına tabi yerleşimler olmuştur. Üsküdar genelinde Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğunu bildiren bölgenin 16. yüzyıldaki nüfus yapısını inceleyen çalışmalar, gayrimüslimlerin bu köylerde sâkin olduklarını belirtmektedir⁵⁸⁴.

Bölgedeki ilk Yahudi yerleşiminin Kuzguncuk’ta oluştuğu düşünülmektedir. Galante, Bizans döneminde burada bir Yahudi topluluğunun mevcudiyetine delalet eden izlerden bahseder. Osmanlı dönemi için ise Kuzguncuk Yahudi mezarlığında, İbrani takvimi ile 5322 (1562) tarihli bir mezar taşının bulunduğuna değinir⁵⁸⁵. Aslında, şehirdeki etnik-

⁵⁸³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 1/ 23, 37; Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), 1/ 19, 28.

⁵⁸⁴ Hanefi Bostan, “XV- XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6- 9 Kasım 2008 Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009), 2/ 365- 373.

⁵⁸⁵ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 183- 184.

dinî grupların yaşamı açısından vazgeçilmez kaynaklar olan kadı sicillerindeki kayıtlar, bu tarihten daha eskiye dayanmaktadır. Üsküdar mahkemesine ait 1516 tarihli bir sicil, sahibi olmadığı halde Kuzguncuk'taki bir evi Mihal isimli zimmiye satan Yahudi bir aileyi zikretmektedir⁵⁸⁶. 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren Üsküdar mahkemesi, Yahudilerin tarafı olduğu birçok dava ve tescil işlemine şahitlik etmiştir. Söz konusu dönemde Kuzguncuk'taki Yahudi nüfusu, yeni ibadethane ihtiyacını doğuracak denli artmış olacak ki köy sâkinlerinden Yahya, evini dindaşlarına açmıştır. 1549 yılında “evinde yeniden bina olunmuş kilise vardır” denilerek ihbar edilen Yahya, konutunu sinagoga çevirmemesi konusunda uyarılmıştır⁵⁸⁷. Yine siciller vasıtasıyla Kuzguncuk'a kıyasla epey seyrek de olsa 1570-80'lerde Üsküdar'da Mamure Mahallesi'nde ikamet eden Yahudilerin bulunduğunu öğrenmekteyiz⁵⁸⁸.

Mamure Mahallesi, II. Selim'in hasekisi ve III. Murat'ın validesi Nurbanu Sultan'ın medrese, darülhadis, darülkurra, darüşşifa, sıbyan mektebi, tekke ve tabhane ile beraber inşa ettirdiği caminin konumlandığı mahalledir⁵⁸⁹. Koca Sinan'ın mimarlığında 1570 senesinde başlayıp 1583'te tamamlanan cami, evvela “Valide Cami” ismiyle anılsa da sonradan Kösem ve Gülnuş Emetullah Sultanların Üsküdar'da külliye tesis etmeleri üzerine “Valide-i Atik Camii” olarak tanınmıştır⁵⁹⁰. Valide-i Atik Camii ve külliyesinin bina edildiği yer, Üsküdar'ın merkezinde değil, günümüzde Toptaşı denilen semtte oluşturulan yeni bir mahallededir. Külliyenin inşa faaliyetlerine girişilmeden önce burada yerleşimin başladığı öne sürülmüştür⁵⁹¹. Nurbanu Sultan, tam teşekküllü külliyesinin giderlerini karşılamak amacıyla Üsküdar ve İstanbul'da gelir getiren birçok mülk vakfetmiştir. Bunun yanı sıra sultanın vakfının ana gelir kalemleri arasında Yahudi, Hristiyan ve Kiptilerin cizye ve ispenç vergileri de yer almıştır. Vakıf cabileri tarafından tahsil edilen cizyelerin bir kısmı, Üsküdar'da ikamet eden vergi mükelleflerine aittir⁵⁹².

⁵⁸⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil* (H. 919- 927/ 1513- 1521), haz. Bilgin Aydın vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 244.

⁵⁸⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil* (H. 956- 963/ M. 1549- 1556), haz. Orhan Gültekin (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 140.

⁵⁸⁸ *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil*, 81; *Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 119, 131, 161.

⁵⁸⁹ “Nefs-i Üsküdar'da sahibetü'l-hayat ve'l-hasenat zâtü'l-aliyyi ve's-sa'adât Valide sultan hazretlerinin mahalle-i Ma'mure'de bina ettiği cami '-i şerifin...” *Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 59.

⁵⁹⁰ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 1/ 128- 134; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1/ 365- 377.

⁵⁹¹ Tijen Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı'nın Sosyal ve Ekonomik Açısından İncelenmesi 1582- 1826* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 275.

⁵⁹² Ramazan Pantık, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686- 1727)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 68- 84; Sabırlı, *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı'nın Sosyal ve Ekonomik Açısından İncelenmesi 1582- 1826* 154- 208.

Üsküdar ve Kuzguncuk, cizyesi Fatih Sultan Mehmet Vakfı'na mahsus kılınan Yahudi vergi yükümlülerine de ev sahipliği yapmıştır. III. Mehmet döneminde, vakfın reayasından Kuzguncuk'ta iki, Üsküdar'da üç kişinin yaşadığı tespit edilmektedir. Bunlardan yalnızca attar Yako, Geruş cemaatine mensup olarak Sefarad kökenlidir ve Valide Sultan odalarında ikamet etmektedir. Diğer dört kişinin ismi Sürgün cemaatlerin listelerinde yer almaktadır. Kereste-füruşluk yapan Menahim gibi birkaç kişi ise Suriçi'nde oturduğu halde Üsküdar'da çalışarak evlerini geçindirmektedir⁵⁹³.

Kuzguncuk'un Yahudi yaşamındaki yeri 17. yüzyılda önemini korumuş ve Eremya Çelebi'nin satırlarında burası, "Yahudi köyü" olarak nitelendirilmiştir. Rumlara ait bir kilise ve ayazmanın bulunduğu bu köyde, Yahudiler denize nazır konutlarda oturmaktadır⁵⁹⁴. Nakkaştepe'deki mezarlık, Yahudilerin Kuzguncuk'a atfettiği değer bir sonucu olarak bir hayli kalabalıktır. Kutsal Topraklar ile aynı kıtada bulunduğu için Kuzguncuk mezarlığı, hac farızasını yerine getiremeyen, ömründe Kudüs'e gitmek veya yerleşmek isteyip de dileğini gerçekleştiremeyen Yahudilerin defnedilmeyi tercih ettikleri, şehrin farklı noktalarından ölümlerini getirdikleri bir yerdir⁵⁹⁵.

Halkının büyük çoğunluğu Rum olan Çengelköy ile 18. yüzyıl ortalarına değin İstavroz tesmiye edilen Beylerbeyi de Yahudilere ait ev, arsa, bağ ve bahçelerin bulunduğu, ancak Yahudi ikametinin Kuzguncuk kadar yoğun olmadığı köylerdir⁵⁹⁶.

17. yüzyıl, Galata'da baş gösteren veba ve kolera salgınlarından kaçanlar ile Harik-i Kebir'de evsiz kalarak göç edenlerin etkisiyle Üsküdar'daki Yahudi nüfusunun hissedilir derecede arttığı bir dönemdir⁵⁹⁷. Eremya Çelebi, Üsküdar'daki gezintisi sırasında sahil boyunca Yahudi konutlarının önünden geçmiştir ve Şemsipaşa Camii yakınlarında çalıştığını söylediği debbağlar arasında Yahudilerin bulunması muhtemeldir⁵⁹⁸. Kadı mahkemesine intikal eden bazı şikayet veya muameleler de semtte Yahudi nüfusunun arttığı yönünde bir intiba oluşturmaktadır. Şikayetlerden biri, 1665 yılında İmrahor Mahallesi'nin Müslüman halkı tarafından dile getirilmiştir. Halk, Yahudilerin yeni bir

⁵⁹³ BOA, MAD.d, No. 14393, 30, 53, 64, 118, 158.

⁵⁹⁴ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 47.

⁵⁹⁵ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 64.

⁵⁹⁶ *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 348; *Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil*, 200; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940- 942/M. 1534- 1536)*, haz. Kenan Yıldız (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 105; *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987- 988/M. 1579- 1580)*, haz. Rıfat Günelan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 317, 333.

⁵⁹⁷ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 149, 182; Franco, *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman*, 88- 89.

⁵⁹⁸ Kömürciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, 48.

ibadethane ihdas ettiklerinden yakınmakta ve bu durumun Müslümanlar için sâkincaı olduğu iddiasıyla mahalleden ihraçlarını talep etmektedir⁵⁹⁹. Olayın Harik-i Kebir'den beş yıl sonra gerçekleştiği dikkate alındığında, bölgedeki Yahudi sâkinlerin sayısındaki yükselişin hem sinagog gereksinimini doğurduğu hem de Müslüman sâkinlerde huzursuzluk yarattığı açıktır. İstanbul'un diğer muhitlerine kıyasla Yahudilerin sayıca daha az olduğu Üsküdar'da Yahudihanelerin varlığını da nüfus artışının bir başka göstergesi olarak değerlendirmektediriz. Hacı Ömer'in Balaban iskelesi yakınlarında, deniz kenarındaki üç katlı 14 odalı Yahudihanesi, yüzyılın son çeyreğinde birçok Yahudi'ye mesken olmuştur⁶⁰⁰.

1691- 92 cizye sayımı, Üsküdar'da Yahudi iskanının, bir önceki yüzyılda Yahudiler için popüler bir yerleşim noktası olan Kuzguncuk ile aralarında fark kalmayacak düzeyde geliştiğini göstermektedir. Bu sayımda ale'r-rüus olarak üç sınıf üzerinden vergilendirilen Kuzguncuk ve Üsküdar sâkini mükelleflerin sayısı Tablo 9'da sunulmuştur⁶⁰¹.

Yerleşim	A'lâ	Evsat	Edna	Toplam
Kuzguncuk	6	21	84	212
Üsküdar		19	82	

Tablo 9: 1691- 92 Yılında Kuzguncuk ve Üsküdar'da Yahudi Nüfusu

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 3661

Bahsi geçen sayım sonuçlarını muhtevi defter, cizyesini en yüksek miktarda ödeyen kesimi tefrik etmeksizin listelediğinden, Kuzguncuk ve Üsküdar'daki zengin Yahudileri ayrı ayrı değerlendirmek mümkün olamamaktadır. Ancak bölgede ikamet eden Yahudilerin %3'e yakın bölümünün varlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Yaşamını maddî yetersizlikler içinde idame ettirmek durumunda kalan sınıf ise buradaki Yahudi toplumunun %78'ini teşkil etmektedir.

⁵⁹⁹ Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 113.

⁶⁰⁰ Yahudihane satışına ilişkin 14 Temmuz 1679 tarihli hüccet için bkz. Hacı Haldun Şahin, *Üsküdar Kadılığı 6/ 281 Numaralı Şer'îyye Sicili (1090 / 1679)* (İstanbul Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1992), s. 77- 78.

⁶⁰¹ BOA, MAD.d, No. 3661, 12, 24, 56- 57.

3. BÖLÜM: CEMAATİN SOSYAL VE EKONOMİK YAŞAMI

3.1. Cemaat Yapılanması

İstanbul Yahudi toplumu, diğer gayrimüslim unsurlardan farklı olarak ve Yahudilere özgü gelişen bir formda, cemaatler temelinde örgütlenmiştir. Yalnızca İstanbul’da değil, Yahudi nüfusunun göçler ve sürgünler ile geliştiği Selanik ve Edirne gibi Osmanlı kentlerinde de bu örgütlenme şekli geçerli olmuştur. Ancak ilk örneğine İstanbul’da rastlanmaktadır. 1453’ten sonraki süreçte Anadolu’dan ve Balkanlardan İstanbul’a nakledilen Romanyotlar, ortak kültürel mirası paylaştıkları şehir ve kasabalardan gelen dindaşlarıyla bağlarını koruyabildikleri bir yapılanma içinde birçok cemaat halinde varlık gösterdiler. Bu yapılanma, Avrupa’dan göç eden ve birbirinden farklı geleneklere, lisanlara ve ritüellere sahip olan Yahudilerin karakteri ile de uyum gösterdiğinden göçmenler tarafından da benimsendi. Böylelikle şehirde, çoğu kökene göre oluşturulmuş, büyüklüğü değişkenlik gösteren onlarca cemaat ortaya çıktı⁶⁰².

Yahudi toplumunda seçkin konuma sahip bireylerin girişimleriyle teşekkül eden cemaatler de vardı. 16. yüzyılda “Senora” unvanıyla anılan Sefarad Gracia Mendes’in kurmuş olduğu cemaat, bu organizasyon şeklinin en bilinen örneğidir. Bir diğeri Safiye Sultan’a yakınlığı ile bilinen ve III. Mehmet döneminde önemli iltizamları uhdesinde bulunduran kira kadın Esperanza Malki’ye tabi cemaattir. Bu iki örnek, kadınların başkentteki Yahudi toplumuna yön veren öncü kimliklerini açıkça göstermesi açısından dikkate değerdir.

Her cemaat, odağında dinî ve sosyal bir merkez olarak sinagogun bulunduğu bir teşkilatlanma içindeydi; kendi hahamına ve eğitim kurumlarına sahipti. Bu örgütlenme tarzı, bireyin kimliğini muhafaza eden geleneksel yaşantısının sürekliliğini sağlamaktaydı. Hükümet nezdindeki en önemli mesele ise vergi mükellefi üyelerin eksiksiz şekilde tespitinden, tahririne ve verginin tahsiline uzanan süreçte cemaatin taşıdığı sorumluluktu. Bu sorumluluk, çok sayıda cemaatin bulunduğu kentte cemaatler üstü yapıların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Her bir cemaat kendi yönetime sahip olmakla birlikte, daha önce bahsedildiği üzere özellikle cizyenin tahsili hususunda iki ana grup altında değerlendirilmiştir. Bizans menşeli cemaatler Sürgün, göçmen

⁶⁰² Gerber, “The Legal Status of the Jews”, *Crossing Borders*, 49- 50; Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, 46; Hacker, “The Sürgün System”, 35- 36; Barnai, “On the History of the Jews”, 24; Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 85.

cemaatler ise Kendi Gelen olarak tanındılar⁶⁰³. Bununla birlikte, cizye haricindeki vergilendirmeler söz konusu olduğunda veya toplum genelini ilgilendiren diğer mevzularda yetkililerle temas kurmak gerektiğinde, Yahudilerin üç topluluk halinde temsil edildiklerini belgeleyen arşiv vesikaları da bulunmaktadır. Yahudilerin birtakım örfi vergilerden muafiyetlerine değinen 1586 (H 994) tarihli bir hüküm, şehirde onlarca topluluk bulunmasına karşın Sürgün, Kendi Gelen ve Edirne cemaatlerinin isimlerini saymaktadır. Adı geçen cemaatlerin temsilcileri, İstanbul Yahudi toplumu adına hareketle her sene ödenmesi taahhüt edilen meblağın teslimini gerçekleştirerek muafiyetlerinin devamını istemiştir⁶⁰⁴. Burada, Yahudi cemaatleri, Divan-ı Hümayun’a müstakilen delegeler göndermek yerine cemaatler üstü bir örgütlenme anlayışı çerçevesinde hareket etmiştir. Sürgün cemaati yirmiye yakın Romanyot topluluğunu, Kendi Gelen cemaati ise onu aşkın göçmen topluluğunu temsil etmekte idi. Edirne cemaatine gelince, Osmanlı başkentine iskanı sürgün tarikiyle gerçekleşen bu topluluk, esasında “Sürgün taifesi”nden addedilmekteydi. Ancak Karai mezhebine tabi olması nedeniyle gelenekler ve dinî uygulamalar bakımından diğer sürgünlerden ayrılmaktaydı. Cemaatler arasındaki ilişkilerde etkisini hissettiren bu ayrılık, Yahudi toplumu yararına resmi mercilere yapılan müracaatlarda kendisini farklı delegelerin görevlendirilmesiyle göstermiştir. İstanbul kadısına hitaben yazılan bu hükümde bir husus daha dikkat çekmektedir. Belgede, devlete taahhüt edilen miktarın Sürgün, Kendi Gelen ve Edirne cemaatleri arasında yapılan bir taksimatın ardından toplanarak Osmanlı makamlarına ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Cemaatler üstü teşkilatlar, devlet yönetimi nezdinde Yahudilerin temsilinden başka, hazineye yapılacak ödemelerde de sorumluluğu üstlenmiş oluyordu.

Yine 16. yüzyılın son çeyreğinde, İstanbul Yahudilerini temsilen üç cemaatin mensuplarından oluşan bir heyetin Yahudi toplumunun ihtiyaç duyduğu mezarlığa ilişkin olarak yetkili mercilerle irtibata geçtiği görülmektedir. Sürgün, Kendi Gelen ve Karai cemaatlerinin temsilcileri, bu sefer kadı mahkemesinde bir araya gelmiştir. Heyet, Aralık 1582’de (H 990) Hasköy’de Sultan Bayezid Vakfı mülkü olan boş bir arazinin, Balat’ta

⁶⁰³ Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, 59, 61. 16. ve 17. yüzyıllara ait muhtelif tarihlerde düzenlenen cizye defterleri, açıkça belirtilmemiş olsa dahi cemaatlerin Sürgün ve Kendi Gelen şeklinde bir ayrıma tabi tutularak kaydedildiklerini göstermektedir. BOA, MAD.d, No. 14393; BOA, MAD.d, No. 286; BOA, MAD.d, No. 20198. 1688-89 cizye tahririnde bu kategorizasyon net biçimde ifade edilmiştir. Bkz. BOA, MAD.d, No. 4036.

⁶⁰⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 60, Gömlek No. 512, 216. Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020), 56- 57.

Yahudilere ait olduğu belirtilen iki ev arsası ile takasını gerçekleştirmiştir⁶⁰⁵. Balat, daha önce değindiğimiz gibi şehirde birçok cemaatin sâkin olduğu Yahudi yaşamının canlı muhitlerinden biridir. Takasa konu olan Hacı İsa Mahallesi'ndeki arsaların, Karailer ve muhtelif Yahudi toplulukları adına girişimde bulunan organizasyonel iki üst yapının Kendi Gelen ve Sürgün cemaatlerin müştereken edindiği mülkler olması da muhtemeldir. Cemaatler üstü yapıların iş birliği sayesinde İstanbul Yahudileri yeni bir mezarlığa sahip olabilmıştır.

17. yüzyıldan birkaç belge, Romanyot yani sürgün cemaatleri koordine eden üst yapının, göçmen toplulukları birleştiren teşkilatlanmaya nazaran daha kuvvetli bir organizasyonel karaktere sahip olduğu intibamı uyandırmaktadır. Söz konusu belgeler, yüzyılın son çeyreğinde büyükbaş hayvan tedarikine dair işlerle meşgul olmak üzere Yahudiler tarafından emin tayinini konu almaktadır. 1688 yılında Haron, 15 cemaat liderinin muvafakatiyle bu göreve getirilmiştir. Bütün İstanbul Yahudilerini alakadar eden bu atamada, 14 göçmen cemaat müstakilen rol oynarken, Romanyotlar “Sürgünler cemaatbaşısı” olarak tanımlanan Azer, Mordehay ve İsrail tarafından temsil edilmişlerdir⁶⁰⁶. Haron'un iki yıl sonra aynı vazifeye atandığını belgeleyen bir hükümde, bu defa 13 cemaatin ismi anılmaktadır. Tayine onay verenler arasında 12 göçmen cemaat yine ayrı ayrı belirtilmektedir, Sürgün cemaatinin temsilcilerinde de herhangi bir değişiklik olmamıştır⁶⁰⁷. Haron'un her iki tayininde Romanyot topluluklar, Sürgün cemaati adıyla tek bir yapıda temsil edilmektedir. Göçmen cemaatler ise Kendi Gelen ismiyle birleştirilmiş bir örgüt çatısı altında değil, her bir liderin yetkisinin hissedildiği müstakil cemaatler şeklinde yer almaktadır. Oysa ki yukarıda sunulan önceki yüzyıla ait örneklerde, göçmen topluluklar da belgelere, cemaat üstü teşkilatlanmaya işaret eden bir terminoloji ile yansımışlardı. Bu durum 17. yüzyıl boyunca meydana gelen gelişmelerin Romanyot cemaatler üzerinde bıraktığı tesirle alakalı olabilir. Yahudi topluluklarının her biri kendi yönetimlerine sahip olsalar dahi özellikle yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Harik-i Kebir ve Yeni Caminin inşası süreci, cemaat teşkilatlanmalarını daha kırılğan hale getirmiştir. Yüzyılın son on yılına gelindiğinde Romanyotlar, Yahudi toplumunun genelini alakadar eden bir mevzuda, kendilerini daha güçlü kılacak cemaatler üstü

⁶⁰⁵ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 255- 256.

⁶⁰⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d., No. 11, 243.

⁶⁰⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 99, Gömlek No. 342, 107.

kurumsallaşmış bir yapı ile temsili tercih etmiş olabilirler. Bununla birlikte, -Karailer hariç- sürgün cemaatlerin kültürel arka plandaki yakınlıklarının onların merkezî teşkilatlanma becerisini desteklemiş olması da mümkündür. Elbette ki göçmen topluluklar da şehirdeki Yahudi yerleşim planında önemli değişikliklerin olduğu bu dönemde Romanyot dindaşlarıyla benzer deneyimleri yaşadılar. Ancak cemaatlerinin bağımsız karakterini muhafazada Sürgünlere nazaran daha dirençli oldukları ve birleştirilmiş merkezî bir örgütlenmeye daha az ihtiyaç duydukları düşünülebilir.

3.2. Cemaat Yönetimi

Osmanlı Devleti, kendi kurumlarını yönetme konusunda Hristiyan tebaasına verdiği yetkiyi, hakimiyetindeki Yahudilere de tanımıştır. Rumlar ve Ermeniler, dinî ve toplumsal yaşamda gereksinim duydukları kurumları en üst ruhanî makam olarak patriklik idaresinde idame ettirirken, Yahudiler ancak 19. yüzyılda kapsayıcı bir liderliğe sahip olmuştur⁶⁰⁸. Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler, bu döneme değin yerel cemaatler halinde teşkilatlanmıştır. Sinagogun bakımı ve ibadetlerin düzenlenmesi başta olmak üzere eğitim, maddî yoksunluk içindeki üyelere yardım ve cenaze işlerinin tanzimi gibi dinî yaşamın gereği olan ihtiyaçlar cemaatleri tarafından karşılanmıştır. Ayrıca kendi başına mali bir birim olarak cemaat, devlete ödenecek vergilerin toplanmasından da mesul idi⁶⁰⁹.

Üyelere sunulan hizmetlerden vergilerin tahsiline, devlet mercileriyle ilişkiye kadar cemaat işlerinin tamamı, dinî ve dünyevî liderler tarafından idare edilmiştir. Dinî ve dünyevî liderler, görev ve sorumluluklarını iş birliği içinde hareket ederek yerine getirmiştir. Osmanlı mercileri, ancak gerekli gördükleri durumlarda veya cemaat mensuplarının talebi üzerine cemaat meselelerine müdahale etmiştir. Bu çerçevede arşiv vesikalarında, cemaat yönetiminde etkin bireyler olarak sıklıkla hahama, cemaatbaşıya ve kethüdaya vurgu yapılmıştır.

⁶⁰⁸ Ermeni ve Rum tebaanın cemaat liderliklerine dair bkz. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004)95- 109, 149- 171; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kurulustan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001).

⁶⁰⁹ J.K., Hacker, "The Structure and Scope of Jewish Organization and Self-Government in the Ottoman Empire in the 15th- 17th Centuries", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 347.

3.2.1. Dinî Liderlik

Cemaatin dinî liderliği hahamın uhdesindedir. Haham, Tevrat ve Halaha yani Yahudi hukuku konusunda cemaatteki en yetkin merci idi. Bu yönüyle haham, Yahudi geleneğinin en önemli temsilcisi ve dinî bir rehber olarak görülmüştür. Tevrat öğretmek, Şabatta, bayramlarda ve diğer kutsal günlerde vaazlar düzenlemek, cemaat mahkemesini yönetmek ve dinî meselelerde hükümler vermek hahamın sorumluluğundaydı. Ayrıca haham, ileri seviyede dinî eğitim almak isteyen öğrencilere “yeşiva” denilen yüksek okullarda eğitim verirdi⁶¹⁰.

Her cemaat ruhanî ihtiyaçlarını karşılamak üzere kendi hahamını belirleme serbestisine sahipti. Büyük cemaatler ihtiyaca binaen birden fazla haham vazifelendirilebilirdi⁶¹¹. Bununla birlikte bazı topluluklar, maddî güçlerini birleştirerek birkaç sinagogda hizmet veren hahamlar da görevlendirmişti⁶¹². İstanbul’daki bütün Yahudi cemaatleri üzerinde ruhanî ve idarî yetkiye sahip bir hahamlık makamı 17. yüzyılda bulunmamaktaydı. Bu yetkileri taşıyan hahamlık anlayışı, İstanbul’un fethinden sonra Moşe Kapsali’nin Yahudi toplumunun lideri olarak Bizans’ın son zamanlarında yürüttüğü görevini devam ettirdiği yıllarda söz konusu idi. Moşe Kapsali, Yahudi nüfusunun sürgünlerle beslendiği şehirde, yaklaşık kırk yıl boyunca cemaat işlerini yönetmiştir. İstanbul Yahudileri bu dönemde, İbranice din adamı anlamına gelen “rav” ismiyle anılan yıllık bir vergi ödemeye başladılar. Rav akçesi, sultanın izniyle Yahudilere dinî bir lidere sahip olabilme hakkını sağlamıştır. Bu verginin edasıyla Kapsali, Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul Yahudilerinin dinî lideri sıfatıyla tanınmış oluyordu. Ancak Kapsali’nin görev süresinin sonuna doğru gerçekleşen Sefarad göçleriyle Yahudi toplumunun karakteri değişmeye başlamıştır⁶¹³. Çoğunluğunu Romanyotların oluşturduğu toplumun bileşenleri arasına artık gelenek ve yaşayışlarında farklılıklar barındıran gruplar eklenmiştir. Kapsali’nin ölümünün akabinde, Eliyahu Mizrahi şehrin en muteber ruhanî kişiliği olarak ön plana çıksa da statüsünün selevininki gibi resmîyet içerdğine veya tüm İstanbul Yahudilerinin liderliğini kapsadığına dair bir arşiv vesikası bulunmamaktadır⁶¹⁴. Zaten Mizrahi’nin

⁶¹⁰ Hacker, “The Structure and Scope of Jewish Organization”, 346; Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, 46- 48; Angel, “The Responsa Literature in the Ottoman Empire”, 670- 671.

⁶¹¹ 19 Temmuz 1657 (7 Şevval 1067) tarihli bir kayıt, Portakal cemaati mensubu olarak 10’u aşkın hahamın ismini vermektedir. *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 244- 245.

⁶¹² Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, 46.

⁶¹³ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 55- 56, 59.

⁶¹⁴ Levy, *The Jews of The Ottoman Empire*, 56- 57.

1526'da hayatını kaybetmesinin ardından Sefarad topluluklar, Romanyot bir hahamın hükmüne tabi olma konusunda direnç gösterdiklerinden, otoritesini Yahudi toplumunun tamamında hissettiren bir ruhanî liderlik modeli de ortaya çıkmamıştır⁶¹⁵. Bununla birlikte, Kapsali zamanında cemaatin dinî önderi olarak hahamlık makamına mahsus ödenen rav akçesi, Yahudi toplumu tarafından hazineye ödenmeye devam edildi.

Hahamlar, cemaatleri için dinî ihtiyaçların karşılanmasında ve cemaat içi meselelerin çözümünde en yetkili merciler idi. Vergilendirme ve sair hususlara ilişkin resmi makamlardan gelen emirlerin hayata geçirilmesi konularındaki sorumlulukları dünyevî liderlerle paylaşıyorlardı. Hazineye ödenmesi gereken şer'î ve örfî vergilerin cemaat üyeleri arasındaki taksimi, dünyevî liderlerle birlikte hahamların mesuliyetindeydi⁶¹⁶. Hahamlar, hayatını kaybeden mükelleflerin isimlerini cizye listelerinden çıkarmak ve nev-yafteleri yani yeni yükümlülere tahrip etmek maksadıyla teftişler yürütüldüğünde, vergi memurlarının bilgisine başvurduğu kadro arasında yer almıştır⁶¹⁷. Vergilerin tahsili, cemaatin dünyevî liderlerinin yanı sıra hahamların aracılığı ile de gerçekleştirilmiştir⁶¹⁸. Devlet idaresi, tatbikini istediği emirlere aykırı davranıldığını gördüğünde, Rum ve Ermeni cemaatlerini patrikleri vasıtasıyla uyardığı gibi Yahudileri de hahamları yoluyla ikaz etmiştir⁶¹⁹. Hahamlar, borcundan ötürü kendi evinde gizlendiği tespit edilen ve bir türlü kadı huzuruna çıkması sağlanamayan İsak Yahudi vakasında olduğu üzere dindaşlarının itaatsizliklerinden kaynaklı meselelerin çözümünde muhatap kabul edilmiştir⁶²⁰.

Bazı hahamlar, cemaatlerindeki dinî vazifelerinden hariç maddî kazanç sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur⁶²¹. Hatta bir kısmı, cizyesini, vergi sınıflandırmasındaki en yüksek derecede, â'lâ kategorisinde ödeyecek denli yüksek gelir sahibi olarak değerlendirilmiştir⁶²². Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim din

⁶¹⁵ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 178.

⁶¹⁶ BOA, MAD.d, No. 4036, 55.

⁶¹⁷ BOA, MAD.d, No. 2060, 4.

⁶¹⁸ BOA, KK.d, No. 3508, 94, 176- 177.

⁶¹⁹ 1766 yılında, ulema ve ricaler mahsus kakum ve vaşak kürkünün İstanbul'da sıradan halk tarafından giyilmesine yasak getiren bir fermana uyulmadığı saptandığında, mahalle imamlarının, esnaf kethüdalarının, Rum ve Ermeni patrikleri ile hahamların kadı huzuruna çağırılarak uyarılması buyurulmuştu. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179- 1180/ M. 1765- 1767)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ Yayınları, 2019), 152- 153.

⁶²⁰ *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1083)*, No. 78, 132b.

⁶²¹ 27 Temmuz- 5 Ağustos 1624 (Evasıt-ı Şevval 1033) tarihli bir mahkeme kaydı, darphaneye gümüş tedarik eden Yahudi kalcılar arasında Haham Balko ve Haham Mosi'yi de saymaktadır. *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Şer'îye Sicil Defteri (1033- 1034)*, No. 40, 47b.

⁶²² BOA, MAD.d., No. 14393, 147, 170, 178.

adamlarının cizyeden muaf tutulduğuna dair genel bir kanaat mevcut⁶²³ ise de arşiv belgeleri, farklı uygulamaların söz konusu olduğu göstermektedir. Örneğin, III. Mehmet döneminde, Fatih Sultan Mehmet Vakfı reayasından haham ve muallim (muhtemelen Tevrat tedris edenler) olduğu belirtilen kişiler cizye yükümlüleri listesinde yer almıştır⁶²⁴. 1667 senesinde kaımmakam paşaya ve İstanbul kadısına hitaben yazılan bir hüküm ise haham oldukları bahanesiyle tekâlif ödemekten imtina eden şahıslara dikkat çekmektedir⁶²⁵. Söz konusu hükümde, tekâlifin örfî veya şer'î niteliği detaylandırılmadığından kastedilen verginin cizye olduğunu söylemek zordur. Yine de belge, Yahudi din adamlarının vergiden muaf kabul edildikleri durumlar bulunduğunu göstermektedir.

3.2.2. Dünyevî Liderlik

Dinî otorite olarak hahamın güçlü bir imaja sahip olduğu cemaatte, dünyevî liderlik, idarî ve malî konularla iştigal ederdi. Her bir cemaat, İbranice “ma‘amad” olarak adlandırılan birim tarafınca dünyevî işlerini yürütürdü. Ma‘amad, fakir, orta halli ve varlıklı olmak üzere üç gelir düzeyinin temsilcilerinden seçilen bireylerden müteşekkildi⁶²⁶. Cemaate ait mülklerin bakımı, cemaat yaşamının düzgün işleyişini sağlamak için “haskama” denilen kuralların koyulması, ihtiyaca göre görevlilerin atanması ma‘amadın faaliyetlerinden birkaçı idi⁶²⁷.

Cemaatin dünyevî liderleri, İbrani kaynaklarında parnasim, memunim, zekanim (ihtiyarlar), tovei ha-ir (şehrin iyileri), gevirim, manhegim (liderler), roşim gibi birçok isimle anılmıştır⁶²⁸. Osmanlı belgeleri ise genellikle “cemaatbaşı” ve “kethüda” terimlerine yer vermektedir. Bunun yanında, vesikalarda daha az zikredilse de “ihtiyarlar” ve “iş erleri” tabirleri de cemaat idaresinde etkin olduğu anlaşılan başka bireylerin varlığını göstermektedir⁶²⁹.

⁶²³ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 387.

⁶²⁴ BOA, MAD.d, No. 14393, 133, 147, 163, 170, 175, 178, 183, 194- 195, 198, 207.

⁶²⁵ *Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 885- 886.

⁶²⁶ Hacker, “The Structure and Scope of Jewish Organization and Self-Government in the Ottoman Empire in the 15th- 17th Centuries”, 345- 346; Levy, *The Jews of The Ottoman Empire*, 46.

⁶²⁷ Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 203- 207.

⁶²⁸ Cemaatin seküler liderliğini ifade eden diğer İbranice tabirler için bkz. Leah Bornstein- Makovetsky, “Jewish Lay Leadership and Ottoman Authorities during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Ottoman And Turkish Jewry: Community and Leadership*, ed. Aron Rodrigue (Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1992), 89; Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 204.

⁶²⁹ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1100- 1103)*, No. 13, 17, 26; BOA, KK.d, No. 3508, 94, 176- 177; BOA, MAD.d, No. 4036, 55.

3.2.2.1. Cemaatbaşı

Cemaatbaşı veya 16. yüzyıl sonuna ait cizye defterinde anıldığı şekliyle “ser-cemaat”⁶³⁰, arşiv belgelerinde ismine en sık tesadüf edilen dünyevî liderlik merciidir. Her bir topluluğun, ruhanî saha dışında kalan meseleleriyle ilgilenmek üzere kendi cemaatbaşısı bulunmaktadır. Din adamı kimliğiyle belgelere yansıyan cemaatbaşılar olmakla birlikte, bu makamı işgal edenlerin hangi meslekî faaliyetleri yürüttükleri sorusunu cevaplamak elimizdeki veriler ışığında mümkün görünmemektedir⁶³¹.

Cemaatbaşının sorumlulukları, Osmanlı yönetiminin titizlikle uygulanmasını istediği vergilendirmenin her adımında kendisini göstermekteydi. Öncelikle, cizye tahriri esnasında cemaatbaşılar, hahamların ve kethüdanın ihzarı emredilerek, tahrir memurlarının gerek ölüm sebebiyle cizye listelerinden ihraç edilecekleri, gerekse erginliğe eriştiği için mükellef olarak yazılması gerekenleri en doğru şekilde saptaması devlet tarafından arzulanmaktaydı⁶³². Cemaatbaşılar, cemaatlerine tabi vergi yükümlülerinin, nev-yaftelerin ve hayatını kaybeden üyelerin isimlerinin kayıt altına alındığı defterlerin suretlerine sahipti. Bu defterler, cemaat içinde vergilendirmeye ilişkin bir anlaşmazlık yaşandığında başvuru kaynakları olurdu. Hatta anlaşmazlığın şer’î mahkemeye taşındığı durumlarda, Ohri cemaatbaşısı Salti’nin yaptığı gibi söz konusu defterler kadiya ibraz edilirdi⁶³³.

Vergilerin cemaat üyelerine taksimatı konusu da cemaatbaşıların hahamlar, kethüdalar ve diğer “iş erleri” ile paylaştığı bir sorumluluktu⁶³⁴. Şer’î vergilerden hariç olarak Yahudilerin her yıl ödemeyi taahhüt ettikleri bedel-i rav ve pavun akçesi gibi örfî vergilerin tahsilinde de cemaatbaşılar, dinî ve diğer dünyevî liderler ile işbirliği halinde olmaları istenirdi⁶³⁵. Vergi tahsilinin ardından hasıl olan meblağın devlet memurlarına intikali işi de cemaatbaşılık hizmeti kapsamındaydı. Bu çerçevede Yahudi toplumu, tüm bu vergilendirme sürecini yönetebilmek için cemaatbaşılık gibi bir kuruma ihtiyacı

⁶³⁰ BOA, MAD.d, No. 14393, 4, 108, 178, 189, 205.

⁶³¹ III. Mehmet döneminde düzenlenen cizye tahriri, Kordova cemaatinin cemaatbaşısı Mayo Salomo’yu uzun boylu ak sakallı bir haham olarak betimler. Tahrir edilen diğer birkaç cemaatbaşının iştigal alanları ise belirsizdir. BOA, MAD.d, No. 14393, 4, 108, 178, 189, 205.

⁶³² BOA, MAD.d, No. 2060, 5.

⁶³³ 1612 (H 1021) yılında Salti, cemaat üyelerinden Yehuda’nın, ölen kardeşi Kalik yerine nev-yafte olarak kaydedildiğini bildirerek, geçmiş iki sene için 800 akçe cizye borcu olduğunu belirtir. *İstanbul Kadi Sicilleri İstanbul Şer’îye Sicil Defteri (1021- 1022)*, No. 1, 18a; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 506- 507.

⁶³⁴ BOA, MAD.d, No. 4036, 5, 54.

⁶³⁵ 1692 (H 1103) tarihli ilgili belgeler için bkz. BOA, KK.d, No. 3508, 94, 176- 177.

olduğunun farkındaydı. Mayıs 1697’de Piri Paşa sâkinlerini şer’î mahkemeye sevk eden de bu ihtiyaçtı. Emlak sahibi oldukları vurgulanan bir grup Yahudi, sürsat bedellerinin toplanması, yetkililere teslimi ve cemaatbaşılık vazifesinin icrası maksadıyla Gemmel, Akva ve Mora isimli Yahudileri tayin ettiğini bildirmiştir⁶³⁶.

Cemaatbaşı, cemaatin finansal meseleleriyle ilgilendiğinden itimat edilir bir kişi olması beklenirdi. Cemaat, bu beklentinin karşılanmaması halinde cemaatbaşı değişikliğine giderdi. Hasköy’de mukim bir Yahudi’nin kaleme aldığı bir arzuhal, böyle durumlarda atamaların nasıl gerçekleştiğine dair aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Arzuhal, avarız dahil çeşitli vergilerin toplanmasında güvenilir olmadığı anlaşılan cemaatbaşının yerine yapılacak yeni atamanın cemaatin ihtiyarları marifetiyle gerçekleştiğini göstermektedir. Cemaatin on ihtiyarı tarafından seçilen altı dürüst Yahudi’nin cemaatbaşı sıfatıyla tayini istenmiştir⁶³⁷. İşlemin şer’î mahkemede onaylanması ve kayıtlarda yer alması, atanmaların görev tanımına resmî bir mahiyet kazandırmakta ve muhtemelen Yahudi cemaati içinde onları daha güçlü ve yetkin kılmaktadır.

Cemaatbaşılık görevinin adilane ve noksansız yerine getirilmesi cemaatlerin önem verdiği bir husustu. Bu sebeple cemaat mensupları, başarısızlıklarına şahit oldukları cemaatbaşılarını şer’î mahkemede naip huzurunda azletmekten imtina etmezdi. Hasköy’de sâkin ve yine emlak sahipleri oldukları belirtilmiş yirmiyi aşkın Yahudi’nin, daha önce cemaat umuruyla iştigal için vazifelendirilen Danyal, David, Yako ve Hayim Yahudileri 1694 Şubat’ında azlettiklerini belgeleyen sicil, duyulan hassasiyetin açık bir örneğidir. Azlin gerekçeleri, adı geçen kişilerin fukaraya haksız muamelede bulunması ve tekâlif bedellerini tahsilde rehabet göstermeleriydi. Söz konusu gerekçeler, cemaat içinde nizamsızlığa sebebiyet verebileceği gibi Osmanlı makamlarıyla cemaat arasında sorunlar yaratabilirdi. Bu durumun önüne geçebilmek amacıyla cemaat, azil ve görevden alınanlar yerine yeni atamalar yapılması yoluna gitmiştir. Cemaat tarafından belirlenen altı kişi cemaatbaşılık hizmeti ile görevlendirilmiş ve atamaları yine şer’î mahkemede tescil ettirilmiştir⁶³⁸.

Cemaatbaşı, cemaat üyelerinin iktisadî kapasitelerinden haberdar olmalıydı. 1603 yılında cizye için düzenlenen teftişte, yalnızca ölülerin kayıttan düşülmesi veya baliğlerin tahriri konusunda değil, mükelleflerin esnaf-ı selase itibarınca hangi vergi grubuna dahil

⁶³⁶ *Hasköy Şer’îye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 108.

⁶³⁷ *Hasköy Şer’îye Sicil Defteri (1100- 1103)*, No. 13, 16.

⁶³⁸ *Hasköy Şer’îye Sicil Defteri (1104- 1106)*, No. 14, 34.

edilecekleri noktasında da cemaatbaşları hazır bulunmuştur⁶³⁹. Cemaatbaşı, fakir, orta halli ve zengin olmak üzere üç sınıfta değerlendirilecek olan mükelleflerin gelir düzeyi hakkında tahrir memurunu bilgilendirecek denli malumata sahip olmalıdır. Ayrıca devlet, Yahudilerin kullandıkları köle ve cariye sayısını, dinî ve dünyevî liderlerden soruşturarak tespit ederdi⁶⁴⁰ ki bu durum da cemaatbaşının, cemaatindeki bireylerin köle sahipliği bilgisine vakıf olmasını elzem kılmıştır.

Vergilendirmeye yönelik sorumlulukların dışında cemaatbaşı, cemaatine tabi bireylerin şehrin sosyal ve ekonomik hayatındaki davranışlarından da mesuldü. Borçları veya suçları nedeniyle mahkemeye çıkarılması gereken dindaşlarının, kadı huzuruna getirilmelerini sağlamak, hatta -resmi makamların izin verdiği çerçevede- konutlarında arama yapmak, cemaatbaşların yetki sahibi olabildiği durumlardı⁶⁴¹. Gündelik yaşamda huzursuzluk yaratabilecek hareketleriyle Yahudi toplumu için de risk oluşturan bireylerin yetkililere ihbar edilmesinden sâkinilmazdı⁶⁴². Yahudiler dahi dindaşlarının “keyfiyet-i halleri” hakkında malumata ihtiyaç duyduklarında, cemaatbaşlar marifetiyle kefil gösterilen kişilere güvenmekteydi⁶⁴³.

3.2.2.2. Kethüda

Osmanlı yönetimi ile temasta Yahudileri temsil ederek, bir nevi aracı işlevi üstlenen kethüda, cemaatin bilhassa vergilendirmeye ilişkin dünyevî meselelerinde faaliyet gösteren saygın bir üyesiydi⁶⁴⁴. Her cemaatin yararı için hizmet eden bir kethüdası bulunmaktaydı. Bazı cemaatlerde birden fazla kethüda görev yapabilmekteydi⁶⁴⁵. Bununla birlikte, 17. yüzyılda Romanyot toplulukların “Sürgün cemaati kethüdası” namıyla cemaatler üstü bir anlayışla temsilleri de söz konusu idi⁶⁴⁶. Yine aynı yüzyılda,

⁶³⁹ BOA, MAD.d, No. 2060, 4.

⁶⁴⁰ Ali M. Birinci, *Galata Şer'îye Mahkemesi Sicillerindeki Ferman, Berat ve Buyruldukların Değerlendirilmesi (H. 1100-1105)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 120- 123.

⁶⁴¹ Hasköy'de Levi Yahudi'nin meskenini tecessüs maksadıyla izin talep eden cemaatbaşı arzuhalı için bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 13.

⁶⁴² 15 Haziran 1696 tarihinde, mahkemeye gelerek Mordehay'dan şikayetçi olan heyetin önemli bir kısmı cemaatbaşılardan müteşekkildi. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 43.

⁶⁴³ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 656- 657.

⁶⁴⁴ Gerber, “The Legas Status of the Jews”, 51; Barnai, “On the History of the Jews in the Ottoman Empire”, 22.

⁶⁴⁵ Ben- Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 210.

⁶⁴⁶ Örneğin Sürgün cemaati kethüdası Yaşuğa, Küçük Selanik cemaatinden iki kadın dellalın kefilisi olarak mahkeme kayıtlarına geçmiştir. *İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, 68.

kethüdalık makamının, bir semtte veya şehirde sâkin Yahudilerin vekili olarak onlar adına hareket eden bir yapıya sahip olduğu da görülmektedir⁶⁴⁷.

Başkent Yahudi toplumunu temsilen atanan kethüdalar, cemaatbaşlıkların seçtiği kişiler olurken, bir nahiyede mukim Yahudilerin kethüdaları bölgenin hahamı, cemaatbaşısı ve diğer seçkin üyeleri tarafından belirlenmiştir⁶⁴⁸. Şehirde veya semtte sâkin cemaat fertlerinden müteşekkil bir heyet, kadı huzurunda, kethüda olarak belirlenen kişiyi bildirir ve atama işlemini tescil ettirir. 17 Haziran 1695 (5 Zilkade 1106) tarihinde Beşiktaş'ın Kefere mahallesinde sâkin, aralarında haham Hayim'in de bulunduğu bir heyet, daha önce kethüda tayin ettikleri Nesim'in görev süresinin dolduğunu bildirerek, yerine Yako'yu atadıklarını açıklamıştır⁶⁴⁹. Böylece Yahudi cemaatinin Osmanlı idaresi nezdindeki mümessili resmen tanınmıştır.

Cemaat liderleri vasıtasıyla seçilen kethüdaların atamalarının resmiyet kazanmış olması, makamı işgal eden kişiye karşı Yahudi cemaati içinden yükselebilecek muhalif seslerin men edilmesini gerekli kılıyordu. 1684 yılında cemaatbaşlıkların marifetiyle göreve gelen Kiraoglu Aslan, Edirne'de bulunan İstanbul Yahudilerine kethüdalık hizmeti sunduğu sırada böyle bir muhalefetle karşılaşmıştır. Aslan, görevinin sınırlarını aşacak herhangi bir eylemde bulunmamışken, birkaç Yahudi, "biz senin kethüda olduğunu istemeyiz" diyerek mütecaviz bir tutum sergilemiştir. Bunun üzerine ordu divanına başvuran kethüda, hüküm ricası ile haksız müdahalenin durdurulması yönünde girişimde bulunmuştur. Kaimmakam Recep Paşa'ya ve İstanbul kadısına hitaben yazılan bir hükümle Aslan'ın kethüda oluşuna vurgu yapılarak, görevine mâni olanların engellenmesi emredilmiştir⁶⁵⁰.

Devlet nazarındaki konumunun, kethüda olan kişiye, cemaatinde daha fazla prestij ve otorite kazandırdığını tahmin etmek zor değildir. Ancak ellerindeki gücü suistimal ederek cemaat liderleri ile uyuşmazlık ve gerginlikler yaşayan kethüda örnekleri de mevcuttur⁶⁵¹.

⁶⁴⁷ Ortaköy nahiyesinde sâkin Yahudilerin kethüdası için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d, No. 23, Gömlek No. 868, 191. Beşiktaş Yahudilerinin kethüdası için bkz. *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1107)*, No. 88, 68a. İstanbul'da vaki Yahudi taifesinin kethüdası ve vekili için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 110, Gömlek No. 2070, 464.

⁶⁴⁸ IV. Mehmet döneminden bir sicil, kethüdaların, "cemaatbaşlıkların muhtarları olan kimesne"ler olduğunu söylemektedir. *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 338- 339.

⁶⁴⁹ *Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1107)*, No. 88, 68a.

⁶⁵⁰ Söz konusu emir, 25 Nisan- 4 Mayıs 1686 (Evail-i Cemaziyelahir 1097) tarihli. *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 634- 635.

⁶⁵¹ Bu örneklerin en meşhuru, Sefarad kökenli kethüda Salto'dur. 1490'lardan itibaren 20 yıla yakın süre kethüdalık hizmetini yürüten Salto, rüşvet şikayetleri ve keyfî davranışları sebebiyle cemaat liderleri tarafından azledilmiştir. Ancak yokluğu hissedildiğinden kısa müddet sonra tekrar göreve getirilmiştir.

1686 yılında şer‘î mahkemeye yansıyan bir vaka, cemaat liderlerinin gözünden düşen bir kethüdanın karakteri ve davranışlarıyla ilgili fikir vermektedir. İstanbul Yahudilerinin sabık kethüdası Haron, kadı karşısına çıkarak, görev başındaki Aslan (Kiraoğlu) kethüda hakkında bir iddiada bulunmuştur. Buna göre; evvelden beri kethüda seçimi cemaatbaşları tarafından gerçekleştirilirken Aslan, usulsüz bir şekilde kethüdalığı üzerine almıştı. Haron, durumun açıklığa kavuşması maksadıyla cemaatbaşların soruşturulması talebini dile getirmiştir. Talebi çerçevesinde Kendi Gelen ve Sürgün olmak üzere toplam otuz cemaatin lideri mahkemeye gelerek ifade vermiştir. Soruşturmanın Aslan aleyhine gelişmesi beklentisini taşıyan Haron, aksi bir durumla karşılaşmıştır. Cemaatbaşların her biri, ağız birliği etmişçesine sabık kethüda Haron aleyhine ifade vermiştir. Haron’un “müflis ve hilekâr” olduğunu belirterek, kethüdalık makamına dair işlerde hileden ve hıyanetten sâkinmayan biri olduğunu söylemişlerdir⁶⁵². Anlaşılan Haron, kethüdalık işlerini hakkıyla yerine getiremediği gibi, vazifede kaldığı süre boyunca makamına duyulan güveni kötüye kullanmış ve kendisinden beklenen sadakati yerine getirememiştir. Haron’un yeniden kethüda olarak atanamamasının ardında yatan sebepler, hiç şüphesiz onun kişilik özelliklerine dayandırılabilir. Ancak bunun dışında bir husus daha dikkat çekmektedir. Cemaat liderlerince “müflis” olarak tanımlanan Haron’un, mali taleplerin karşılanması noktasında artık bir kethüdadan beklenen performansı sergileyebilecek şartlara sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Kethüda, cemaatin finansal kaynak gerektiren işlerini yürütebilecek düzeyde maddî kudrete sahip olmalıydı. Bu işlerden en elzemi, vergilerin yetkililere zamanında teslimini sağlamaktı⁶⁵³. Ne var ki parasal desteğin icap ettiği durumlarda cemaat liderlerinin kethüdalarla kurdukları temas, Ortaköy Yahudileri kethüdası İlya’nın deneyimlediği gibi mağduriyete sebebiyet verebilirdi. Semtteki üç cemaatbaşı, her ne miktar masraf çıkarsa ödeyeceklerini taahhüt ederek, İlya’ya işlerinin görülmesini emretmişlerdi. Masrafları kendi bütçesinden karşılayan kethüda, sarf olunan meblağı talep ettiğinde ise cemaat

Bornstein-Makovetsky, “Jewish Lay Leadership and Ottoman Authorities during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, 94; Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, 50- 51.

⁶⁵² *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 338- 339. Meselenin aydınlatılması için ifade verenler, Geruz, Mayor, Aragon, Katalan, Küçük ve Büyük Sicilya, Senyora, Kalavriye, Antalya, Samatya, Budun, Serez (Siroz), Çana, Mesine, Borlu, Selanik, Niğbolu, Sinop, Kuruçeşme, İzdin, İştib, Tire, Karaferye, Kesriye, Ohri, Yanbolu, Eğriboz, Kordova, Haman, Yanbo? cemaatlerinin liderleridir. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Şer’iyye Sicil Defteri (1096- 1097)*, No. 46, 58b- 59a.

⁶⁵³ Ben- Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 211.

liderleri ödeme yapmaktan kaçınmıştı. Bunun üzerine, İlya hakkını aramak için Divan'a başvurarak, şeyhülislam fetvasına ve hüküm ısdarına uzanan bir süreci takipetmiştir⁶⁵⁴. Arşiv vesikaları, kethüdanın genellikle cemaatbaşılar ve kimi zaman hahamlar ile müşterek sorumluluklar üstlendiklerine işaret etmektedir. Özellikle vergilendirmeye dair bazı hususlarda kethüdanın ve cemaatbaşının görevlerinin birbirleri ile örtüştüğü fark edilmektedir. Mürdelerin ve yeni mükelleflerin tespiti için yapılan cizye teftişlerinde⁶⁵⁵, vergilerin Yahudiler arasındaki taksiminde⁶⁵⁶, tahsil ve devlet memurlarına teslim işlerinde⁶⁵⁷ kethüdalar, cemaatbaşılar ve hahamlar ile birlikte anılmaktadır. Ayrıca hükümet tarafından alınan kararların evvela kethüda ve cemaatbaşılara bildirilmesi de onların, emirlerin hayata geçirilmesi noktasında yine sorumlulukları paylaştıkları anlamına gelmekteydi. 1704 (H. 1116) yılında, Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinde kalpazanlık eden, akçe kırpan ve kalp akçe alıp satmayı adet edinenler olduğu takdirde cezalandırılacakları yönündeki ferman, öncelikle cemaatbaşılara ve kethüdalara duyurulmuştur⁶⁵⁸. Osmanlı makamları, cemaatbaşıları gibi kethüdaları da cemaat üyelerinin sosyal ve ekonomik yaşamdaki davranışlarından mesul kabul etmiştir⁶⁵⁹. Kethüdanın uhdesine verilen görevlerden biri, cemaatin et tedarikini organize etmektir. İstanbul kadısına yazılan 10- 19 Haziran 1698 (evail-i Zilhicce 1109) tarihli bir hüküm, başkentteki Yahudilerin kethüdası/ vekili olan Aslan Yahudi'yi, et teminine dair Yahudi kasaplara yapılan müdahalenin durdurulması konusunda sorumlu göstermektedir. Aslan Yahudi, meselenin çözümü için ordu divanına başvurmuş ve hüküm rica etmiştir. Bu çerçevede kethüdanın, cemaatbaşılar tarafından et tedariki hususunda emin tayin edildiği anlaşılmaktadır. Yahudiler için sığır ıstırası, kesim sonrası Yahudi kasaplara yüksek fiyatla satılan etten hasıl olan kârın hıfzı ve gerektiğinde bu meblağın vergilere sarfı,

⁶⁵⁴ İstanbul kaimmakamına ve Galata kadısına hitaben 26 Kasım- 5 Aralık 1696 (evail-i Cemaziyelevvel 1108) tarihinde yazılan hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.ŞKT.d*, No. 23, Gömlek No. 868, 191.

⁶⁵⁵ III. Mehmet dönemine ait bir cizye defteri, dinî ve dünyevî liderlerin tahrir sırasındaki rolüne değinmektedir: "...Yehudun haham ve kethüda ve cemaatbaşıları ihzar olunup hak ve adet üzere teftiş ve tefahhus olundukta mürdeleri ihraç olunup ve zinde ve nev-yafteleri üslub-ı sabık üzere ala ve evsat ve edna itibarınca defter-i cedide kayd ve tahrir olundu". BOA, *MAD.d*, No. 2060, 4.

⁶⁵⁶ BOA, *MAD.d*, No. 4036, 4-5.

⁶⁵⁷ BOA, *KK.d*, No. 3508, 176- 177.

⁶⁵⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti 161 Numaralı Sicil (H. 1115- 1116/M. 1704)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 547.

⁶⁵⁹ 16 Mayıs 1689 tarihli bir sicil, Hasköy'de Keçeci Hacı Mehmet Mahallesi imamı ve müezzininin aralarında bulunduğu bir heyetin, aynı mahallede sâkin 16 Yahudi'nin evine düzenlediği keşfi anlatır. Keşif heyeti, bu evlere ait lağımın caddeye aktığını tespit eder. Lağım ve kirli suların caddeye akıtılmaması konusunda Yahudi ev sahipleri tembihlenir ve cadde temizletirilir. Yine de cemaatbaşıları ve Yahudi cemaati kethüdası Haron uyarılır. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1100- 1103)*, No. 13, 51.

kasap istihdamı, Aslan'ın emin sıfatıyla yürüttüğü işlerdi. Görevleri, emr-i şerif ve hüccet verilerek hükümet tarafından da resmen tanınmıştı. Aslan'ın emin olarak tayini, dokuzu göçmen topluluk olmak üzere on cemaat liderinin onayı ile gerçekleşti. Söz konusu hükümde, göçmen cemaatlerin isimleri tek tek zikredilirken, Romanyot kökenli topluluklar yalnızca Sürgünler cemaatbaşısı tarafından temsil edilmiştir. Farklı tarihlerdeki emin atamaları da bu çerçevede tahakkuk etmiştir⁶⁶⁰.

“İstanbul'da vaki Yahudi taifesinin” vekili addedilen Aslan kethüda ile önceki ve sonraki mevkidaşlarının temsil alanının, Rabbani ekolüne muhalif Karaileri kapsayıp kapsamadığı sorusu akla gelmektedir. Kanaatimiz, Karailerin yani Edirne cemaatinin, Rabbani bir liderlik tarafından temsil edilmediği yönündedir. Zira yukarıda bahsi geçen Kiraoglu Aslan'ın kethüdalığına dair itiraz sunan Haron'un iddialarını açıklığa kavuşturmak için mahkemeye izhar edilen cemaat liderleri arasında Karai cemaatbaşısı bulunmamaktaydı. Oysa gerek Sürgün gerekse Kendi Gelen kökenli olsun şehirdeki bütün toplulukların cemaatbaşısı dinlenmişti⁶⁶¹. Eğer Karailer, Kiraoglu Aslan'ı kethüda olarak tanımış olsalardı, kadı huzuruna çıkarak ifade vermeleri gerekirdi. Nitekim, İstanbul'un Osmanlı payitahtı kimliğini yeni yeni kazandığı ve kentin Yahudi sâkinlerinin Moşe Kapsali gibi bir hahamın liderliği altında birleştiği yıllarda dahi Karailer, vergilerini kendi kethüdaları vasıtasıyla yetkililere teslim etmekteydi⁶⁶². Ayrıca A. Danon'un Karailere ilişkin yayınlamış olduğu bazı belgelerde de Rabbani bir kethüda tarafından temsil edilmedikleri izlenimi oluşmaktadır. 1600 (H. 1009) ve 1747 (H. 1160) tarihli bu belgelerde, sırasıyla Samuel ve Yakob isimli kethüdalar, vergi muafiyetinden doğan anlaşmazlıkta Karailere karşı Rabbanilerin temsilcisi olarak yer almaktadır⁶⁶³.

⁶⁶⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d., No. 110, Gömlek No. 2070, 464. 1688 (H. 1099)'de Haron 15 cemaatbaşının, 1690 (H. 1101)'da yine Haron 13 cemaatbaşının, altı yıl sonra (H. 1107) İlya 10 cemaatbaşının ittifakı ile cemaatin et tedarikinden sorumlu kethüda olarak görev yaptı. Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d., No. 11, 243; BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 99, Gömlek No. 342, 107; BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 611, 138.

⁶⁶¹ *Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, 338- 339. İfadesine başvurulmuş cemaat liderleri, Geruz, Mayor, Aragon, Katalan, Küçük ve Büyük Sicilya, Senyora, Kalavriye, Antalya, Samatya, Budun, Serez (Siroz), Çana, Mesine, Borlu, Selanik, Niğbolu, Sinop, Kuruçeşme, İzdin, İştib, Tire, Karaferye, Kesriye, Ohri, Yanbolu, Eğriboz, Kordova, Haman, Yanbo? cemaatbaşısıdır. Bkz. *Bab Şer'îyye Sicil Defteri (1096-1097)*, No. 46, 58b- 59a.

⁶⁶² Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 57 (BOA, KK.d, No. 2411, 20'ye atfen).

⁶⁶³ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 264- 265, 292- 295.

3.2.3. Sabetay Sevi'nin Mesihî Hareketi ve Cemaat Liderlerinin Tutumu

Osmanlı Devleti, yüzyılın ikinci yarısında, yalnızca tebaası Yahudileri değil Avrupa Yahudiliğini de etkileyen geniş mesihî bir harekete sahne olmuştur⁶⁶⁴. Hareketin başaktörü, 1626 yılında İzmir'de doğan Sabetay Sevi'dir⁶⁶⁵. Sabetay, ticaretle iştigal eden bir ailenin ferdi olmasına karşın küçük yaşlarından itibaren haham olmak üzere yetiştirilmiş, İzmir'in seçkin hahamlarından Yahudi hukuku ve Talmud tahsili almıştır. Ayrıca Yahudi mistisizmi Kabala ile meşgul olmuştur. Dış görünüşü ve sesinin güzelliğinin yanı sıra, kimi zaman coşkun kimi zaman depresif hal alan karakteri ile çevresinin dikkati çeken biri olmuştur.

Sabetay Sevi, yoğunlaştığı Kabala çalışmalarının da tesiriyle ilk kez 1648 yılında İzmir'de mesihliğini ilan etmiştir. Garip davranışlarıyla tanındığı için cemaati tarafından bu ilk ilanı ciddiye alınmamıştır. Ancak söylemlerinde ve eylemlerinde ısrarcı tutumu sebebiyle İzmir hahamları tarafından şehirden uzaklaştırılmıştır. Mesihlik iddiasını daha güçlü bir şekilde ve geniş kitlelerin desteğiyle ifade ettiği 1665 senesine değin Balkanların muhtelif bölgelerine, Filistin'e ve Mısır'a seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu süreçte, düşüncelerinden dolayı dinî çevrelerden şiddetli muhalefet gördüğü kadar taraftar da toplamıştır⁶⁶⁶.

Sabetay'ın mesihî fikirlerini açığa vurduğu kentlerden biri de İstanbul'dur. Osmanlı başkentine ilk seyahatinde (1658) Sabetay, tuhaf hareketleri ve Yahudi inancına ters

⁶⁶⁴ 17. yüzyıl Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler dahil dünyanın dört bir yanında Yahudiler arasında mesih beklentilerinin arttığı bir dönemdi. Yahudi geleneğinde zaten var olan kurtuluş arzusu, Avrupa'da Yahudilerin maruz kaldığı baskı ve zulümlerle daha da yoğun hale geldi. Özellikle 1648 senesinde Lehistan'a karşı gerçekleşen Hmel'nitski Ayaklanması'nda binlerce Yahudi'nin katledilmesi, Yahudi topluluklarında mesihî fikirleri güçlendirdi. Yahudilerin yaşadığı bütün felaketler, mesihin gelişinin habercisi olarak yorumlandı. Sabetaycı hareketin arka planı için bkz. Gershom Scholem, *Sabetay Sevi: Mistik Mesih*, çev. Eşref Bengi Özbilen (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), 17- 101; Gershom Scholem, "Shabbetai Zevi", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. (Farmington Hills: Thomson Gale, 2007), 18/ 340- 341.

⁶⁶⁵ G. Scholem'in klasikleşmiş eseri bir yana, Sabetay Sevi ve mesihî hareketi birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları; Abraham Galante, *Sabetay Sevi ve Sabetaycılarının Gelenekleri* (İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 2000); Joseph Kastein, *Sabetay Sevi: İzmirli Mesih*, çev. Orhan Düz (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011); Alaeddin Gövsa, *Sabatay Sevi* (İstanbul: Anka Yayınları, 2000); Cengiz Şişman, *A Jewish Messiah in the Ottoman Court: Sabbatai Sevi and the Emergence of a Judeo- Islamic Community (1666- 1720)* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Doktora Tezi, 2004); Cengiz Şişman, *Sabetay Sevi ve Sabetaycılar: Mitler ve Gerçekler* (Ankara: Aşina Kitaplar, 2008); Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat); John Freely, *Kayıp Mesih: Sabetay Sevi'nin İzini Sürerken*, çev. Ayşegül Çetin Tekçe (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003); Erhan Afyoncu, *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013)

⁶⁶⁶ Scholem, "Shabbetai Zevi", 341- 343.

düşen ifadeleriyle hahamların öfkelerini kazanmış ve hatta cezalandırılmıştır. Dinî liderlerin tepkisi, sekiz ay kaldığı şehri terk etmesine sebep olmuştur⁶⁶⁷.

Sabetay, mesihliğini yeniden ilân ettiği Mayıs 1665'ten itibaren yüzlerce insanı etrafına toplamaya başlamıştır. Memleketi İzmir'de taraftarları tarafından coşkuyla karşılanmış; bununla birlikte geleneğe aykırı tavırları yüzünden hahamların tepkisini çekmiştir. Sabetay'ın hareketi, Yahudi cemaatinde bölünmeler yarattığı gibi Müslüman toplumda da huzursuzluğa sebep olmuştur. Üstelik Sabetay, Osmanlı sultanı aleyhinde konuşmalar yapacak kadar cüretkâr hale gelmiştir. Osmanlı idaresi, İzmir'deki kargaşanın ve şikayetlerin artması üzerine Sabetay'ın tutuklanması emrini vererek, İstanbul'a getirilmesi görevini gümrük eminine tevdi etmiştir⁶⁶⁸.

İstanbul'daki Yahudi cemaati de Sabetay Sevi konusunda ihtilafa düşmüştür. Mesihe kavuşmayı sabırsızlıkla bekleyen bir kesim vardı. Bunlar, mallarını mülklerini satıyorlar, Kudüs'e gitmek için hazırlanıyorlardı. Ticaret tamamen sekteye uğramıştı. Cemaat liderleri ise açıkça muhalefet ediyor ve Sabetay'ın faaliyetlerinin Yahudiler aleyhinde tutumlara sebep olacağı endişesini taşıyorlardı⁶⁶⁹. Bununla birlikte mesih fırtınasına dayanamayarak Sabetay Sevi'yi destekleyen hahamlar da vardı. Bazıları ise önce destek, sonra muhalif olmuştur⁶⁷⁰.

8 Şubat 1666'da İstanbul'a getirilen Sabetay, Tersane Zindanına hapsedilmiştir. Üç gün sonra Veziriazam Fazıl Ahmet Paşa tarafından çekildiği sorgusunda, mesih olduğu yönündeki iddiaları reddetmiştir. Ardından tekrar hapse atılmış, İstanbullu yandaşları tarafından burada ziyaret edilmiştir. Ziyaretçi sayısının gün geçtikçe artması üzerine Çanakkale'ye gönderilmiştir⁶⁷¹. Sabetay'ın Çanakkale'deki hapis günleri de oldukça hareketlidir. Ziyaretçi akınına uğrayan Sabetay, temsilcileri vasıtasıyla İstanbul'da mesih inancını yaymaya devam etmiştir⁶⁷². Osmanlı makamları tarafından bu faaliyetleri rahatsızlık yarattığından, Edirne'de padişah huzurunda sorgulanmasına karar verilmiştir. 16 Eylül 1666 tarihinde Kara Mustafa Paşa, Vani Efendi ve Şeyhülislam Minkarizade Yahya Efendi'nin bulunduğu mecliste ifadesi alınmıştır. IV. Mehmet'in pencere arkasından izlediği muhakemede Sabetay, mesihlik iddialarını yine inkâr etmiştir. Bunun

⁶⁶⁷ Scholem, *Sabetay Sevi*, 151- 153.

⁶⁶⁸ Afyoncu, *Sahte Mesih*, 102- 113.

⁶⁶⁹ Scholem, *Sabetay Sevi*, 395- 396.

⁶⁷⁰ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 1/ 245.

⁶⁷¹ Scholem, "Shabbetai Zevi", 345- 346; Scholem, *Sabetay Sevi*, 394- 399.

⁶⁷² Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, 86.

üzerine kendisine Müslümanlık teklif edilmiş; katlolunmak veya İslam'a geçmek arasında bir seçim yapması istenmiştir. Başka çaresinin bulunmadığını anlayan haham, Müslüman olmayı tercih etmiştir. İhtidasından dolayı Sabetay Sevi'ye 150 akçe kapı ortası tekaüdü maaş bağlanmış, yeni elbiseler ve kürk ile donatılarak bir kese para verilmiştir⁶⁷³. Nev-Müslimin adı Aziz Mehmed Efendi olarak değiştirilmiştir⁶⁷⁴.

Sabetay'ın Müslüman olması Yahudi cemaatinde büyük şaşkınlık yaratmıştır. Bir kısım taraftarı, din değiştirmesini ilahî planın bir parçası olarak görmüş ve ona inanmaya devam etmiştir⁶⁷⁵. Bazıları ise hareketi tamamen terk etmiştir.

Aziz Mehmed Efendi ise görünüşte Müslümanlığı yaşamış, ancak Yahudi ritüellerini devam ettirmiştir. Cemaat liderlerinin korktuğu üzere birçok Yahudi'yi İslam'a davet ederek, misyonunu yaymaya çalışmıştır. İslam'a geçtikten bir müddet sonra İstanbul'a geldiği ve Yahudilerle temas halinde olduğu bilinmektedir. Fransız elçisi Nointel'in katipliği görevini yürüten Antonie Galland, 23 Ağustos 1672 tarihinde kaleme aldığı günlüğünde Mehmed Efendi'nin, çevresinde Yahudilikten İslam'a geçen kişilerin oluşturduğu kalabalık bir grup refakatinde gezdiğini yazmaktadır. Başkentte Yahudilere vaazlar veren Mehmed Efendi, dualarını ederken hem İbraniceyi hem Türkçeyi kullanmıştır. Sinagoglara ziyaretler gerçekleştirip Yahudi geleneğine göre ibadetler icra etmesi, şikayetlere konu olmuş, tutuklanarak Edirne'ye gönderilmiştir⁶⁷⁶. Mehmed Efendi'yi kipa⁶⁷⁷ takarken ve İslam dinine uygun olmayan hareketler sergilerken gören üç şahit Edirne'de dinlenmiştir. Suçlu bulunması üzerine Mehmed Efendi, idam mahkumlarının tutulduğu Ortakapı'ya hapsedilmiştir⁶⁷⁸. Galland'a göre, IV. Mehmet'in

⁶⁷³ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, haz. Fahri Ç. Derin (İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2008), 247.

⁶⁷⁴ Afyoncu, *Sahte Mesih*, 145. Aziz Mehmed Efendi, Ağâyân-ı mütekaiddin-i Enderun zümresine dahil edilmiştir. Ölümüne değin günlük 150 akçe maaş almaya devam etmiştir. Enderun ağalarıyla aynı yerden, küçük ruznamçe kaleminden maaş alması dikkat çekicidir. Ayrıca maaşı, sarayda hizmet vermemiş birine göre oldukça yüksektir. Bkz. Afyoncu, *Sahte Mesih*, 148- 151. Sabetay ile padişahın huzuruna çıkarak Müslüman olan arkadaşına da çavuşluk tekaüdü bağlanmıştır. Bkz. Afyoncu, *Sahte Mesih*, 152.

⁶⁷⁵ Rycaut, taraftarlarının Sabetay'ın vücudunun ve ruhunun cennete alındığına inandıklarını yazar. Bkz. Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, 215.

⁶⁷⁶ Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, çev. Nahid Sırrı Örik (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987) 1/ 171, 183.

⁶⁷⁷ Yahudi erkeklerin ibadet esnasında başlarına taktıkları takke. Bkz. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 246.

⁶⁷⁸ Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, 1/ 210- 211, 2/ 3. Müslüman şahitlerin Edirne'ye gönderilmesine ilişkin meseleyle ilgilenmesi için Bostancıbaşı Osman Ağa'ya gönderilen buyuruldu için bkz. Uriel Heyd, "Sabetay Sevi ile İlgili Bir Osmanlı Belgesi" *Tarih ve Toplum* 38/ 223 (Temmuz 2002), 7-9.

himayesi sayesinde idam kararı sürgüne indirilmiştir⁶⁷⁹. Aziz Mehmed Efendi, 1673 yılında, hemen hemen hiç Yahudi'nin bulunmadığı Ülgün'e sürgün edilmiştir. Hayatını kaybettiği 1676 senesine değin burada yaşamıştır⁶⁸⁰.

Cemaatin dinî ve dünyevî liderleri, Yahudi toplumu için travmatik olan bu hareketin etkilerini olabildiğince azaltmaya çalışmıştır⁶⁸¹. Bu olayın etkisiyle cemaat içinde otoriteleri artan hahamlar, Sabetay Sevi'nin uygulamalarının bırakılması ve Yahudi inancına uygun olan usullerin takip edilmesi konusunda cemaatlerini uyarmışlardır⁶⁸². Mesele hakkında tartışılmasını engellemeye çalışmak, Sabetaycılarını görmezden gelmek, cemaat liderlerinin stratejileri arasında yer almıştır⁶⁸³.

3.3. Sinagoglar

İslam kaynaklarında ve Osmanlı belgelerinde “kenise” olarak geçen sinagog, cemaat yaşamının merkezi konumundaydı⁶⁸⁴. Her cemaat, üyelerinin yalnızca toplu biçimde ibadet edebilmesi için değil, sosyal etkinlikler gerçekleştirebilmek ve eğitim faaliyetlerini yürütebilmek için de en az bir sinagoga gereksinim duymuştur. Bazen cemaatler, dinî, sosyal ve eğitim ihtiyaçlarını birden fazla sinagoga sahip olarak karşılamıştır⁶⁸⁵. Sinagogun zamana veya yangın gibi felaketlere yenik düşmesi sonucu tahribi veya yıkılması halinde cemaat bütünlüğü tehlikeye girmiştir. Bu durum cemaat mensuplarının

⁶⁷⁹ Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, 22.

⁶⁸⁰ Şişman, *A Jewish Messiah in the Ottoman Court*, 205, 211.

⁶⁸¹ Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, 86- 87.

⁶⁸² Rycout, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, 215.

⁶⁸³ Jacob Barnai, “Messianism and Leadership: The Sabbatean Movement and the Leadership of the Jewish Communities in the Ottoman Empire”, *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, ed. Aron Rodrigue (Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1992), 174- 175. Sabetay Sevi ile çağdaş hahamlar Jacob Alfandari ve Joseph Katzavi'nin responsalarında, Sabetay Sevi'ye, hareketine ve sonrasında gerçekleşen din değiştirmelere dair herhangi bir atıf bulunmaması belki de bu stratejiden kaynaklanmıştır. Bkz. Victor H. Weissberg, *Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Responsa of Rabbi Jacob Alfandari and Rabbi Joseph Katzavi* (Ohio: Hebrew Union College Jewish Institute of Religion, Doktora Tezi, 1970), 267.

⁶⁸⁴ Çoğulu “kenais” olan kelime, esasında hem Hristiyan hem de Yahudi ibadethanelerini ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Baki Adam, “Sinagog”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/ 222- 223.

⁶⁸⁵ 17. yüzyılda Borlu cemaatinin birbirine çok da uzak olmayan Sarı Demirci ve Elvanoğlu mahallelerinde sinagogları bulunmaktaydı. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 741- 742; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 595- 596. Gezgin Benjamin Bahar Elie Yerusalmi, İstanbul'a geldiğinde büyük saygı gördüğü Karailerin Hasköy'deki sinagogunu ziyaret etmiştir. 1686'da döndüğünde ise cemaatin Balat'taki sinagogunun üyeleri tarafından ağırlandırılmıştır. Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 2/ 189- 190.

başka mahallelere yerleşmelerine sebep olduğu gibi, farklı cemaatlere intisap etmelerini de doğurmuştur⁶⁸⁶. Sinagog bir nevi cemaat varlığının temel koşuludur.

İstanbul'un fethinden sonra şehrin yerli Yahudi halkı, manevî ihtiyaçlarını Bizans'tan baki kalan birkaç sinagogda karşılayabilmiştir. Ne var ki II. Mehmet'in iskân faaliyetlerine girişmesiyle mevcut mabetler yetersiz kalmıştır. Anadolu'dan ve Rumeli'den nakledilen toplulukların kentin Yahudi nüfusunda yarattığı artış, yeni sinagogların tesisini gerekli kılmıştır⁶⁸⁷. Bu gerekliliğin pratikte nasıl karşılık bulunduğunu örneklendiren en erken tarihli kayıt, 1455 tahririnde yer almaktadır. İstanbul'da mevkuf hanelerin ve bunların iskân durumunun tespit edildiği tahrir, özellikle bazı mahallelerde Yahudi Sürgünler için geniş yerleşim sağlandığını göstermektedir. Rumeli kökenli sürgünlerin yoğun şekilde iskân edildiği Balat'ın bu yerleşimlerden biri olduğunu 2. bölümde belirtmiştik. Balat'a sınır olduğu anlaşılan Fila Mahallesi'ndeki iki katlı bir evin ibadethaneye tebdili, şüphesiz ki yoğunluğun yarattığı ihtiyaçtan mütevellittir. Üstelik, her katında birer oda bulunan bu evin Yahudiler tarafından sinagog haline getirildiği açıkça belirtilmektedir⁶⁸⁸. Bu kayıt, fetih sonrası mevkuf kabul edilen bir yapının, İslam hukuku gereği herhangi bir kısıtlamaya veya yasağa tabi olmaksızın Yahudiler eliyle bir ibadethaneye dönüştürülmesine izin verildiğini belgelemesi açısından önemlidir. Çünkü İslam doktrininde genel ilke, İstanbul gibi savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerde, gayrimüslimlerin yeni ibadethane inşa edemeyeceği yönündedir⁶⁸⁹. Fila Mahallesi'ndeki sinagog, fetih sonrasında Yahudilerin yeni ibadethane yapabildiğine işaret eden tek örnek değildir. 17. yüzyıldan bir belge, Yahudilerin sürgün edildikleri şehirler listesinde yer alan Ohri, Karaferye ve Yanbolu isimlerini taşıyan üç sinagogdan bahsetmektedir. Balat'taki bu sinagogların geçmişi, söz konusu belgede "kable'l-feth"e dayandırılrsa da fethin akabinde Rumeli kentlerinden sürgün edilen Yahudiler tarafından kurulmuş olmaları akla daha yatkın görünmektedir⁶⁹⁰.

⁶⁸⁶ Hacker, "The Structure and Scope of Jewish Organization and Self-Government in the Ottoman Empire in the 15th- 17th Centuries, 347; Barnai, "On the History of the Jews in the Ottoman Empire", 24; Ben-Naeh, *Sultanlar Diyarında Yahudiler*, 225.

⁶⁸⁷ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 28- 29.

⁶⁸⁸ "...Yahudiler kenise edmiş". İnalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 63, 299.

⁶⁸⁹ Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslam- Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *Osmanlı'da Din-Devlet İlişkileri*, haz. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1999), 232; Muharrem Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yi Ali Efendi Örnekleme", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 78.

⁶⁹⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 588, 132.

Bizans zamanında Venedik kontrolünde iken, fetihten sonra Osmanlı ticaret sahasına dönüşecek olan Eminönü, Yahudilerin geniş oranda yerleştirildikleri bir muhittir. Bölgedeki Yahudi iskanının ne denli kesif olduğunu gösteren Fatih İmaretı Vakfiyeleri, vakıf mülklerini tarif ederken sınır yapı olarak birkaç kez “Yehut kenisesi”ne atıf yapmaktadır. Vakfiyeler, Balıkpazarı Mahallesi’nde “Suk-ı Nehhasın”e (Bakırcılar Çarşısı) bitişik bir Yahudi ibadethanesi kaydetmektedir⁶⁹¹. Bu mabedin inşa edildiği dönem belirsizdir. Bizans döneminden beri Yahudi cemaatine hizmet veriyor olabileceği gibi, şehrin Türk hakimiyetine geçişinin ardından Yahudilere tahsis edilen bir yapı olması da muhtemeldir. Fatih devri İstanbul’unu etüt eden S. Ülgen tarafından sinagogun, bölgedeki bir Hristiyan mabedinden dönüştürülmesi ihtimali de dile getirilmiştir⁶⁹². Vakfiyelerde Yahudi kenisesine yapılan ikinci bir atıf, Halil Paşa Bergosu Mahallesi’nde vakfa ait iki ev tanıtılırken karşımıza çıkmaktadır⁶⁹³. Eski Venedik yerleşimi dahilindeki Osmanlı mahallelerini inceleyen ve Halil Paşa Bergosu’nu Yahudi Kapısı’na yakın bir mevkide tespit eden Ağır, burada atıf yapılan sinagogun, Balıkpazarı Mahallesi’ndeki ile aynı ibadethane olduğunu düşünmektedir⁶⁹⁴. Ancak Yahudi Kapısı ile Balık Kapısı civarındaki mahallelerin iç içe geçtiği ve bölgedeki Yahudi yerleşiminin yoğunluğu düşünüldüğünde, Halil Paşa Bergosu Mahallesi’nde zikredilen kenisenin Balıkpazarı Mahallesi’ndekinden farklı bir sinagogu işaret etmesi de mümkündür. En azından Edirne’den getirilerek semte yerleştirilen Karailerin Rabbanilerle aynı mabedi paylaşamayacakları dikkate alındığında bile liman bölgesinde birden fazla sinagogun bulunması gerekliliği daha belirgin hale gelmektedir.

II. Mehmet, İstanbul’u şenlendirebilmek, yeniden inşa edebilmek ve gerçek bir devlet merkezi yaratabilmek için sermaye ve tecrübe sahibi kişilerin şehre yerleşmesi gerektiğini biliyordu. Rumlara kıyasla güvenilir tebaa olarak gördüğü Yahudiler, ekonomik ve siyasi açıdan şehre yerleşim için ideal bir zümreydi⁶⁹⁵. Fetih esnasında İstanbul’da sâkin olanların haricinde, başkentini yeniden tesis niyetiyle onlarca memleketten naklettiği Yahudi grupların “kalbinin kazanılması ve yüzünün güldürülmesi”⁶⁹⁶, yani esasında

⁶⁹¹ Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 40- 41; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 211- 212.

⁶⁹² Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, 24.

⁶⁹³ Öz, *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*, 32; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 216.

⁶⁹⁴ Ağır, *İstanbul’un Eski Venedik Yerleşimi*, 152.

⁶⁹⁵ İnalçık, “Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450- 1500”, 513.

⁶⁹⁶ Fatih Vakfiyesinde, “Bir şehir kurmak, ulvi bir harekettir; insanların kalbinin kazanılmasını ve yüzünün güldürülmesini mucip olur.” denilmektedir. Halil İnalçık, “Fatih Sultan Mehmet Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, çev. Fahri Unan, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 3 (1988), 219.

şehirdeki iskanlarının kalıcılığının sağlanması meselesi, sultanın sinagogların statüsüne yönelik kararlarını şekillendirmiş olmalıdır. Bazı İslam fakihleri, anveten fethedilen beldelerde, kilise ve sinagogların durumunu devlet başkanının kararına bırakarak, mabetlerin aslını muhafaza etmesine, hatta yeni ibadethane yapılmasına izin verilebileceğini belirtmektedir⁶⁹⁷. II. Mehmet'in, Yahudilerin ibadet özgürlüğüne olanak tanıyacak olan sinagog inşası konusunu pragmatik bir anlayışla değerlendirdiği ve bu fakihlerin yaklaşımına uygun şekilde hareket ettiğini söylemek mümkündür.

İstanbul Yahudilerinin ibadet hürriyetini garanti altına alan ve sinagog tamirine ilişkin müdahale ile karşılaştıklarında, sorunun çözümü için referans olarak kullanılan mühim bir vesika bulunmaktadır. Bilinen en erken tarihli nüshası 1603 Nisan'ına ait olan bu vesika⁶⁹⁸, III. Mehmet'in halefleri tarafından tecdit edilen bir fermanıdır. 1693 yılında, II. Ahmet saltanatı sırasında tekrar yenilenen bu ferman, II. Mehmet tarafından Yahudilere verildiği iddia edilen ahde gönderme yapmaktadır. Buna göre, İstanbul'un fethinden önce şehirde sâkin olan Yahudiler, Bizans tekfuruna yardımda bulunmayacaklarını Osmanlı padişahına taahhüt ettiler. Her ne kadar şehir anveten ele geçirilmiş olsa dahi padişah, Yahudilerin bu taahhüdüne karşılık, savaştan sonra onlara esir muamelesi yapmayarak, Yahudilere ve ibadethanelerine müdahale edilmemesini emretti. Ayrıca evlerinde suret ve mihrap bulunmadığı sürece ibadetlerine mâni olunmayacağını garanti etti. Ferman, fetihten sonra Yahudilere bu çerçevede muamele edildiğini belirtmektedir. Hatta Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında, II. Mehmet dönemini görmüş iki Müslümanın söz konusu ahdin ipka edildiğine dair şahitlik yaptığını dile getirmektedir. Belgede anlatılan olaylar, Ducas, Kritovulos ve Tursun Bey gibi İstanbul kuşatmasına ve fethine tanıklık edenlerin kaleme aldıkları eserlerde zikredilmemektedir. Bununla birlikte, aynı hikâyeden bahsedildiği halde, 1603 ve 1693 tarihli fermanlar arasında bazı tutarsızlıklar olduğu fark edilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında şahitliğine başvuru olan Müslümanların yaşları, 1603 tarihli nüshada 117 ve 130 şeklinde ifade edilirken⁶⁹⁹, II.

⁶⁹⁷ Kılıç, "Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü", 78- 79; Akman, "Kilise ve Havraların İslam- Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", 232.

⁶⁹⁸ Fermanın sureti için bkz. Galanti, *Türkler ve Yahudiler* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım ve Yayın, 1995), 41- 43. Galante, bu sureti, Osmanlı Devleti'nin son hahambaşısı Haim Nahum'da bulunan fermanı istinsah ettiğini belirtmektedir.

⁶⁹⁹ 1603 tarihli ferman suretinde Müslüman şahitlerin yaşları hususunda verilen bilgi, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye yöneltilen İstanbul'un anveten fethedilip edilmediğine ilişkin soruya verdiği cevap ile uyusmaktadır. Ebussuud Efendi'nin cevabı şöyledir: "Ma'ruf olan anveten fetihtir. Amma kenâis-i kadîmehâli üzerine ibka olunmak sulhle fethedilme delâlet eder. Sene hamse ve erba'in ve tis'amie tarihinde bu husus teftiş olunmuştur. 117 yaşında bir kimse bulunup ve 130 yaşında bir kimse dahi bulunup, 'yahudi ve

Ahmet zamanında yayınlanan fermanda 115 ve 117 olarak açıklanmaktadır. Tanıkların dinlendiği tarih, fermanlardan birinde 1533- 34 (H 940), diğerinde ise 1538- 39 (H 945) olarak gösterilmektedir. Bunun yanı sıra 1693 tarihli nüsha, II. Mehmet zamanında, Şeyhülislam Mehmed Fenarî'nin sinagogların statüsünün muhafazasına ilişkin bir fetva verdiğini belirtmektedir⁷⁰⁰. Oysa ki Mehmed Fenarî, şeyhülislamlık vazifesini II. Mehmet döneminde değil, babası II. Murat saltanatı sırasında icra etmiştir. Gerek belgelerde yer alan çelişki ifadeler, gerekse böylesine mühim bir meselenin çağdaş kaynaklarda zikredilmemesi, hikâyenin II. Mehmet saltanatından sonra ortaya çıkan bir kurgu olduğu düşüncesini güçlü kılmaktadır⁷⁰¹.

1603 tarihli ferman, ihtiyar Müslümanların tanıklığına müracaatın gerekçesi olarak “ahd ü amana mugayir” müdahalelerin yaşanmasını göstermektedir. İstanbul'un fethinden sonra evvela sürgünlerin, 15. yüzyılın sonlarına doğru da Avrupalı göçmenlerin gelişiyle Yahudilerin artan nüfuslarının ihtiyacını karşılayacak sayıda çok sinagogun ortaya çıkması, en azından 16. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Müslüman toplumda rahatsızlık yaratmış olabilir. Her ne sebepten olursa olsun şahitlerin beyanları ile Yahudilerin fetih sırasında Osmanlılara mukavemet göstermek bir yana, sultana hizmet ettikleri imajı yaratılmak istenmiştir. Böylece Yahudi ibadethanelerinin tamirine verilecek izinlerin, meşru bir zemine oturtulması hedeflenmiştir.

Resmî Osmanlı belgelerinin yanında, 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupalıların İstanbul ve sâkinleri hakkındaki gözlemleri, şehirde onlarca sinagog bulunduğunu göstermektedir. Yahudilerin kesafeti, 1544- 1555 yılları arasında İstanbul'da bulunan Pierre Gilles'in dikkatini çekmiş ve otuzdan fazla sinagogun varlığına değinmiştir⁷⁰². Gerlach, Yahudilerin kökenlerine göre ayrı ibadethanelerde dua edip, eğitim gördüklerini yazmaktadır. Alman ve Macar Yahudilerinin müştereken kullandıkları bir mabet bulunduğunu söyleyen yazar, Nisan 1576'daki seyahat notlarında sinagog sayısını otuz

nasâra el altından Sultan Mehmed ile ittifak edip, anlar tekfura Nusret etmiyecek olup, Sultan Mehmed dahi anları seby etmeyip, halleri üzere mukarrer edicek oldu, bu veçhile feth olundu' deyu müfettiş mahzarında şehâdet edip, bu şehâdet ile kenâis-i kadîme hâli üzere kalmıştır.” Bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), 128.

⁷⁰⁰ 27 Şubat- 7 Mart 1693 (evahir-i Cemaziyelahir 1104) tarihli ferman için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 694, 163; Ahmet Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, 223- 225. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, 41- 43.

⁷⁰¹ Söz konusu fermanlarda dile getirilen hikâyeyi kurgu telakki eden G. Veinstein, Yahudilere yönelik iddiayı, Avrupa'da hâkim Yahudi ihaneti söylemine de uygun bulmaktadır. Bu söyleme göre; Yahudiler, Avrupa kentlerinde gerçekleştirdikleri kuşatmalarda Osmanlılarla ittifak ederek Hristiyanlara ihanet etmişlerdir. Bkz. Veinstein, “The Ottoman Jews: between Distorted Realities and Legal Fictions”, 53- 60.

⁷⁰² İncalcık, *The Survey of Istanbul 1455*, 501.

olarak tahmin etmiştir⁷⁰³. H. Jacob Breüning, şehirdeki diğer gayrimüslim topluluklara kıyasla bazı rakamlar paylaşmıştır. Alman seyyaha göre Ermenilere ait yedi, Rumlara ait altmış kilisenin bulunduğu şehirde, Yahudi mabetlerinin sayısı otuz belki de daha fazladır⁷⁰⁴. III. Murat döneminde sarayda hekimlik icra eden Domenico Hierosolimitano'nun ibadethanelere dair verdiği sayılar birtakım farklılıklar içermektedir. Yahudi hekim, kırk Ortodoks ve dört Ermeni kilisesine karşın Yahudilere ait otuz sekiz sinagog bulunduğunu belirtmektedir⁷⁰⁵. 17. yüzyılda Türk tarihi üzerine kitaplar yazan Fransız Michel Baudier, gayrimüslim mabetlerine ilişkin Hierosolimitano ile aynı bilgileri vermektedir⁷⁰⁶. İtalyan asker Luigi Ferdinando Marsigli, büyük oranda gözlemlerine dayanan kitabında, İstanbul'da otuz iki kadar sinagog olduğunu yazmaktadır⁷⁰⁷.

Ahidname ve fetvalar çerçevesinde çıkan fermanlar, muhterik ve harap durumdaki sinagogların onarımı konusunda birtakım kriterlere vurgu yapmaktadır. Öncelikle sinagogun fetihten önce Yahudi cemaatinin tasarrufunda bulunması, yani kadimî bir mabet olması gerekli görülmektedir. Çoğu zaman Yahudi cemaatinin sinagogun geçmişine dair beyanı esas alınmaktadır. 1693 yılında Yahudi cemaati, Balat'ta muhterik dört sinagogun tamiri talebiyle Divan'a başvurdıklarında, mabetlerin "kable'l-feth yedlerine terk olunduğunu" bildirmeleri hükümet tarafından yeterli görülmüştür. Halbuki Hacı İsa Mahallesi'ndeki sinagoglar Ohri, Karaferye ve Yanbolu Sürgünlere, Tahtaminare Mahallesi'ndeki sinagog ise Kendi Gelen Çana/Cana cemaatine aitti⁷⁰⁸. Bu

⁷⁰³ Gerlach'a göre Yahudilerin daha önce 44 sinagogu vardı. Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, 1/ 310.

⁷⁰⁴ Breüning, *Breüning Seyahatnamesi*, 135.

⁷⁰⁵ Domenico Hierosolimitano, *Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları*, çev. Esmâ Selçuk Demir (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 55.

⁷⁰⁶ Michel Baudier, *Osmanlı Devleti ve Sarayı: Türklerin Padişahı Büyük Senyörün Sarayı ile Saray Erkanına Dair Genel Tarih*, çev. Hikmet Geray, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Koleksiyonu, No. T/0022, 15. Bilgilerdeki bu benzerlik, Baudier'in derleme kitaplarını kaleme alırken yoğun olarak yararlandığı kaynaklardan birinin Yahudi hekimin anıları olduğunu tekrar hatırlatmaktadır. Bkz. Hierosolimitano, *Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları*, 30. Bu çerçevede, Baudier'in Rum, Ermeni ve Yahudi mabetlerinin sayısına dair verdiği bilgileri, 17. yüzyıla ait güvenilir veriler olarak değerlendirmek zordur.

⁷⁰⁷ Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, çev. M. Kaymakam Nazmi (Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934), 31.

⁷⁰⁸ İstanbul kaimmakamına ve kadısına hitaben yazılan 18- 27 Ocak 1693 (Evasıt-ı Cemaziyelevvel 1104) tarihli hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 588, 132. Aynı belgeyi, 16- 25 Mayıs 1693 (evasıt-ı N 1104) şeklinde tarihlendirerek yayınlayan Ahmet Refik, hükümde yer alan "Çana" ismini sehven "Çakacı" olarak okumuştur. Bkz. Ahmet Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul*, 222. Bkz. A. Galante de aynı hataya düşerek, sinagogun Çukacı loncası tarafından kurulmuş olabileceğini düşünmüştür. Abraham Galante, *Les Synagogues d'Istanbul* (İstanbul: Societe Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, 1937), 5, 12.

cemaatlerin hiçbirisi, fetihten önce İstanbul'da sâkin değildi, sinagogları da kadimî olamazdı. Ancak hükümet, bu sinagogları kadimî olarak değerlendirecek, tamirlerine müsaade vermiştir. 1634- 35 (H. 1044)'te Hasköy'deki Mayor sinagogu onarılmak istendiğinde aynı durum söz konusu olmuştur. Bir Sefarad sinagogu olmasına karşın, cemaat, yapının fetihten önce mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Hatta bir keşif heyeti tarafından ibadethane teftiş görmüş ve nihayetinde cemaatin onarım talebini onaylayan bir fetva temin edilmiştir⁷⁰⁹.

“Feth-i Hakanîde ibka olunan kenais-i kadîmeden” olmadığı ve yakın zamanda yapıldığı saptanan sinagoglar, “hadis” kabul edilmiştir. Bu durum, söz konusu ibadethanelerin kapatılmasına veya yıkımına gerekçe olabilirdi. Küçükpazar civarında hadis olduğu ihbar edilen böyle bir sinagog, 1619 senesinde Sadrazam Mehmet Paşa'nın emri ve mahkeme kararı ile yıktırıldı. Yıkım öncesinde, mahalledeki Yahudi ve Müslüman cemaatlerinin İstanbul mahkemesinde ifadelerinin alındığı, soruşturmaların gerçekleştiği bir süreç yaşandı. Yahudi cemaati, fetihten evvel sinagogun mevcut olduğunu ileri sürdü, ancak bunu ispat edemedi. Aralarında 70-80 yaşlarında pîrlerden Mehmed bin Siyavuş'un da bulunduğu, bölge sâkinlerinden on dört Müslüman'ın şahitliğine başvuruldu. Yapının, ihtiyar bir Yahudi'ye ait iken Yahudi çocuklarının eğitim gördükleri, sahibinin ölümünden sonra ise sinagog haline getirilen bir ev olduğu anlaşıldı. Mahkeme, fetva kitaplarına başvurarak meseleye ilişkin şer'î cevapları inceledi. Müslüman fetihlerinin ardından gayrimüslim mabedi ihdas etmenin yasak olduğu yönündeki fetvaları rehber alarak, 16 Şubat günü sinagog kapısının mühürlenmesine karar verdi. Yaklaşık bir ay sonra İstanbul mahkemesine yansıyan bir kayıt, hükme bağlanan davaya ait hüccetin Müslüman cemaat tarafından Divan'a gönderildiğini ve sadrazamın yıkım buyruğu verdiğini belirtmektedir. Anlaşılan mahallenin Müslüman sâkinleri, tekrar mahkemeye giderek, sadrazamın emri doğrultusunda sinagogun yıkılmasını talep etmiştir. Kadı, bu sefer, Hanefi fikhında yer alan görüşleri derleyen Fetava-yı Tatarhaniyye⁷¹⁰ isimli esere müracaat ederek sinagogun yıkım kararını vermiştir⁷¹¹.

Sinagoglarla ilgili yaşanan problemlerden biri, ibadethane yetersizliğinden dolayı konutların sinagoga dönüştürülmesiydi. Karai cemaatine mensup iken ihtida eden

⁷⁰⁹ Gerber, “Jews in Seventeenth and Eighteenth Century Istanbul”, 108.

⁷¹⁰ Fetava-yı Tatarhaniyye için bkz. Ferhat Koca, “el- Fetâva't-Tatarhâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12/ 446- 447.

⁷¹¹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 548- 555.

Mehmet Çavuş'un 1670 (H 1081) yılında açtığı dava, konuya ilişkin bir örnek sunmaktadır. Mehmet Çavuş, Hasköy'de babasına ait konutun yakın bir zamanda sinagog haline getirildiği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştur. Cemaat bu iddiayı reddederek, yapının, çocuklara Tevrat eğitimi veren bir ibadet yeri olarak kurulduğunu ve Kiremitçi Ahmet Çelebi mahallesinde sâkin Karailere ait bir vakıf olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bir keşif heyetinin muayenesinden sonra yapının yeni inşa edildiği anlaşılmıştır. Karailer, binanın -120- 130 yıldan- eski olmadığını itiraf etmiştir. Sonuçta, şer'an söz konusu konutun bir kısmının yıkılması ve sinagog şeklinde kullanılmaması gerektiği belirtilmiştir⁷¹².

Fermanların, afetlerde zarar gören veya yıllar içinde yıkılmaya yüz tutan sinagogların yenilenmesine yönelik getirdiği kıstaslar arasında binanın aslına sadık kalınması ilkesi de bulunmaktadır. Fetva literatürü, harap ibadethanenin kadimî olması koşuluna ilave olarak, yapıya herhangi bir ekleme yapılmadığı taktirde tamirine cevaz vermektedir. Fetvalar, “vaz‘-ı kadimî üzere” ve/veya “bila-tevsi‘ ve la-terfi‘ nesne ziyade etmemek üzere” ifadeleri ile gayrimüslimlerin harap ibadethaneleri onarırken riayet etmeleri gereken ölçüleri açıklamaktadır⁷¹³. Yahudi cemaatinin umumiyetle, yangınlarda tahribata uğrayan sinagoglarını yenilemek gayesiyle Divan'a sundukları arzuahaller üzerine çıkarılan fermanlar, muhtelif dönemlerde sinagog tamirine müsaade veren şeyhülislamla atıf yapmaktadır⁷¹⁴.

Mevcut sinagogların ancak orijinal boyutlarına uygun şekilde yenilenmesi, genişleme ve yükselmeye sebep olacak değişikliklerin yapılmaması esas alınmaktadır. Yahudi Kapısı yakınındaki Karai sinagogu, bu çerçevede yenilenen mabetler arasındadır. 1569 yılında Demirkapı'da vuku bulan yangında tahribi muhtemel sinagogun onarımı için cemaat izin talebinde bulunmuştur. Doğu ve güney duvarları ağır hasar gören yapının orijinal formuna bağlı kalınması şartıyla yenilemesine müsaade verilmiştir. Cemaat, yangın sebebiyle değil ama zamanla yıkılmak üzere olan Hasköy'deki sinagoglarını da 1729'da

⁷¹² Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17 (January 1927), 252- 253.

⁷¹³ 17. yüzyılda Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin gayrimüslim mabetlerin tamirine dair fetvası için bkz. Kılıç, “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü”, 79. Dürrizade Seyyid Mehmed Arif Efendi ve Reiszade Mustafa Aşir Efendi fetvaları için bkz. *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, haz. Sinan Çuluk - Yılmaz Karaca (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015), 131, 143.

⁷¹⁴ Bu minvalde isimleri zikredilen şeyhülislamla, Mehmed Fenari, Ebussuud Efendi, Çivizade ve Bostanzade'dir. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 694, 163; Galante, *Türkler ve Yahudiler*, 41- 43.

özgün halini muhafaza ederek onarmak istemiştir⁷¹⁵. 1693 senesinde, Balat'ta sâkin Yahudilerin talebiyle Divan, yangın zarar gören dört sinagogun aslına uygun şekilde inşa edilmesini onaylamıştır⁷¹⁶.

İstanbul Yahudi cemaati, 17. yüzyılın ikinci yarısında mahallelerinde cereyan eden, evleri gibi sinagoglarının alevlere yenik düştüğü birçok yangına şahit olmuştur. Kimi sinagog, yukarıda bahsedildiği üzere alınan izinlerin akabinde gerçekleşen restorasyonlarla Yahudi toplumuna yeniden hizmet sunabilmiştir. 24 Temmuz 1660 tarihinde yaşanan Harik-i Kebir'in ardından Eminönü'ndeki muhterik Yahudi mabetlerinin yeniden inşası ise mümkün olmamıştır. Şehrin üçte ikisini kül yığını haline getirip sayısız insanı ve yapıyı telef eden yangında Yahudi cemaati en az on iki sinagogunu kaybetmiştir. Bu sinagoglar her ne kadar "kadimî" olarak tanımlansa da kaderleri, Balat'ta tamirine müsaade edilen Yahudi mabetleri gibi olmamıştır. Çünkü statüleri, yangından sonra IV. Mehmet'in Hoca paşa'dan Zeyrek'e değin Yahudi iskanına yasak getiren fermanı çerçevesinde belirlenmiştir. Tablo 10, kadı sicillerinin işaret ettiği üzere yangında sinagogunu kaybeden cemaatleri ve mabetlerin konumunu listelemektedir.

⁷¹⁵ Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17 (January 1927), 253- 255, 291- 292.

⁷¹⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 588, 132.

Sinagogun Cemaati	Sinagogun Konumu
İzdin/ Zeytun Cemaati	Rüstempaşa Cami yakınında
Antalya ve Borlu Cemaatleri	Sarı Demirci/Timurcu Mahallesi
Borlu Cemaati	Elvanoğlu Mahallesi
Küçük İstanbul Cemaati	Hobyar Mahallesi (2 sinagog)
Dimetoka Cemaati	Tahtakale
Aragon Cemaati	Hobyar Mahallesi
Hanan Cemaati	Bahçekapı'da Çelebioğlu Mahallesi
Alaman Cemaati	Hobyar Mahallesi
Küçük Sicilya Cemaati	Hobyar Mahallesi
Büyük Sicilya Cemaati	Hobyar Mahallesi
Kalavriya Cemaati	Hobyar Mahallesi

Tablo 10: Harik-i Kebir'de Muhterik Hale Gelen Sinagoglar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kadı sicilleri, bu sinagogların banilerinin/maliklerinin belli olmadığını gerekçe göstererek, mîrîye yani devlet hazinesine ait olduklarını belirtmektedir. Ayrıca sicil kayıtları, bu felakette zarar gören sinagogların durumuna ilişkin Rumeli Defterdarı

Hüseyin Paşa'nın elinde bulunan fetvaya da sık sık atıfta bulunmaktadır⁷¹⁷. Bu fetva gereğince, yangında kullanılamaz derecede hasar gören Yahudi ibadethaneleri, öncelikle devlet mülkiyetine geçmiş olarak kabul edilmektedir. Daha sonra, sinagog arsaları müzayede yolu ile satışa sunulmakta ve en yüksek fiyat teklifinde bulunan alıcıya satılmaktadır. Defterdar Hüseyin Paşa'nın, vekili aracılığıyla bu sürecin işleyişi ile yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Yangın akabinde devlet hazinesine geçtiği belirtilen sinagoglardan yedisi Hobyar Mahallesi'ndeydi. Kendi Gelen cemaatler için popüler bir yerleşim olan mahallede, Orta Avrupa kökenli Aşkenazların, Sefaradlardan Aragonların ve İtalya menşeli Kalavriya ile Büyük ve Küçük Sicilya topluluklarının sinagogları alevlere yenik düşmüştür⁷¹⁸. Bunların arasında en yüksek fiyatla satışa konu olan Aşkenaz cemaatinin sinagogudur. Üç mahzeni ihtiva eden mabedin arsası, 86.000 akçe karşılığında Mahmut Ağa'ya satılmıştır⁷¹⁹. Romanyotlardan Küçük İstanbul cemaatinin aynı mahallede yer alan iki ibadethanesi de yine yanarak yok olmuştur. Hüseyin Paşa, açık arttırmada, bu cemaate ait sinagog arsalarından birini Ümmühan Hatun'a, diğerini ise Hacı Mehmet Ağa'ya satmıştır⁷²⁰. Yangının zarar verdiği bir başka Kendi Gelen ibadethanesi, arsası müzayede ile satılarak Şeyhülislam Mehmet Efendi'nin mülkü olan Bahçekapı'da Çelebioğlu Mahallesi'ndeki Hanan cemaati sinagogudur⁷²¹. Harik-i Kebir'in tahribat yarattığı diğer Romanyot sinagogları, Dimetoka, Zeytun, Borlu ve Antalya cemaatlerine ait olanlardı. Anadolu menşeli iki topluluk, Borlu ve Antalya cemaatleri, 16. yüzyıldan beri yoğun şekilde ikamet ettikleri⁷²² Sarı Demirci/ Timurcu Mahallesi'ndeki sinagogu müştereken kullanıyorlardı⁷²³. Bu sinagogun arsası, mirîye intikal ettikten sonra bir mektep ve mektebin vakfı için odalar inşa edilmesi planlanmıştır. Ancak arazide mektep değil, mescit yapılmasını isteyen ahalinin ve mahallede yaşayan

⁷¹⁷ "...tâ'ife-i mezbûrenin muhterik olan kenîse-i kadîmelerinin arsasının mâliki olmamağla cânib-i mirîye ait olduğuna müvekkil-i müşârünileyhin [Defterdar Hüseyin Paşa] yedinde fetvâ-yı şerîfe olmağın..." Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 559, 607. Fetvanın referans gösterildiği bir diğer sicil kaydı için bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 571- 572.

⁷¹⁸ Büyük Sicilya cemaati sinagogu için bkz. *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 273a; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 635- 637. Aragon cemaati sinagogu için bkz. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 612- 615. Kalavriya ve Küçük Sicilya topluluklarının sinagogları için bkz. *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 404- 406.

⁷¹⁹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 611- 612.

⁷²⁰ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 573- 576, 592- 594.

⁷²¹ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 566- 568.

⁷²² Bkz. Tablo 6.

⁷²³ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 741- 742.

Şeyh İvaz'ın tepkileri bu projeye mâni olmuştur⁷²⁴. Borlu cemaatinin Elvanoğlu Mahallesi'nde alevlere esir olan bir başka ibadethanesi daha vardı⁷²⁵. Arsası dahilinde bir de ayazması bulunan Zeytun/ İzdin cemaatinin sinagogu, Rüstempaşa Camii'nin yanındaki Papazaoğlu Hanı'na yakın bir mevkieydi. Evvela müzayede yoluyla Hacı Mehmet'e 40 bin akçeye satılan mabedin arazisi, Yeni Cami inşası sürecinde Valide Hatice Turhan Sultan adına satın alınmıştır⁷²⁶. Dimetoka cemaatinin sinagogu ise Balkapanı karibinde yer alıyordu⁷²⁷. Kadı sicilleri ışığında, yanan on iki Yahudi ibadethanesinden altısının Sürgünlere ait olduğu tespit edilmiştir.

Haliç'in güney kesimindeki yapılara nazaran binaları ateşe daha dayanıklı malzemeden inşa edilmiş olmasına rağmen, Galata sâkinleri de zaman zaman sarsıcı yangınlara maruz kalmıştır. Evliya Çelebi'nin iki sinagog olduğunu yazdığı Galata, 1696 Mayıs'ında pek çok mabedin alevlere esir düştüğü bir afetle karşılaşmıştır⁷²⁸. Bu yangın, Yahudi cemaatinin ibadethanesini de muhterik hale getirmiştir. Bölge sâkini Yahudiler, “feth-i hakanîden beri yedlerine terk olunan kadimî” sinagoglarından başka ibadethaneleri bulunmadığını ifade ettikleri bir arzuhal sunarak Divan'a başvurmuştur. Talepleri, sinagoglarının tamirine mâni olunmaması yönündeydi. Hukuki dayanakları ise yine Yahudilere verildiği birçok fermanla zikredilen ve mabet onarımına müsaade eden ahidname ile şeyhülislam fetvası idi. İstanbul kaimmakamına ve kadısına yazılan 22 Şubat-3 Mart 1698 tarihli hüküm, Yahudi cemaatinin arzuhalini müteakip Divan'da mahfuz ahidnamenin ve fetvanın incelendiğinden bahsetmektedir. Galatalı Yahudilerin ibadethaneye duydukları ihtiyaç dikkate alınarak, yapının eski haline uygun, herhangi bir genişleme ve ekleme yapılmaksızın tamirine engel olunmaması emredilmiştir⁷²⁹. Ancak bu emirden yaklaşık iki ay sonra yine Divan'a, söz konusu sinagogun II. Mustafa ve III. Ahmet'in valideleri Emetullah Gülnuş Sultan'ın banisi olduğu Yeni Cami'ye çok yakın bir konumda bulunduğu bildirilmiştir⁷³⁰.

⁷²⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d, No. 8, Gömlek No. 2338, 481.

⁷²⁵ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 595- 596.

⁷²⁶ *İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 571- 572.

⁷²⁷ Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 605- 607.

⁷²⁸ Kenan Yıldız, “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları” *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 1/ 499.

⁷²⁹ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 110, Gömlek No. 1355, 300.

⁷³⁰ İstanbul kaimmakamına ve Galata kadısına 2- 10 Mayıs 1698 tarihinde gönderilen hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 110, Gömlek No. 1665, 381.

Yeni Cami'nin Katolik Hristiyanların ayinlerini icra ettikleri ve 1696 yangınında muhterik olan San Françesko Kilisesi'nin arazisi üzerine yapıldığı bilinmektedir. Cami yapım sürecinde, yalnız kilise arazisinin değil, çevredeki “kimi Müslüman ve kimi Frenk ve kimi Yahud taifesinin” arsalarının da istimlâki elzem görölmüştür. Cami inşasından sonra, Kethüda Mehmet Efendi'nin Gülnuş Sultan'a yazdığı 1700 tarihli tezkirede, istimlak edilen mülkler, “arsa-i hâlîye” yani üzerinde herhangi bir yapının bulunmadığı boş araziler olarak nitelendirilerek, cami avlusuna ilhak edildikleri bildirilmektedir. Ayrıca cami banisinin Valide Sultan olması sebebiyle, mülk sahiplerinin arazilerini düşük fiyata vermek istemedikleri belirtilmektedir. Bahsi geçen belgede, cami arazisinde Yahudilere ait bir mabedin bulunduğuna dair herhangi bir ibare kullanılmamaktadır⁷³¹. Bunun yanında Yeni Cami'nin gerçekten de Yahudi ibadethanesine yakın mevkide yer aldığını anlaşılmaktadır. Sultan II. Mustafa, sinagog ile validesinin inşa ettirdiğı cami arasındaki mesafenin soruşturulmasını istemiş, bunun üzerine 10 gün içinde Cami-i Cedid Mahallesi'nde bir araştırma yürütölmüştür. Sonuçta iki yapının arasında dört muhterik ev arsası ve iki umumî yol bulunduğı tespit edilmiştir. Camiden sinagoga varıncaya kadar geçilecek yollarda bir ölçüm yapıldığında, iki yapının birbirine uzaklığının 130 zira⁷³² kadar olduğı fark edilmiştir. Camiye olan yakınlığından ötürü şer'an müsaade edilmediğinden sinagogun tamirine yasak getirilmiştir⁷³³.

3.4. Vakıflar

İstanbul'un Yahudi sâkinleri, Osmanlı vakıf müessesesi ile yakın temas halindeydi. Bu temas çoğunlukla arşiv vesikalarında, Yahudiler, Müslümanların kurdukları vakıfların mutasarrıfı olarak karşımıza çıktıklarında fark edilmektedir. Fetihten yirmi yıl sonrasına tarihlenen Fatih Sultan Mehmet vakfiyesi, sultanın tesis ettiğı vakfa ait şehirdeki binaların

⁷³¹ Muzaffer Özgüleş, *Gölnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 50, 212- 213.

⁷³² Arşın olarak da anılan zira', orta parmak ile dirsek arasındaki uzunluğı ifade eden bir ölçü birimidir. Mimari ölçümlerde genellikle 0,758 m'ye karşılık geldiğı kabul edilmektedir. Bkz. Cemal etin, “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci”, *Tarihiliğ'e Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, ed. Hasan Bahar vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009), 446-447. Bu durumda Yeni Cami ile sinagog arasındaki 130 zira'lık mesafe, yaklaşık 100 m'ye tekabül etmektedir.

⁷³³ 11- 20 Mayıs 1698 (evail-i Zilkade 1109) tarihli hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.MHM.d*, No. 110, Gömlek No. 1803, 410. A. Galante, 1930'lu yıllarda Yeni Cami avlusunda, üzerinde birkaç İbranice harfin okunabildiğı sinagog kalıntılarının göröldüğünden bahsetmektedir. Abraham Galante, *Les Synagogues d'Istanbul*, 5.

bir kısmını Yahudi tasarrufunda göstermektedir⁷³⁴. 16. yüzyılda, Haliç'in güney kesiminde, özellikle Hocapaşa'dan Tahtakale'ye uzanan sahada Yahudilerin sâkin olduğu yapıların birçoğu Müslüman vakıflarının mülkü olan evler, odalar veya Yahudihanelerdir⁷³⁵. Elbette ki bu durum, Yahudileri, kiralamış oldukları vakıf mülklere dair çeşitli meseleler ve muameleler için kadı mahkemesine müracaata sevk ettiği gibi Osmanlı vakıf hukuku konusunda bilgi sahibi olmalarını da gerekli kılmıştır⁷³⁶.

Gayrimüslimlerin Müslüman vakıflarından istifade etmesinde bir beis görmeyen İslam hukuku, belli şartlar çerçevesinde Yahudilerin ve Hristiyanların vakıf kurmasına müsaade etmekteydi. Devletin zimmi tebaası, hukuken geçerli sayılabilmesi için gerekli koşulları yerine getirdiği sürece vakıflar tesis etmiştir. Bir gayrimüslim vakfının meşruiyet kazanabilmesi için, İslam hukukuna göre kurulması gerekirdi. Bu sebeple vakıf kurmak isteyen gayrimüslim, Müslüman vâkıflar gibi şer'î mahkemeye başvurarak, kadı huzurunda vakıf şartlarını ve vakfın işleyişine dair detayları beyan etmeli, bunu belgeleyen vakfiyesini tescil ettirmeliydi⁷³⁷. Gerek kadı sicillerindeki vakfiyeler gerekse vakıflara ilişkin çeşitli vesilelerle mahkemeye intikal eden davalar, Yahudi cemaati mensuplarının Osmanlı vakıf sisteminde yalnızca mutasarrıflar olarak değil, vâkıflar ve mütevelliler olarak da yer aldıklarına şahitlik etmektedir.

Müslüman vakıfları, kuruluş maksadına göre hayrî ve zürri olarak adlandırılan iki farklı formda teşekkül etmiştir. Hayrî vakıflar, kurbet yani Allah'a yaklaşma, sevap işleme amacıyla geliri, umum veya fukara yararına adanmış kuruluşlardır. Zürri vakıflar ise vakfeden şahsın aile üyelerinin ve zürriyetinden gelenlerin yararlanması gayesiyle kurduğu vakıflardır⁷³⁸. Yahudilerin her iki türde vakıflar tesis ettikleri, ancak genellikle ehli veya evladiye isimleriyle de anılan zürri vakıflar oluşturdukları görülmektedir. H. Gerber'e göre, Yahudilerin evladiye vakıfları inşa etmeleri tamamen Müslüman toplumdan etkilenmelerinin bir sonucudur. Çünkü hekdeş (הקדש) veya kodeş (קודש) denilen asıl Yahudi vakıfları, hak sahibi olarak aile fertlerini kapsamayarak, yalnızca

⁷³⁴ 1472 Tarihli Vakfiye.

⁷³⁵ BOA, MAD.d, No. 14393.

⁷³⁶ Gerber, "Jews and the Vakıf", 162- 163.

⁷³⁷ Yorgi v. Kostantin isimli zimminin (24 R 1081) tarihli vakfiyesi için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (1081)*, No. 257, 41b- 42a; Papa Makomi ve Papa Kalino isimli keşişlerin (28 M 1079) tarihli vakfiyesi için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Yeniköy Şer'îye Sicil Defteri (1078- 1079)*, No. 56, 24; Hürmüz v. Gavril'in (9 L 1111) tarihli vakfiyesi için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Kazaskerliği Şer'îye Sicil Defteri (1111- 1112)*, No. 154, 36a- 36b.

⁷³⁸ Hüseyin Altaş, "Vakıflarda Evladiye ve Aile Vakıfları", *Vakıf Medeniyeti Sempozyum Kitabı* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003), 99- 104.

toplum yararına vakfedilmiştir. Yahudi geleneğine göre herhangi bir engel bulunmasa dahi Yahudi hekdeşlerinde zürri form uygulanmamıştır⁷³⁹.

Yahudi vâkıflar, mülklerini, çocuklarının ve nesillerinin faydalanacağı şekilde hapsedtikleri vakıflar kurarak, vefatlarından sonra onlara gelir sağlamanın yanında aile bütünlüğünün korunmasını da sağlamıştır. Ayrıca zürri karakterdeki vakıflar sayesinde mülkün mirasçılar arasında parçalanması da engellenmiştir. Vâkıfların bir kısmı, vakıftan intifa hakkını batın tertibi üzerine “evladına ve evlad-ı evladına ve evlad-ı evlad-ı evladına” kız- erkek ayrımı yapmaksızın eşit şekilde vermiştir⁷⁴⁰. Bununla birlikte Benyamin v. Mose gibi intifa hakkında önceliği “evlad-ı zükûruna”, erkek çocuklarına verenler de vardır. “Kurd” lakabıyla tanınan Benyamin 1633 yılında, Hasköy’de Karai sinagoguna bitişik olan emlakını, kendinden sonra sırasıyla karısı Panderya’ya, oğullarına, oğullarının çocuklarına, daha sonra “evlad-ı inâsı” yani kız çocukları Menaka ve Kasari ile onların çocuklarına meşrut olarak vakfetmiştir. Menaka ve Kasari, Benyamin Kurd’un erkek evlatları yaşadığı müddetçe Keçeci Mahallesi’ndeki vakıf mülkten yararlanamayacaktı⁷⁴¹.

Vâkıf, bazen yakın akrabalarını da hak sahibi olarak belirleyebilirdi. 1547’de (H 954) Sarıca Paşa Mahallesi’ndeki evinden elde edilecek kira gelirinin bir bölümünü, muhtemelen çocuğu bulunmadığından, önce erkek ve kız kardeşlerine, sonra onların torunlarına meşrut kılan Arkontapula bt. Yosef bu vâkıflardan biridir⁷⁴². Lazar (İlyazer) v. Yasef, 1642 (H 1052) yılında Hasköy’deki vakfını, kendisi ve dört kuşak evladından sonra ağası Menahim v. Mihail’in neslini düşünerek tesis etmiştir⁷⁴³.

Malvarlıklarını önce kendilerine, ardından zürriyetlerine tahsis eden Yahudi vâkıfların, soylarının tükenmesi durumunda vakıf gelirlerinin ne amaçla sarf edileceğini belirlemesi gerekirdi. Vakıf hukukuna göre, zürri bir vakfin meşruiyeti için daimî bir amaca hizmet

⁷³⁹ Orta Çağ Yahudi toplumuna ait Kahire Geniza koleksiyonu, aile üyeleri yararına kurulan vakıflara ilişkin belgeler içermektedir. Bu istisnâî durum, H. Gerber tarafından İslam toplumunun Yahudiler üzerindeki kültürel etkisi olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Gerber, “Jews and the Vakıf”, 159- 160.

⁷⁴⁰ Mihail v. Yehuda’nın vakıf şartları için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Şer’iye Sicil Defteri (1154-1155)*, No. 177, 45b; Lazar (İlyazer) v. Yasef’in vakıf şartları hakkında bkz. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil*, 89- 90, 229- 230; Menahim v. Mihail’in vakfı üzerine bkz. Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 267- 270.

⁷⁴¹ Benyamin v. Mose’nin 12 Mart 1634 (12 R 1043) tarihli vakfiyesinin ayrıntılı bir analizi için bkz. Kenan Yıldız, “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları* 54 (2019), 158, 163- 164.

⁷⁴² Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 239- 241.

⁷⁴³ *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil*, 89- 90, 229- 230.

etmesi elzemdir. Bu çerçevede vakfın genellikle cemaatin yoksulluk içinde yaşayan, yardıma muhtaç fertleri menfaatine yapılandırılması yoluna gidilmiştir. İstanbul kadı sicillerinde Yahudi vakıflarına ilişkin incelediğimiz kayıtlar, vâkıfların dikkate değer bir kısmının, zürriyetin inkıtaya uğraması halinde vakfı, Karai fukarasına meşrut kıldıklarını göstermektedir. Hemen hepsi Karai olan vâkıfların, cemaatlerinin fakir fukarasını kimi zaman bir meskenin oturma hakkını kimi zaman kira gelirini tahsis ederek gözetmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır⁷⁴⁴. Hatta vakfını, soyunun inkırazını beklemeksizin fukaranın yararlanacağı şekilde oluşturan vâkıflar da vardı. Arkontapula, daha en baştan, vakfettiği mülkün gelirinden 1/5'lik hisseyi Karai cemaatinin yoksullarına mahsus kılmıştı. Gelirin, kardeşlerine ve onların torunlarına ayırdığı 3/5'lik kısmını ise nesilleri tükendiği takdirde yine cemaat fukarasına tahsis etmiştir⁷⁴⁵.

Bir Yahudi vakfı için oldukça istisnâî biçimde, neslinin kesilmesi durumunda vakfını, cemaatinin değil, Müslümanların istifade edeceği şekilde yapılandıran vâkıflar da mevcuttu. 1631 (H 1040) senesinde Kuruçeşme'deki iki katlı ve şahnişinli evini vakfeden Semha bt. Mose'nin vakfı, nadir örneklerden biriydi. Esasında Çelebioğlu Mahallesi'nde ikamet eden Yahudi kadının vakfiyesi, öncelikle kendisi, sonra çocukları ve onların evlatları, soyu inkıraz bulduğunda ise Medine fukarası lehine şartlar içeriyordu⁷⁴⁶. Bu minval üzere sıra dışı bir başka vakıf, Benyamin Kurd'a aitti. Yukarıda da ismini zikrettiğimiz vâkıf, Hasköy'de iki katlı ve birbirine paralel evlerini vakfederken, faydalanacak kişiler arasına ailesinin yanı sıra Mekke ve Medine fukarasını da dahil etmiştir. Üstelik, neslinin kesilmesini şart koşmadan, yani hak sahibi aile üyeleri hayattayken vakfının Müslümanlara hizmet sunmasını istemiştir. -1680 tarihli bir belgeden Yahudihane olduğu anlaşılan⁷⁴⁷- vakıf menzili tasarruf edenler, her sene Haremeyn-i Şerifeyn mütevellisine 20 akçe teslim edecekti. Şart edilen evladın inkırazından sonra ise vakıf, tamamen Haremeyn Vakfı'na tabi olacak ve Haremeyn-i Şerifeyn mütevellisi tarafından kiraya verilecekti. Kiradan elde edilecek gelir, her sene gönderilen surre alayına dahil edilerek Haremeyn fukarasına ulaştırılacaktı. Benyamin

⁷⁴⁴ Bkz. Tablo 11.

⁷⁴⁵ Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 241- 243.

⁷⁴⁶ Yıldız, "Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları", 162- 163. Semha bint Mose'nin 2 Mayıs 1631 (30 Ramazan 1040) tarihli vakfiyesi için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Şer'îye Sicil Defteri (943- 1048)*, No. 7, 65a- 65b.

⁷⁴⁷ Benyamin v. Mose'nin vakfettiği yapının tamamı değilse bile en azından bir bölümü Yahudihanedir. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1099)*, No. 11, 20b- 21a.

Kurd, vakfını, nihaî olarak Müslümanlar lehine şekillendirmişti. Yine de vakfiyesine, cemaati mensuplarına avantaj kazandıracak bir madde eklemiştir. Vakıf menzil kiraya verilirken, talipler arasında Edirne cemaati üyeleri bulunduğu taktirde öncelik hakkı onlara tanınacaktı⁷⁴⁸.

Müslüman vâkıflar, şart silsilesindeki kişilerin inkıta ihtimaline karşın müebbed cihet olarak umumiyetle Mekke ve Medine’de yaşayan fukara ahaliyi zikrederlerdi⁷⁴⁹. Semha bt. Mose ve Benyamin Kurd, vakıflarının nihaî şartını, neden dinî inançları çerçevesinde Yahudi geleneğinin mukaddes şehri Kudüs’teki ihtiyaç sahibi dindaşları yerine, İslam dünyasında mümtaz mevkiye sahip kentlerin Müslüman fukarası menfaatine tayin etmişti? H. Gerber, Benyamin Kurd’un vakfından hareketle bu durumu, “Yahudilerin çevre toplumun kültürel dünyasına asimilasyonunun en belirgin işareti” olarak değerlendirir⁷⁵⁰. A. Cohen, 16. yüzyıl Kudüs’ünde benzer şekilde tesis edilen Yahudi vakıflarından örnekler sunduğu eserinde, baskı ve zorlamanın rol oynamış olabileceği üzerinde durmaktadır⁷⁵¹. Semha ve Benyamin Kurd, nihayetle Müslüman kutsalı ile ilişkilendirdikleri vakıflarının çevre toplum indindeki saygınlığını artırmak istemiş olabilirler. Belki de azınlık toplumunun üyeleri olarak vakıflarının geleceğine dair endişe taşıyor ve vakıflarının sonsuzluğunu, nihaî amacı Haremeyn halkı yararına atfetmek suretiyle pekiştirmek istiyorlardı. İki vâkıfı da bu tercihe sevk eden motivasyon kaynağını belirlemek, eldeki verilerle mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu konu hakkında yapılan yorumlar ihtimalden öteye gitmemektedir.

Yahudilerin kurucusu olduğu vakıflar arasında nadir olmakla birlikte, bütün bir mahalle veya semt sâkini ahalinin istifadesine sunulanlar da vardı. Özellikle birçok Yahudi topluluğuna ev sahipliği yapan Hasköy, bu örneğe uygun vakıflara tesadüf edilebilen bir semtti. Salomon’un Keçeci Mahallesi’nde inşa ettirdiği çeşme, her ne kadar çevresinde Yahudilere ait yapıların varlığı belirgin şekilde hissedilse de semtteki her etnik-dinî gruptan bireyin faydalanabileceği türden bir yapıydı. Salomon bu çeşmeyi, “ruz-ı ahret azabını tahfif” yani ahiret azabını hafifletme umudu ile vakfetmişti⁷⁵². Resmi vesikalarda

⁷⁴⁸ Yıldız, “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları”, 163- 166.

⁷⁴⁹ Nihâî şart olarak Medine fukarasını gösteren yüzlerce Osmanlı vakfı bulunmaktadır. Bkz. *İstanbul Şer’iyye Sicilleri Vakfiyeler Katalogu*, haz. Bilgin Aydın vd. (İstanbul: İSAM yayınları, 2015).

⁷⁵⁰ Gerber, “Jews and the Vakıf”, 171.

⁷⁵¹ Amnon Cohen, *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984), 210.

⁷⁵² *Hasköy Şer’iye Sicil Defteri (1081- 1085)*, No. 9, 21.

Sinan Çelebi ismiyle tanınan Yosef Revitzi'nin Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'nde yaptırdığı çeşme de yine Müslim-gayrimüslim fark etmeksizin bütün Hasköy halkının yararlandığı bir vakıftı. Sinan Çelebi, çeşmeyi 1524- 25 (H 931) senesinde inşa ettirmişti. Çeşmenin ve su kanalının bakımını da düşünmüş ve kira gelirinin bu işlere sarf edilmesi maksadıyla çeşmenin bitişiğindeki mülkünü vakıf olarak tescil ettirmişti⁷⁵³. Yahudihane olduğu anlaşılan bu mülkten elde edilecek gelir, aynı zamanda vâkıfın “evlad-ı evladına” ve neslinin tükenmesi halinde “Karai Yahudi taifesinin Edirne cemaati fukarasına” meşruttu⁷⁵⁴. Sinan Çelebi'nin vakfı, toplum geneline hizmet eden yönüyle hayrî, aile fertlerinin yararını gözetken veçhesiyle zürri vakıf özelliği göstermektedir.

İstanbul'daki her vakıf gibi Yahudi vakıfları da kimi zaman günlerce gecelerce önüne geçilemeyen yangınların tahripkâr etkisiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Hatta Arkontapula bt. Yosef'in Sarıca Paşa mahallesindeki vakfı gibi bu durumu tarihinde birden fazla kez yaşayan vakıflar vardır. 10 Mart 1591 (14 Cemaziyelevvel 999) tarihinde, Arkontapula'nın varisleri (kardeşlerinin ahfadı), müştereken oturdukları vakıf mülkün yangında tahrip olduğunu bildirmiştir. Vakıf mülk, 1609 (H 1018) yılındaki yangında tekrar zarar görmüş, geriye yalnızca iki mahzeni, sarnıcı ve kuyusu kalmıştır. Yanan evin arsasını yıllık 1200 akçe ile kiralayan Menahem isimli Yahudi, burada mülkiyeti kendisine ait olmak üzere yeniden bina inşa etmiş ve onu bir dindaşına satmıştır. 1660 yılına gelindiğinde Hursi adlı Yahudi kadının tasarrufunda olan bu yapı, 24 Temmuz günü çıkan yangında alevlerin esiri olmuştur. Yangının akabinde Müslüman mahallesinde bulunan bu arsanın yalnızca bir Müslüman'a kiralanabileceği yönündeki şeyhülislam fetvası, Hursi'nin araziden el çekmesine sebep olmuştur. Yaklaşık yedi yıl kadar boş kalan arazi, sonunda mütevellisi Mehmet Çavuş tarafından Hacı Mustafa Ağa'ya kiralanmıştır⁷⁵⁵.

⁷⁵³ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/2 (October 1926), 192- 193; Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 273- 274; Danon, “The Karaites in European Turkey”, 323. Hasköy kadı sicillerinde, bu vakfın idaresine ilişkin birçok kayıt bulunmaktadır. Bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1060- 1076)*, No. 7, 10; *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1072- 1073)*, No.8, 5, 7; *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 39.

⁷⁵⁴ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 39.

⁷⁵⁵ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites”, *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 239- 244, 270- 271.

Bilinen ilk kira İlya kızı İstrangila'nın (Strongila) vakfı da Sarıca Paşa Mahallesi'nde⁷⁵⁶ Harik-i Kebir'in tahribatına maruz kalan vakıflardandır. İstrangila'nın oturma hakkını Karai fukarasına şart koyarak vakfettiği dört hücre Harik-i Kebir'de yanarak yok olmuştur. Hocapaşa ve Bahçekapı civarında Yahudi tasarrufundaki emlak ve evkafın Müslümanlara satılması ve kiraya verilmesi hususundaki fermanı takiben vakıf arsasının etrafında Yeni Cami ve Müslüman konutlarının inşasına başlandığından bahsedilmişti. Söz konusu mevkinin artık Müslüman mahallesi kimliği taşıması arzu edilmiş, bu çerçevede bir Yahudi'nin Müslümanlar arasında sâkin olması şer'an uygun görülmemiştir. Bu durumda, muhterik arsada yeniden bina inşasını sağlayarak İstrangila'nın vakfı kurarken getirdiği şarta bağlı kalmak, yani ihtiyaç sahibi Karaileri iskân ettirmek imkânsız hale gelmiştir. Kiranın soyundan gelen vakıf mütevellisi Mose, bu sebeple bina enkazının satılması, arsanın kiralanması ve elde edilecek gelirin yoksul Karailere harcanması için yetkili mercilerden izin istemiştir. Böylece Karailere faydası dokunacak şekilde vâkıfın şartına da riayet edilmiş olunacaktır. Mose'nin beklediği iznin çıkması üzerine vakfın arsası, senelik 360 akçeye Abdülkadir Efendi'ye kiralanmış, ayrıca arsa üzerine bina inşa yetkisi de verilmiştir⁷⁵⁷.

1660 yangınından yaklaşık iki yıl kadar sonra Maruloğlu Mahallesi'nde İlyazer v. Mose'nin kurucusu olduğu vakıf da benzer şekilde Müslüman'a kiralanmıştır. İlyazer v. Mose 1579 (H 986) yılında, mahalledeki emlakını, kendisinden sonra sonra "evladına ve evlad-ı evladına ve evlad-ı evlad-ı evladına" meşrut kılarak vakfını oluşturmuştur. Vâkıfın nihaî şartına göre, neslinin tükenmesi halinde emlak, müteveli eliyle kiraya verilecek ve geliri Karai fukarasına sarf olunacaktır⁷⁵⁸. Harik-i Kebir'in tahrip ettiği mülkün arsası, 1662 senesine gelindiğinde Geruş cemaatinden İsrail isimli Yahudi'nin tasarrufundaydı. Ancak Eylül ayında, vakıf mülkünün Müslüman mahallesinde

⁷⁵⁶ Bahçekapı dahilindeki Sarıca Paşa Mahallesi'nde Karailer tarafından kurulan bir başka vakıf örneği için bkz. *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 166- 167, 202- 203.

⁷⁵⁷ 9 Temmuz 1661 (12 Zilkade 1071) tarihli sicil kaydı için bkz. *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 58b. T. Kuran'ın editörlüğünü yaptığı çalışmada yer alan sicil kaydı tarafımızca da incelenmiş, mahalle ve şahıs isimlerinin okunuşunda birtakım eksiklikler fark edilmiştir. Yukarıdaki paragraf, orijinal belgenin rehberliğinde kaleme alınmıştır. Bkz. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, 1/ 560- 563. Belge için ayrıca bkz. Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 277- 279. Danon, kira kadının 19 Haziran 1547 (Cemaziyelevvel 954) tarihli vakfiyesini de yayınlamıştır. Vakfiyede, vakıf mülkler, İbn-i Marul (Maruloğlu) Mahallesi'nde gösterilmektedir. Bkz. Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 245.

⁷⁵⁸ İlyazer v. Mose'nin vakfına ilişkin 14 Ocak 1579 (16 Zilkade 986), 24 Ocak 1579 (26 Zilkade 986) ve 19- 28 Temmuz 1594 (evail-i Zilkade 1002) tarihli belgeler için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Havass-ı Refia Şer'îye Sicil Defteri (1112)*, No. 114, 58a- 59a.

bulunması gerekçesiyle İsrail'in akdi feshedilmiştir. Vakıf arazisinin Müslüman'a kiralanması gerektiğinden mütevellî Mehmet Çavuş tarafından peşin fiyatına 20.000 akçeye ve yıllık olarak 630 akçeye Hacı Hasan Bey'e kiralanmıştır. Ayrıca Mehmet Çavuş, Hacı Hasan Bey'e arazinin üzerinde mülk inşa etme izni vermiştir⁷⁵⁹.

Esasında Karai asıllı bir mühtedi olan Mehmet Çavuş, vakıf mütevellisi sıfatıyla kadı sicillerinde sıkça tesadüf ettiğimiz bir isimdir. 17. yüzyılın ikinci yarısında muhtelif zaman dilimlerinde, İlyazer v. Mose'nin, Benyamin Kurd'un, Arkontapula'nın, Lazar (İlyazer) v. Yasef'in ve Sinan Çelebi'nin vakıflarına mütevellilik yapmıştır⁷⁶⁰. Vakfedenlerin, çoğunlukla vakıflarının tevliyetini kendi zürriyetlerinden gelen kişilere şart eyledikleri dikkate alınırsa, Mehmet Çavuş'un bu vâkıfların en azından birkaçına neseben bağlı bulunması muhtemeldir⁷⁶¹. İsmi geçen vâkıfların her birinin Karai cemaatine mensup olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte, vakfi yönetebilecek beceriye sahip bir birey olarak Karai cemaatinin ihtiyarları tarafından belirlenmesi veya kadı mahkemesince atanması da mümkündür⁷⁶². Mehmet Çavuş'un 1670 (H 1081) senesinde Karai cemaati aleyhine bir şikâyetle bulunduğundan daha önce bahsedilmişti. Bu şikâyet, babası Mose'nin Kiremitçi Ahmet Çelebi Mahallesi'ndeki evi ile alakalıydı. Mehmet Çavuş, babasının varisi olarak söz konusu evde hissesi bulunduğu iddiasıyla Divan'a başvurmuştu. Burada meseleyi sıradan bir miras davasından farklı kılan durum, Mose'nin hayatta iken evini, sinagog olarak kullanılmak üzere Karai cemaatine vakfetmiş olmasıdır⁷⁶³. Gayrimüslimlerin, mabetleri yararına olacak şekilde vakıf kurmalarına müsaade edilmediğinden, İslam hukukuna göre bu vakfın sahih görülmesi mümkün değildir⁷⁶⁴. Maalesef ki 8 Ekim 1670 tarihli sicil kaydı, Mose'nin

⁷⁵⁹ Ozan Kahya, *11 Numaralı İstanbul Mahkemesi Defteri (H. 1073) Tahlil ve Metin* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 152, 160.

⁷⁶⁰ *Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, 258- 259; *Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil*, 211; *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 82 Numaralı Sicil (H. 1081/ M. 1670- 1671)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 76- 77; Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 243- 244.

⁷⁶¹ 23 Ekim 1667 (5 Cemazıyelevvel 1078) tarihli bir belge Mehmet Çavuş'un Arkontapula'nın soyundan gelmesi sebebiyle mütevellî olduğunu belirtir. Bkz. Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 243- 244.

⁷⁶² Mesela Mehmet Çavuş'un Lazar v. Yasef vakfına "taraf-ı şer'-i şerifden mansub mütevellî nasb ve tayin" olduğu ifade edilmektedir. *Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil*, 211.

⁷⁶³ Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 252- 253.

⁷⁶⁴ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996), 239- 240; Gerber, "Jews and the Vakıf", 170- 171.

vakfını hangi şartlar çerçevesinde tesis ettiği ve kadı mahkemesi tarafından nasıl icazet alabildiği sorularına cevap vermekte yetersiz kalmaktadır.

Vâkıf	Cemaati	Mevkufât	Tarihi	Vakfedildiği Cihet	Mevkufatın Mahallesi/ Semti
Sinan Çelebi v. Mose ⁷⁶⁵	Karai	Çeşme	1524- 1525 (931)		Kiremitçi Ahmet Çelebi mah.
		Yahudihane	Mayıs 1544 (S 951)	Çeşme bakımı, evladı, Karai fukarası	
Mose v. Yosef ⁷⁶⁶	Karai	Ev	4 Ocak 1535 (28 C 941)	Karai fukarası	Karakadı mah.
Mordehay kızı Chrysola (Ursula) ⁷⁶⁷	Karai	Ev	31 Ocak 1542 (14 L 948)	Evladı, Karai fukarası	Çelebioğlu mah.

⁷⁶⁵ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/2 (October 1926), 192- 193; Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 273- 274; Danon, “The Karaites in European Turkey”, 323. Hasköy kadı sicillerinde, bu vakfın idaresine ilişkin birçok kayıt bulunmaktadır. Bkz. *Hasköy Şer‘iye Sicil Defteri (1060- 1076)*, No. 7, 10; *Hasköy Şer‘iye Sicil Defteri (1072- 1073)*, No.8, 5, 7; *Hasköy Şer‘iye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 39.

⁷⁶⁶ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/2 (October 1926), 194.

⁷⁶⁷ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/2 (October 1926), 194- 198.

Arkontapula bt. Yosef ⁷⁶⁸	Karai	Ev	18 Temmuz 1547 (30 Ca 954)	Kardeşleri, kardeşlerinin evladı, yapının bakımı, Karai fukarası	Sarıca Paşa mah.
İsterongele (İstrangila/ Strongila) bt. İlya ⁷⁶⁹	Karai	Ev	19 Haziran 1547 (1 Ca 954)	Evladı, Karai fukarası	Maruloğlu mah.
İlyazer v. Mose ⁷⁷⁰	Karai	Ev	14 Ocak 1579 (16 Za 986)	Kendisi, evladı, Karai fukarası	Maruloğlu Mah.
Hundi bt. Menahim ⁷⁷¹	Karai	Oda ve dükkân	20- 29 Ekim 1580 (Evasıt-ı N 988)	Kendisi, Karai fukarası	Sarıca Paşa mah.
Yahuda v. Salomon ⁷⁷²	Karai	Dükkân	26 Kasım 1582 (29 L 990)	Kendisi, yapının tamiri, Karai fukarası	Sarıca Paşa mah.

⁷⁶⁸ Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 239- 241.

⁷⁶⁹ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 166- 167, 202- 203; Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 277- 279; *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 58b.

⁷⁷⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri Havass-ı Refia Şer'îye Sicil Defteri (1112)*, No. 114, 58b- 59a.

⁷⁷¹ *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 202- 203.

⁷⁷² *Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil*, 202- 203.

Semha bt. Mose ⁷⁷³		Evler	2 Mayıs 1631 (30 N 1040)	Kendisi, evladı, Medine fukarası	Kuruçeşme
Benyamin v. Mose ⁷⁷⁴	Karai	Evler	22 Ekim 1633 (18 R 1043)	Kendisi, eşi, evladı, Medine fukarası	Keçeci mah.
Lazar (İlyazer) v. Yasef ⁷⁷⁵	Karai	Evler	1 Nisan 1642 (1 M 1052)	Evladı, ağasının evladı, Karai fukarası	Kiremitçi Ahmet Çelebi mah.
Menahim v. Mihail ⁷⁷⁶	Karai	Ev	25 Nisan 1642 (25 M 1052)	Eşi, evladı, kız kardeşinin evladı, Karai fukarası	Hasköy
Yasef v. Salomon ⁷⁷⁷	Karai	1500 kuruş, buğday	14 Kasım 1681 (3 Za 1092)	Eşi, Karai fukarası, evladı	

⁷⁷³ Yıldız, “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları”, 162- 163. Semha bint Mose’nin 2 Mayıs 1631 (30 Ramazan 1040) tarihli vakfiyesi için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Şer’iye Sicil Defteri (943- 1048)*, No. 7, 65a- 65b.

⁷⁷⁴ Hasköy Şer’iye Sicil Defteri (1090- 1099), No. 11, 20b- 21a, 22a- 22b; Yıldız, “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları”, 158, 163- 164.

⁷⁷⁵ *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil*, 89- 90, 229- 230

⁷⁷⁶ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17/3 (January 1927), 267- 270.

⁷⁷⁷ *Havass-ı Refia Şer’iye Sicil Defteri (1112)*, No. 114, 33b.

Mihail v. Yehuda ⁷⁷⁸	Karai	Ev	Ocak 1742 (Za 1154)	Kendisi, annesi, eşi, evladı, Karai fukarası	Kiremitçi Ahmet Çelebi mah.
Salomon Yahudi ⁷⁷⁹		Çeşme			Keçeci mah.

Tablo 11: Yahudi Vakıfları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.5. Müslüman Toplumla İlişkiler

Osmanlı toplumunda din, bireyin kimliğini belirleyen en birincil etkidir. Devlet, hakimiyeti altındaki farklı dinlere mensup bireylere İslam'ın zimmi hukuku çerçevesinde muamele ederek, can ve mal güvenliklerini muhafazanın yanı sıra, dinî akide ve ayinlerini icra konusunda gayrimüslimlere hürriyet sağlanmıştır. Hatta, Batı'da mezhep kavgalarının henüz devam ettiği bir dönemde, Osmanlı idaresinin din ve vicdan sahasında gösterdiği müsamahakâr tutum, seyyah, elçi veya din adamı sıfatıyla İstanbul'da bulunan birçok Avrupalının dikkatini çekmiştir. Hans Jacob Breüning, Salomon Schweigger, Stephan Gerlach, Pierre Belon, Crailsheimli Adam Werner ve Clauiser du Loir, bu hususa kaleme aldıkları seyahatname ve raporlarında yer verenlerdendir⁷⁸⁰. Aubry de la Motraye, gayrimüslimlerin Osmanlı topraklarındaki yaşamına değindiği satırlarda inanç özgürlüğünün yanına, meslekî faaliyetlerin rahatça gerçekleştirilebilmesi ve servet sahibi olabilmelerini de eklemiştir:

“Türkler ve zengin imparatorluğun Rum, Ermeni, Yahudi gibi diğer ahalisi de çok rahat bir yaşam sürmektedirler. Türkler dışındaki ahalinin olağan ya da olağan dışı

⁷⁷⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Şer'îye Sicil Defteri (1154- 1155)*, No. 177, 45b.

⁷⁷⁹ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1085)*, No. 9, 21.

⁷⁸⁰ Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi: İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546- 1549)* Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 139- 140; Breüning, *Breüning Seyahatnamesi*, 46; Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578- 1581*, 136; Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577- 1578*, 2/ 755; Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616- 1618*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011) 129; Clauiser Du Loir, *IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları (Du Loir Seyahatnamesi)*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 117.

vergi yükümlüsü olmalarına karşın, ödedikleri vergiler her zaman çok küçüktür, özellikle de inançlarına göre canlarının istediği her şeyi yapabilme özgürlükleri dikkate alınırsa verdikleri vergi hiç mertebesinde kalır: Kiliselerine istedikleri gibi giderler, hac ziyaretlerini gerçekleştirebilirler, dinlerinin gereğini hiçbir kısıtlama olmadan yapabilirler. Aynı özgürlüğe ticari işlerinde ve mesleklerini icra etmekte de sahiptirler. Emeklerinin karşılığına el konabilir diye bir korkuları yoktur, gelirlerini de canlarının istediği gibi harcarlar, yerler, içerler, şarkı söyleyerek güler, oynarlar.

Zenginliklerini canlarının istediği gibi çocuklarına miras bırakabilirler.”⁷⁸¹

Gayrimüslimler, zimmi hukukun tanıdığı haklara cizye ödemek koşuluyla sahip olabilmekle birlikte, öncelikle sosyal nitelikli olmak üzere çeşitli kısıtlamalara tâbiydiler. En belirgin kısıtlamalar, giyim kuşam uygulamaları üzerine idi. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, kumaş cinsinden rengine kadar ayrıntıları fermanlarla belirlenmiş kendilerine özgü kıyafetler giymeli, Müslümanlarınkine benzer ve gösterişli giysiler kullanmamalıydılar. Ata binmek, köle kullanmak, Müslümanlarınkinden daha yüksek meskenler inşa etmek, sınırlamaya tabi konular arasındaydı⁷⁸². Tüm bunlar, zimmilerin hakim unsura kıyasla sosyal statülerinin daha düşük bir seviyede bulunduğunu vurgulamaktaydı. Ancak, İstanbul’un gayrimüslim halkını kısıtlamalara riayet hususunda tekraren uyaran fermanlar, özellikle giyim kuşam uygulamalarına yönelik emirlere aykırı hareket edildiğini göstermektedir⁷⁸³. Bir yandan da bu durum, yetkililerin düzenlemeleri tatbikte çok da katı bir tutum içinde olmadıklarının işareti olarak değerlendirilebilir. Mart 1631 tarihli bir hüküm, meselenin “şer‘an ve kanunen mühimmât-ı dinîyyeden iken bir

⁷⁸¹ Aubry de la Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007), 305.

⁷⁸² Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, 339- 355, 369- 373; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 179- 186.

⁷⁸³ Gayrimüslim kadın ve erkeklerin Müslüman elbiseleri giymelerine izin verilmemesine dair 21 Ağustos 1568 (27 Safer 976) tarihli hüküm için bkz. *7 Numaralı Mühimme Defteri (975- 976/ 1567- 1569) Özet-Transkripsiyon- İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999), 2/ 393. Ayrıca bkz. Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, 48. İstanbul kadısına hitaben gönderilen hüküm, gayrimüslimlerin Müslüman kıyafetlerine yönelik talebinin fiyatlarda artışa neden olduğunu ifade etmektedir. 5 gün sonra, 26 Ağustos 1568’de (3 Rebiülevvel 976) Yahudi ve Hristiyan kıyafetleri yine Divan’ın gündemindeydi. Bu sefer, başlıktan ayakkabıya gayrimüslimlerin nasıl giymesi gerektiği detaylandırılmıştır. Bkz. *7 Numaralı Mühimme Defteri (975- 976/ 1567- 1569)*, 3/ 14- 15. Ahmed Refik, muhtesibe veriliş tarihini (7 Safer 976) esas alarak bu hükme kitabında yer vermiştir. Bkz. Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, 48- 49. 1577 senesinde bir başka fermanla gayrimüslimler, yine Müslüman kıyafetine ve tavrına bürünmemeleri konusunda uyarılmıştır. 1580 yılında, Yahudilerin, II. Mehmet döneminden beri kırmızı şapka ve siyah pabuç kullandıkları ifade edilerek, bu giyim üslubu hatırlatılmıştır. Bkz. Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, 52- 53. 7 Kasım 1693’te (8 Rebiülevvel 1105) Haslar kazasında gayrimüslimlerin sarı pabuç ve mest, kırmızı çakşır, kalık ve Müslümanlara özgü elbiseler giyinmemeleri, yalnızca kendilerine mahsus kıyafetler kullanmaları emredilmiştir. *Hasköy Şer’iye Sicil Defteri (1104- 1106)*, No. 14, 22.

nice zamandan berü ihmal” olunduğuna dikkat çekmektedir. Öyle ki şehrin Hristiyan ve Yahudi sâkinleri, çarşılarda atlarıyla gezinmekte, samur kürk ve ipekli kumaş gibi lüks tüketimin göstergesi elbiseler içinde tasvir edilmektedir. Kadın-erkek ihtişamlı görünümlerinin yanı sıra gayrimüslimlerin takındıkları hal ve tavrın, Müslümanlar üzerinde rahatsızlık yarattığı anlaşılmaktadır⁷⁸⁴. Farklı dine mensup toplulukların kılık kıyafetlerine düzenleme getiren emirler, Müslüman ahalide oluşabilecek bu tarz hoşnutsuzlukların giderilebilmesi, dolayısıyla toplumsal huzurun sağlanması açısından da gerekli görülmüş olmalıdır.

Gayrimüslimlere uygulanan kısıtlamalardan bir diğeri meskenlerinin konumu ile alakalıdır. Aslında, genel olarak Hristiyanlara ve Yahudilere ait evler ile Müslüman konutlarının birbirine yakınlığına engel getiren bir kaide bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı başkentinde Yahudiler, yaşamlarını, dış dünyaya kapalı mahallelerde, Müslüman ve Hristiyan topluluklardan izole edilmiş şekilde sürdürmüyorlardı. Dinî gelenek ve ihtiyaçlar dairesinde cemaat hayatı, sinagogları çevresinde gelişse de farklı etnik-dinî gruptan bireylerle çoğu zaman aynı mahalleyi paylaşıyorlardı. Şehrin bazı semt ve mahallelerindeki iskanları, başka topluluklarınkine kıyasla yoğun olabiliyordu. Ancak bu durum, Avrupa’daki getto yaşamı gibi toplumdan Yahudileri tecrit etmeyi hedefleyen bir politikanın sonucu değildi. Bununla birlikte, Yahudilerin, Hristiyan unsurlar gibi cami ve mescitlere yakın şekilde ikamet etmelerine izin verilmezdi. Ebussuud Efendi’nin konuya dair kendisine yöneltilen birkaç soruya cevaben verdiği fetvalar, uygulamanın çerçevesi ve gerekçesi hakkında aydınlatıcıdır. Şeyhülislam, bir fetvasında, camiye on beş zira’ mesafede inşa edilen Yahudihanelerin, cami cemaatinin azalmasına sebebiyet vereceğini ve bundan ötürü Müslümanların Yahudileri evlerinden çıkarmaya şer’an kadir olduğunu ifade etmektedir. Ona göre; gayrimüslimlerin Müslüman mahallesinde ikameti, ancak cemaatin azalmasına yol açmayacaksa mümkün kabul edilmektedir. Aksi bir durumda asla cevaz verilmemektedir. Böyle bir vaziyetle karşı karşıya kalındığında, kiracıların çıkarılması, eğer evler gayrimüslimlerin mülkiyetinde ise satılmasının sağlanması da zarurîdir⁷⁸⁵.

⁷⁸⁴ “...çarşı içinde Müslimane mukabil geldükde kaldırımdan inmeyüp ve kendüler [Hristiyanlar ve Yahudiler] ve avretleri ehl-i İslam’dan ziyade şevket sahibleri olup...” 85 Numaralı Mühimme Defteri (1040- 1041 (1042)/ 1630- 1631 (1632) Özet- Transkripsiyon- İndeks, haz. Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002), 127. Ayrıca bkz. Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, 202.

⁷⁸⁵ Düздаğ, *Ebussuud Efendi Fetvaları*, 114- 115.

Ebussuud Efendi'nin fetvaları, cami etrafındaki meskenlerde Yahudi (veya Hristiyan) yerleşimine müsaade etmeyen yasağın teorik yüzünü göstermektedir. Ne var ki bu yasağın uygulanması da diğer kısıtlamalar gibi döneme göre farklılıklar göstermektedir. Şeyhülislamın görevini icra ettiği yüzyılı değerlendirmek gerekirse; 1595- 97 cizye sayımı, Hocapaşa, Hobyar ve Çelebioğlu mahallelerinde öylesine yoğun bir Yahudi iskanına işaret etmektedir ki buradaki mescit cemaatlerinin sayıca korunduğunu düşünmek zor hale gelmektedir⁷⁸⁶. Bölgedeki kalabalık Yahudi topluluklarının yerleşim sorununu, birden fazla ailenin aynı konutu paylaştığı Yahudihanelerle çözdüğünü hatırlarsak, Ebussuud Efendi'nin fetvasında hassasiyet gösterdiği “taklil-i cemaat” riskinin yaşanması oldukça muhtemeldir. Üstelik bir de bahsi geçen sayımın yalnızca Fatih Sultan Mehmet Vakfı reayası olan Yahudileri kapsadığını anımsayarak, bölgede, cizyesini hazineye ödeyen vergi mükelleflerinin de bulunduğunu varsayarsak riskin boyutu katlanmış olacaktır. Tüm bunlara rağmen, Yeni Cami inşa projesinin başlangıcına değin Eminönü civarındaki Yahudilerin hanelerinden ihraç edildiğine dair bir kayda tarafımızdan tesadüf edilemediğini belirtmek gerekir.

17. yüzyılda ise camiye yakın konumdaki konutlarda Yahudi iskanına kısıtlamalar uygulandığını gösteren örnekler oldukça fazladır. Örneğin; 1618 (H 1027) senesinde Çelebioğlu, Molla Gürani ve İbrahimpasha-yı Atik mahallelerindeki Yahudi kesafeti, cami ve mescitlerin atıl kalmasının amili olarak değerlendirilecektir. Evlerin ekserisinde Yahudiler sâkin olduğundan bu mahallelerde Müslüman cemaat kalmamış ve camiler çoğu vakitte kapılarını kapatmıştır. Meselenin Divan'a arz edilmesi üzerine, 24 Mayıs günü, cemaatin azalmasına sebep olarak görülen Yahudilerin bahsi geçen mahallelerden ihracına karar verilmiştir⁷⁸⁷. Aslında Çelebioğlu Mahallesi'nde Yahudi iskanından duyulan rahatsızlık, daha yüzyılın başlarında mahalle sâkinleri tarafından dile getirilmişti. İstanbul kadısına hitaben gönderilen bir hüküm, cami çevresindeki vakıf evlerinin geçmişte Müslüman haneleri iken, -muhtemelen 1569 yılında- bölgede yaşanan yangının ardından Yahudilerin yaşadığı meskenlere dönüştüğünü belirtmekteydi. Müslüman ahali, cami etrafındaki bu yapılanmanın cemaat üzerinde yarattığı etkiden (taklil-i cemaat) şikayetçiydi⁷⁸⁸. Bu gerekçe, genellikle şehrin Müslüman sâkinleri tarafından Divan'a

⁷⁸⁶ Bkz. BOA, MAD.d., No. 14393.

⁷⁸⁷ 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026- 1027/ 1617- 1618) Özet- Transkripsiyon- İndeks ve Tıpkıbasım, haz. Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000), 145.

⁷⁸⁸ 29 Mayıs 1604 (29 Zilhicce 1012) tarihli hükümde, söz konusu yangından “ihrak-ı kebir” olarak bahsedilmektedir. Bkz. BOA, KK.d., No. 70, 421. 17. yüzyılın ciddi hasarlar yaratan ilk yangını 1606

sunulan arzuhallerde kullanılırdı. Ahali, bazı zamanlarda gerekçesini, konuyla ilgili şeyhülislam fetvasına değinerek kuvvetlendirmektedir⁷⁸⁹.

1700 (H 1112)'de, II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın kethüdalığı hizmetini yürüten Hacı Mehmet de Galata'da inşa edilen cami çevresindeki gayrimüslim ikametini bildirirken şeyhülislam fetvasına başvuranlardandı. Kethüda, gayrimüslimlerin cami etrafında evler satın aldığını, hatta bazı Müslümanların, odalarını zimmilere kiraladığını haber vermiştir. Elinde, cami cemaatinin kılletine sebep olması durumunda, zimmilerin kiracı oldukları odalardan ihraç edilebilecekleri yönünde bir de fetva vardı. Sonuçta, Valide Sultan'ın yaptırdığı bu caminin yakınında bulunup, 1696 yangınında muhterik hale gelen binaların arsalarından gayrimüslimlerin tasarrufunda olanların Müslümanlara satılması ve bölgede Yahudihane ile Frenkhane inşa edilmemesi emredilmiştir. Bu yolla cami çevresindeki Ehl-i İslam nüfusunun artması sağlanacaktı⁷⁹⁰. Müslümanların camide ibadetlerini eda ederken çevrede sükunetin sağlanamayacağı endişesi, gayrimüslim ikametine karşı oluşabilecek şikayetlerin bir başka yönünü teşkil etmiştir. 1664 yılında Şekercioğlu Baruh'un Kuruçeşme'de mescide yakın mevkideki bahçesine bir Yahudihane bina etmek istemesi, bir grup Müslüman'ın itirazını beraberinde getirmiştir. Sementin Müslüman halkı, Yahudilerin burada iskânı halinde, namaz vakitlerinde, camide olan cemaatin Yahudilerin kavga ve gürültüsünden rahatsız olacağını düşünerek, durumu, sadaret kaymakamına bildirmiştir. Hatta, "Filhakika ümmet-i Muhammed'e eziyetleri vaki' ise men" olunması için ellerine bir buyuruldu verilmiştir. Şekercioğlu'nun Yahudihane inşa edeceği mahal ile mescit (ve sübyan mektebi) birbirine altı zira' uzaklığındaydı. Bu mesafe, Ebussuud Efendi'nin fetvasında belirtilen miktardan çok daha kısaydı ve Müslüman cemaat, namazlarını eda ederken Yahudilerin seslerinden gerçekten rahatsızlık duymuştu. Baruh, buyuruldu gereği, Yahudihane inşa etmemesi ve arsanın bir bahçe olarak kalması konusunda uyarıldı⁷⁹¹.

senesinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, hükümde sözü edilen afetin, Yahudi mahallesinde çıkan ve 16. yüzyıl İstanbul'unun en büyük yangını kabul edilen 1569 yangını olduğu kanaati oluşmaktadır. Bkz. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", 332- 333.

⁷⁸⁹ 20-29 Mart 1673'te (Evail-i Zilhicce 1083) İstanbul'da ismi belirtilmeyen bir mahallenin Müslüman halkı, mescit etrafındaki evlerin Yahudiler tarafından kiralanmasından ötürü cemaatin azaldığını belirtir. Şeyhülislam fetvası gereğince davranılması ve Yahudilerin o mahalde ikametinden men edilmesini ister. Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d, No. 8, Gömlek 1515, 310.

⁷⁹⁰ Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, 243.

⁷⁹¹ Akkoyun, *Galata Mahkemesine Ait 94 No'lu (H. 1074- 1075) Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 297- 298. Sahada yapılan çalışmalar sonucunda bahsi geçen mescidin Tezkireci Osman Efendi Cami olduğu tespit edilmiştir.

Cami yakınında yaşama yasağı bir yana, kadı sicilleri, Haliç'in güneyinden kuzeyine, Boğaz'ın Anadolu ve Rumeli yakasına kadar Yahudi iskanının söz konusu olduğu semtlerde Yahudilerin Müslümanlarla aynı mahallelerde yaşadıklarını göstermektedir. Bununla birlikte, yalnızca Müslüman hanelerinin bulunduğu mahallelerde kadime aykırı gelişen Yahudi iskanı, Müslüman toplum ile Yahudileri karşı karşıya getirmiştir⁷⁹². Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısındaki yangınların ardından Yahudilerin mahallelerini değiştirmek durumunda kaldıkları dönemde, gruplar arası gerilim belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. 13 Ocak 1662'de, Hamamcı Muhiddin Mahallesi'nde imam ve müezzinlerin başını çektiği bir grup Müslüman, mahallelerindeki Yahudi iskanından şikayetçi olarak kadı huzuruna çıkmıştır. İddiaları, geçmişten beri Ehl-i İslam'ın yerleşik olduğu mahallelerinde bir süredir Yahudilerin ortaya çıktığı yönündeydi. Mahalleli, bu durumun müsebbibi olarak gördüğü "Hamalzade Sarayı" denilen odaları işleten Avraham v. İsak'tan davacı olmuştur. Çünkü Avraham, -isminden ötürü büyük bir yapı olduğu izlenimi veren- handaki odaları, Yahudilere kiralıyordu. Hamamcı Muhiddin Mahallesi sâkinleri, şikayetçi oldukları bu durumu, önce bir arzuhalle sadaret kaymakamına bildirmişti. Yahudilerin ihraç edilmesi hususunda bir buyuruldu almayı da başarmıştı. Mahkeme huzurunda buyuruldunun okunması ve Avraham'ın itirafı üzerine kadı, handaki odalarda sâkin Yahudi kiracıların çıkarılması konusunda odabaşını uyarmıştır⁷⁹³. Bu olay, 24 Temmuz 1660 günü başlayan ve yüzyılın en büyük felaketi olarak addedilen Harik-i Kebir'den yaklaşık 18 ay sonra gerçekleşmiştir. Mahallenin odağında, Draman'dan Haliç'e inen yol güzergahında hala varlığını koruyan Hamamcı Muhiddin Camii yer almış olmalıdır. Caminin konumu, esasında, dönemin en kalabalık Yahudi nüfusuna ev sahipliği yapan Balat semtidir⁷⁹⁴. Bilindiği üzere semtteki Yahudi iskanı, Müslüman ahalinin yabancı olduğu bir durum değildir. Buna karşın, yangının akabinde IV. Mehmet'in fermanıyla Hocapaşa'dan Zeyrek'e uzanan sahadaki Yahudi ikametene

⁷⁹² Ebussuud Efendi'nin Müslüman mahallesinde Yahudi ikametene yönelik yaklaşımı bu vesileyle zikredilmeye değerdir: "Zeyd-i Yahudi mahalle-i Müsliminde vâki' olan mülk dârını Yahudiye bey' etmek istedikte, Müslümanlar Yahudiye bey' ettirmeyip 'elbette Müslime bey' eyle' demeye kadir olurlar mı? El-cevap: Olurlar, bey' etmek ile cemâat az kalmak lâzıme olursa. Amma bahası ile bey' ettirilir". Düzdağ, Ebussuud Efendi Fetvaları, 114.

⁷⁹³ *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1071- 1072)*, No. 9, 244b; Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo- Ekonomik Yaşam*, 621- 622. 13 Ocak 1662 (22 Cemaziyelevvel 1072) tarihinde gerçekleşen davaya atıf yapan çalışmalar için bkz. Baer, "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfus ve Mevkilerini Yitirmeleri", 214- 215; Baer, *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*, 163.

⁷⁹⁴ Bkz. 2. bölüm.

getirilen yasağın, Balat'ın Müslüman çoğunluğa sahip mevkilerinde Yahudi yoğunluğuna sebep olması muhtemeldir. Bu durumun Müslüman ahalide hoşnutsuzluk yarattığı açıktır. Hamamcı Muhiddin Mahallesi sâkinlerinin Yahudilerin ihracını talep eden başvurusundan iki hafta önce, Kumkapı'da Saraç İshak Bey Mahallesi'ndeki Müslümanlar da benzer bir gayretin içindeydi. Bu sefer mahalleden uzaklaştırılmak istenen grup Hristiyanlardı. Yine imam ve müezzinin ön ayak olduğu Müslüman ahali, mahallede eskiden zimmi yaşamadığı halde, Harik-i Kebir'den sonra kimi Müslümanların, arsalarını Hristiyanlara sattıkları veya yeniden yaptırdıkları konutlarını fahiş fiyatlarla gayrimüslimlere kiraladıklarını belirttiler. Aslında Müslüman cemaatin rahatsızlığını, cami çevresindeki yapılanma teşkil ediyordu. Geceleri içki içen zimmilerin gürültülerinin, mescitte Kuran kıraatine ve namaz kılınmasına mani olduğunu iddia etmişlerdir. Sorunlarını kaimmakam İbrahim Paşa'ya kadar bildirmişler, meselenin İstanbul kadısı tarafından görülmesini emreden bir buyuruldu edinmişlerdir. Ayrıca ellerinde, zimmilerin Saraç İshak Bey Mahallesi'nde iskân edilmemesini belirten bir ferman bulunduğunu söylüyorlardı. Mahalle ahalisi, ibraz ettikleri belgelerin incelenmesini, ardından keşif yapılmasını ve gayrimüslimlerin mahalleden çıkarılmasını talep etmiştir. Bilirkişilerin keşfiyle mahalledeki bazı Müslümanların gayrimüslimlere evler, arsalar sattığı ve odalar kiraladığı tespit edilmiştir⁷⁹⁵. Bilirkişi raporunun kaydedildiği sicil, ihracın gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda malumat içermese de bu koşullar altında, mahallelinin talebine olumlu karşılık verildiği varsayılabilir. Harik-i Kebir'in gayrimüslim toplulukların yerleşim haritasında yarattığı değişikliklerin Müslüman toplumdaki etkisi bir yana, bu olayda dikkat çeken bir başka husus bulunmaktadır. Müştekirler, gayrimüslimlerin mahallelerinden çıkarılmalarını sağlayacak yaptırım gücü bulunan emirlere sahiptir. Buna rağmen, şikâyetin hakkıyla değerlendirilebilmesi için sahada inceleme yapılması elzem görülmüştür. Mahkeme tarafından görevlendirilen kişiler, ihtilafın yaşandığı mahalleye gönderilmiş, bölgede güvenilir kimselerin şahadetlerine başvurulmuştur.

Mahalle yaşamında karşılaşılabilecek muhtelif meselelerin aydınlatılmasında umumiyetle bilirkişilerin keşfine ihtiyaç duyulurdu. Bu metotla, kimi zaman asılsız suçlamalarla karşılaşan gayrimüslimlerin haksızlığa maruz kalmasının önüne

⁷⁹⁵ *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri /1071- 1072*), No. 9, 226b. Mahallenin ismi, T. Kuran'ın editörlüğünü yaptığı yayında "Haraççıbaşı İshak Bey Mahallesi" olarak geçmektedir. Bkz. Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo- Ekonomik Yaşam*, 617- 621.

geçilebilirdi. Bazı durumlarda keşif talebi, Müslümanların değil Yahudilerin arzuhalı üzerine gündeme gelirdi. Piripaşa Mahallesi’nde oturan Yahya, 1679 (H 1090) senesinde, mahalle ahalisi tarafından öylesine taciz edilmiştir ki soruna açıklık getirilmesi maksadıyla keşif yapılmasını istemiştir. Yahya Yahudi’yi yetkili mercilere başvurmayaya iten problem ise evinin yakınından geçen su yolu ile ilgiliydi. Mahalleliler, çeşme suyuna zararı olduğu iddiasıyla Yahya’nın evinde oturmasına engel oluyordu. Meselenin incelenmesi ve sarahate kavuşturulması için Haslar kadısı görevlendirilmiştir⁷⁹⁶.

16. ve 17. yüzyıla ait bazı anı ve seyahat yazıları, Yahudileri, günlük yaşamda Müslümanlar tarafından aşağılanan, alay edilen, eziyet gören figürler olarak resmeder⁷⁹⁷. Nicolas de Nicolay, Hristiyanlarla aynı sofrada yemek yiyip, sohbet etmekten hoşlanan Türklerin, Yahudilerle alay etmek için onları “çıfut” lakabıyla andıklarına değinir⁷⁹⁸. Evliya Çelebi de zaman zaman Yahudiler için bu tabiri zikreder⁷⁹⁹. Kökeni, Farsça “Yahudi” anlamındaki “cehud/ cuhud” kelimesine dayanan lakap, halk tarafından özellikle Yahudileri tahkir maksadıyla kullanılmıştır⁸⁰⁰. Bu tutum, iki toplum arasındaki ilişkilerin negatif veçhesini göstermektedir. Yahudilere yönelik fiziksel şiddete nadiren de olsa rastlandığını belirtmek gerekir⁸⁰¹. Buna karşın şiddete uğradıklarında, Müslümanlar aracılığıyla haklarının gözetildiğini gösteren durumlar da söz konusudur. 5- 14 Aralık 1698’de (Evail-i Cemaziyelahir 1110) Divan-ı Hümayun, Hasköy sâkinleri tarafından sunulan bir arzuhalı gündemine almıştır. Aralarında imamların, hatiplerin, zengin-fakir semt sâkinlerinin bulunduğu kalabalık bir grup, Tersane bahçesinde usta olan Ahmet’ten şikayetçiydi. Ahmet Usta ve on beş kadar bostancı, maddî kazanç edinme isteğiyle Mustafa isimli Müslüman’ın konutuna girmiş; validesini, karısını, hizmetkârını ve kölesini yataklara düşürecek derecede darp etmişti. Bununla kalmayıp Hasköy’de evler basmaya devam ederek, çarşı ve pazarda Yahudi ve Hristiyanları darp etmekte ve

⁷⁹⁶ Hasköy Şer’iye Sicil Defteri (1090- 1099), No. 11, 95b.

⁷⁹⁷ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, 157- 158; Ali Ufkî Bey, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufkî Bey’in Anıları Topkapı Sarayı’nda Yaşam*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002), 40.

⁷⁹⁸ Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğunda*, 288.

⁷⁹⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 164, 316.

⁸⁰⁰ Şemseddin Sami, kelimenin mecazen “inatçı ve garazkâr adam” anlamına geldiğini yazar. Bkz. Ş. Sami, *Kamus-ı Türki* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), 489. İsim, başta İstanbul olmak üzere İslam kentlerinde Yahudilerle ilişkili mevkileri ve yapıları adlandırmakta da kullanılmıştır. Çıfut adının toponomiye yansımaları hakkında bkz. Mustafa Oral, “Çıfut Adına Dair” *Folklor/ Edebiyat* 16/ 63 (Mart 2010), 21- 28.

⁸⁰¹ Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, 40- 41.

dükkanlarına girerek taciz etmekteydiler⁸⁰². Din adamlarının da dahil olduğu müşteki grubu, Ahmet Usta ve adamlarının eşkıyalık faaliyetlerinden bahsederken gayrimüslimlere verilen zararları imtina etmeksizin dile getirmiştir. Bu olayda Müslüman ahali, Yahudileri de içeren gayrimüslim toplulukları genel olarak Osmanlı toplumunun bir parçası kabul ederek davranmıştır.

Yahudiler, kimi zaman çoğunluk toplumunun üyeleri tarafından geçersiz belgeler veya sahte tanıklıklar yoluyla haksız suçlamalarla karşılaşmışlardır. 1694 (H 1105) yılında Mehmet ve Salih, yalancı şahitler kullanarak Yasef'in kendilerine borçlu olduğunu iddia etmişlerdir. Mağdur Yahudi, hakkını Divan'a başvurarak arama yoluna gitmiştir⁸⁰³. Bir başka suçlama, David isimli Yahudi'nin vefat eden babasına borçlu olduğunu iddia eden Ayşe'den gelmiştir. David hayatını kaybettiği için Ayşe, alacağını onun oğullarından tahsil etmeye çalışmıştır. Hatta bir borç temessükü ile davasını 1694'te sadaret kaymakamına kadar ulaştırmıştır. Ancak ibraz ettiği borç temessükünün sahte olduğu anlaşıldığından davacı kadın, muarazadan men edilmiştir Ne var ki Ayşe, yaklaşık iki yıl sonra aynı iddia ve temessük ile David'in oğullarına tekrar dava açmıştır. Yahudi kardeşler bu sefer, Müslüman şahitlerin ifadeleri ile haklılıklarını ispat etmişlerdir. Ayşe, altı ay sonra kadı huzuruna yeniden çıkarak husumetini tekrarlamıştır. Önceki kararları belgeleyen hüccetlerin ibrazıyla Yahudiler, 3 Ağustos 1696 tarihinde tamamen aklanmışlardır⁸⁰⁴.

İstanbul'un önemli bir ticaret merkezi olmasının da etkisiyle Yahudilerin, Müslim ve gayrimüslim hemşerileriyle ilişkisi, şehrin ekonomik ve sosyal alanlarında kimi zaman iş birliğine, kimi zaman rekabete dayanarak şekillenen, yeknesaklıktan uzak bir karaktere sahiptir. Aynı mahallede/semtte birbirine komşu evlerde ikamet etmelerinin yanı sıra, çarşı ve pazarlarda mesleklerini icra ederken vaki olan mekânsal yakınlık, farklı etnik-dinî gruplara mensup bireyler arasında her nevi ilişkinin yaşanmasını tabii kılmıştır.

⁸⁰² İstanbul kaymakamına ve bostancıbaşıya gönderilen hüküm. BOA, *A.DVNS.ŞKT.d.*, No. 30, Gömlek No. 260, 50.

⁸⁰³ İstanbul kaimmakamına ve kadısına 18- 27 Mart 1694 (Evahir-i Recep 1105) tarihinde yazılan hüküm için bkz. BOA, *A.DVNS.ŞKT.d.*, No. 17, Gömlek No. 410, 86.

⁸⁰⁴ *İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil*, 556- 557.

3.6. Cemaatin Genel İktisadî Yapısı

3.6.1. Refah Seviyesi

Fatih Sultan Mehmet, başkentinin oluşum sürecinde, iktisadî kalkınmayı hızlandırabilmek için nitelikli grupların İstanbul'a yerleşmesini elzem görmüştür. Ekonomik açıdan üretken unsurlar olarak Balkan ve Anadolu kentlerinin Yahudi toplulukları, sultanın hızla hayata geçirmeyi arzu ettiği projesi için biçilmiş kaftandır. Sürgün edilen bazı Yahudi ailelerinin şehir ekonomisi için hayati değere sahip ve Bizans döneminde Venedik ticaret kolonisinin bulunduğu Eminönü'ne yerleştirilmesi, iktisadî hareketliliğin tesisinde önemli aktörler olarak görüldüklerinin bir göstergesidir⁸⁰⁵. Bununla birlikte, tabi tutuldukları bu zorunlu nakil faaliyetinin Yahudi cemaatlerinin ekonomik hayatı üzerinde yarattığı tesirler hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sürgün emrine muvafık memleketlerindeki yerleşik düzenlerini, işlerini, mülklerini terk etmek zorunda kalmalarının yanı sıra “yoksullukla perişan olmuş harabe bir şehir”⁸⁰⁶ olarak betimlenen İstanbul'daki yaşam koşullarına intibakı kolay olmasa gerektir.

Osmanlı başkentinin iktisadî hayatında rol oynayan, Yahudilerle ilişkili diğer bir demografik gelişme, Avrupa'dan gerçekleşen göçlerdir. İber Yarımadası'nda dinî gerilimin yoğunlaşması ile birçok Sefarad, gerek ticarî fırsatlar sunan bir metropol olmasından ötürü gerekse Osmanlı ülkesinin en büyük Yahudi cemaatine ev sahipliği yapmasından dolayı çekici bulduğu İstanbul'a göç etmiştir⁸⁰⁷. İspanya'yı terk ettiklerinde yanlarına altın ve gümüş almalarına izin verilmediğinden servetlerini iltica ettikleri topraklara aktaramamışlardır⁸⁰⁸. Üstelik bazıları yolculukları esnasında tutsak edilmiş veya köleleştirilmiştir. Yahudi tarihçi Eliyahu Kapsali, azatlık paralarını ödemek suretiyle Osmanlı Yahudilerinin dindaşlarını esaretten kurtardıklarını anlatmaktadır⁸⁰⁹. Bu dönemde göçmen Yahudilerin maddî kudreti epey zayıf olacak ki Kapsali, İstanbul

⁸⁰⁵ İnalçık, “Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450-1500”, 513- 514.

⁸⁰⁶ Tasvir, Rum patriği Gennadios'a aittir. Bkz. İnalçık, “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası”, 215.

⁸⁰⁷ Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, 7.

⁸⁰⁸ Roth, *Histoire du Peuple Juif*, 279.

⁸⁰⁹ Yahudi geleneğinde, esir düşen Yahudi'yi hürriyetine kavuşturmak takdir gören bir davranıştır. Bkz. Erdinç İçten, “Ketuba ve Aile İçi Sorumluluklar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 29/ 1 (Haziran 2010), 249. Alman seyyah H. Dernschwam, Venedik'te bir gemide yakalanarak Türkiye'de satılan Eisenstatlı bir Alman Yahudisinin, 1554 yılında İstanbul'daki dindaşları tarafından kurtarıldığını nakleder. Bkz. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 152.

Yahudilerinin lideri Moşe Kapsalı'nın "cemaat cemaat dolaşarak her Yahudi'yi bütçesini zorlayarak verebileceği miktarda yardım yapmaya" zorladığını ifade etmektedir⁸¹⁰.

1553- 1555 yılları arasında İstanbul'u ziyaret eden H. Dernschwam, seyahat notlarında, Avrupa'dan Osmanlı topraklarına gerçekleşen Marrano akınına dikkat çekerek, tekrar Yahudiliğe rücu eden bu kişilerin fakirlik içinde yaşadıklarını yazmaktadır. Ancak bunun yanında çok katlı kagir evlerde oturan, hizmetkârlar istihdam eden, ziyafetler ve eğlenceler düzenleyerek göz kamaştırıcı hayat süren bir zümre de vardır. Özellikle Yahudi kadınların giyim kuşamları Dernschwam'ı hayrete düşürmüştür. Öyle ki Yahudi kadınların üzerindeki atlas, damasko ve kadife gibi makbul kumaşlardan elbiseler ile altın işlemeli kıyafetler, Avrupa'daki pek çok soylunun edinemeyeceği türdendir. Gösterişli kıyafetlere mücevherat da eşlik etmektedir. Seyyaha göre, eğer Yahudi bir kadın, boynunda ve kollarında altın takılar bulundurmuyorsa, bu durum onun çok fakir olduğuna delalet etmektedir⁸¹¹. Ondan yirmi yıl sonra şehre gelen bir başka Alman, S. Gerlach da erkek ve kadınların dış görünümünde lüksü sembolize eden öğelere vurgu yapmıştır. Kendilerine ait mülklere ve binlerce dukalık servetlere sahip olan zengin bir kesimin varlığı Lutheran teoloğun gözlemlerine dayanan satırlarına yansımıştır⁸¹².

İstanbul Yahudi cemaatinin iktisadî vaziyetini, döneme tanıklık eden kişilerin izlenimleri bir yana, arşiv kaynaklarının sunduğu istatistik verilerle yorumlamak mümkündür. Osmanlı maliyesinin mühim gelir kaynaklarından olan baş vergisi ödemekle yükümlü bireylerin tahrir edildiği defterler, bu çerçevede yolumuzu aydınatabilecek vesikalardır. Cizye mükellefi her yetişkin erkeğin isimleri ve vergi miktarları ile kayıt altına alındığı bu defterler, bazı durumlarda bireyler hakkında daha fazla detay ihtiva etmektedir. 16. yüzyılın sonlarında Fatih Sultan Mehmet Vakfı reayası Yahudi vergi mükelleflerinin eşkalleri ve yerleşim bilgileri ile listelendiği cizye defteri, bu anlamda değerli bir kaynaktır. Söz konusu defter, 2.611 mükelleften 1.258'inin ikamet ettiği meskenin mülkiyeti hususunda malumat sunmaktadır. Buna göre; hakkında bilgi sahibi olunan mükelleflerin yaklaşık %3'ü kendi mülkünde oturmaktadır. Bu durumdaki bireylerin büyük kısmı Sürgün cemaatlere mensuptur. Mülkiyeti ebeveynine (veya yakın akrabasına) ait olan meskenlerde yaşayanları da buna dahil ettiğimizde oran %4'ü ancak aşabilmektedir. Bu grubun, vergisini, yüksek ve orta kategoride ödeyen kişiler olduğu

⁸¹⁰ Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler*, 353.

⁸¹¹ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 158, 157, 159- 161.

⁸¹² Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*, 1/ 338- 339; *Türkiye Günlüğü 1577- 1578*, 2/ 633- 634.

fark edilmektedir. Cemaat mensuplarının %96'ya yakın kesimi ise icare ile başka şahıslara veya vakıflara ait yapılarda sâkindir. Esasında defterdeki kayıtlar, mükelleflerin 1/4'ünün mütevazı yaşam koşullarının cari olduğu odalarda kiracı olduklarını göstermektedir. Bu odalar umumiyetle vakıflara bağlı mülklerdir. Hristiyanların ve Müslümanların mülkiyetindeki evlerde ikamet eden mükellefler de bulunmaktadır. Ancak Yahudilerin, dindaşlarının maliki olduğu konutlara daha fazla rağbet gösterdikleri anlaşılmaktadır. 1595-97 sayımı, Yahudi ev sahiplerinden özellikle kadınların konut kiralamada oldukça etkin olduğunu ortaya koymaktadır. Yahudi mülklerinde sâkin mükelleflerin önemli bir kısmının (%40'tan fazlası) ev sahibi kadınlardır. Bu durum, başkentin Yahudi kadınlarında emlak edinebilecek düzeyde mali kapasitenin varlığına işaret etmektedir⁸¹³.

1595-97 tahririne ek olarak, cemaatin ekonomik durumuna dair fikir üretebilmek maksadıyla kaynak olarak istifade ettiğimiz 1623 (H. 1032) ve 1691-92 (H. 1103) tarihli cizye defterleri, mükellefleri, “esnaf-ı selase” itibarıyla listelemektedir. Bu senelerde cizyeler, bireylerin mali kudreti dikkate alınarak ale'r-ruus tarh edilmiştir. Zenginler “a'lâ”, orta halliler “evsat” ve düşük gelirli “edna” başlığı altında kaydedilmişlerdir⁸¹⁴. 16. yüzyılın sonlarında, a'lâ kategorisinde kaydedilen fertlerden 180 akçe, orta gelir grubundakilerden 120 akçe ve dar gelirli kişilerden 60 akçe cizye alınmıştır. 1595-97 cizye sayımı, Yahudi toplumunun en varlıklı kesiminin defterde Sürgün kategorisinde kaydedilenler olduğunu göstermektedir. Sürgün cemaatleri mükelleflerinin %9'u zengin, %33'ü orta halli ve %58'i yoksuldur. Büyük ve Küçük İstanbul cemaatlerinin yaklaşık %17'sini, yüksek kazanç sahipleri olarak cizyesini a'lâ derecesinde ödeyen bireyler teşkil etmektedir. Zengin üyelerin sayısı açısından şehrin yerli Romanyot sâkinlerini sırasıyla İzdin, Eğriboz, Borlu ve Karai/Edirne cemaatleri takip etmekteydi. Bazı Sürgün toplulukların ise vergisini yüksek düzeyde ödeyen mensubu bulunmuyordu⁸¹⁵. Kendi Gelenlere gelince, bu dönemde, %6'sı yüksek, %31'i orta, %70'i düşük seviyede vergilendirilmiştir. Kökeni İber Yarımadası'na dayanan cemaatler, İtalya menşeli topluluklarla ve Aşkenazlarla kıyaslandığında maddî durumu nispeten daha iyi olanlardır. Varlıklı üyesi sayıca fazla olan cemaat, Sefarad topluluğu Portakal'dır. Geruş cemaatinin

⁸¹³ BOA, MAD.d, No.14393.

⁸¹⁴ 1623 senesine ait cizye defteri için bkz. BOA, MAD.d, No. 286; 1690-91 tarihli cizye defteri için bkz. BOA, MAD.d, No. 3661.

⁸¹⁵ Bunlar Kesriye, İştîp, Sinop ve Samatya cemaatleridir.

defterde listelenmiş zengin üyesi pek bulunmamasına karşın, yarıya yakın kesimi orta düzeyde kazanç sahibidir. Kendi Gelenler içinde en yoksul topluluk, Balat'ta mütemekkin Cana cemaatidir. Cemaatin orta halli üyesi dahi bulunmamaktadır⁸¹⁶.

Cemaat	1595- 97				1623			
	A'lâ	Evsat	Edna	Toplam	A'lâ	Evsat	Edna	Toplam
Sürgünler	132	493	868	1493	176	488	554	1218
Kendi Gelenler	27	316	775	1118	87	426	574	1087
Toplam	159	809	1643	2611	263	914	1128	2305

Tablo 12: 1595-97 ve 1623 Sayımlarında Esnaf-ı Selase İtibarıyla Cizye Mükellefleri

Kaynak: BOA, *MAD.d*, No. 14393; BOA, *MAD.d*, No. 286.

1595-97'de yapılan tahrirden çeyrek asır sonra 1623'te gerçekleştirilen cizye sayımında, a'lâ ve evsat grubundaki vergi mükellefi yekununun arttığı, buna karşın en düşük vergi sınıfındaki kişi sayısının azaldığı dikkati çekmektedir. Bu durum hem sürgün topluluklarda hem göçmen kökenli cemaatlerde yaşanmıştır. Genel anlamda Yahudi cemaatinin refah seviyesindeki artışın bir habercisidir. Aslında bu gelişmenin 17. yüzyılın ilk on yılında yaşanmaya başlanmış olması ihtimali hayli kuvvetlidir. 1608 yılına ait cizye sayımı, Sürgün cemaatlerde ekonomik iyileşme haline işaret eden veriler taşımaktadır. Bahsi geçen sayım, Yahudi cemaatlerinin eksiksiz bir listesini sunmadığı için Kendi Gelenlerin durumunu yorumlamak güçtür. Yalnızca Portakal, Katalan, Hanan, Aşkenaz ve Geruş cemaatlerine ilişkin sayısal değerlere ulaşılabilmektedir. Bu cemaatlerde de dönemin Sürgün topluluklarına benzer şekilde iktisadî yükseliş söz konusudur⁸¹⁷. Eğer birkaç göçmen cemaatten yola çıkarak bir genelleme yapmak mümkünse ekonomik iyileşmenin yüzyılın ilk yıllarında Kendi Gelenler için de geçerli olduğu varsayılabilir. Belki de Sultan I. Ahmet'in sadrazamı Derviş Mehmet Paşa'da, Avusturya ile yapılan savaşların yarattığı mali buhranı aşmanın yollarını aradığı dönemde, Yahudi zenginlerin

⁸¹⁶ BOA, *MAD.d*, No. 14393.

⁸¹⁷ BOA, *MAD.d*, No. 20198.

gümüş takımlarına ve mücevherlerine el koyma düşüncesini oluşturan bu yükseliş olmuştur⁸¹⁸.

1623 senesindeki sayım sonuçları incelendiğinde, Sürgünlerin, yine Kendi Gelenlere kıyasla ekonomik olarak daha güçlü bir portre çizdikleri görülmektedir. Sürgünleri, %15'e yaklaşan oranda zenginler, %40 orta gelirli ve yaklaşık %45 düşük kazanç sahipleri teşkil etmektedir. 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ilk çeyreğine uzanan süreçte, Sürgün cemaatlerin yüksek ve orta seviyede vergi ödeyen üye sayıları çoğalırken, yoksulluk azalmıştır. Yalnızca Karai cemaati için bu durumun aksi yaşanmış, fakirlik oranı artarken, a'lâ ve evsat sınıflarındaki üye sayısında azalma söz konusu olmuştur. Oysa ki H. Dernschwam, 16. yüzyılda diğer Yahudilerden daha varlıklı gördüğü Karaileri, fahiş faizlerle borç para veren, en iyi taş yapılarda sâkin ve kadın-erkek ipeklere bürünmüş halde resmetmiştir⁸¹⁹. Anlaşılan, seyyahın Karailerin müreffeh yaşam koşullarına dair çizdiği tablo, sonraki yüzyılda büyük değişiklik göstermiştir. Göçmen menşeli cemaatler, 1595-97 sayımına kıyasen, genel olarak Sürgünler gibi iktisadî büyümeye şahit olmuştur. Kendi Gelen mükelleflerin %8'i a'lâ ve %39'u evsat kategorisinde vergilendirilmiştir. Bunlar arasında mali durumu en zayıf grup Aşkenazlardır⁸²⁰.

1691- 92 cizye kayıtlarında vergi yükümlüleri cemaatlerine göre değil, sâkin oldukları semtler esas alınmak suretiyle listelenmiştir. Bu sebeple 17. yüzyılın sonlarına yaklaşırken Sürgünlerin ve Kendi Gelenlerin tabi oldukları vergi sınıflandırmalarına ulaşamıyoruz. Ancak görüldüğü üzere Tablo 13, mükelleflerin ikamet ettikleri bölgeler temelinde değerlendirme imkanı sunmaktadır.

⁸¹⁸ Lello, *The Report of Lello*, 70.

⁸¹⁹ Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 150- 151.

⁸²⁰ BOA, MAD.d, No. 286.

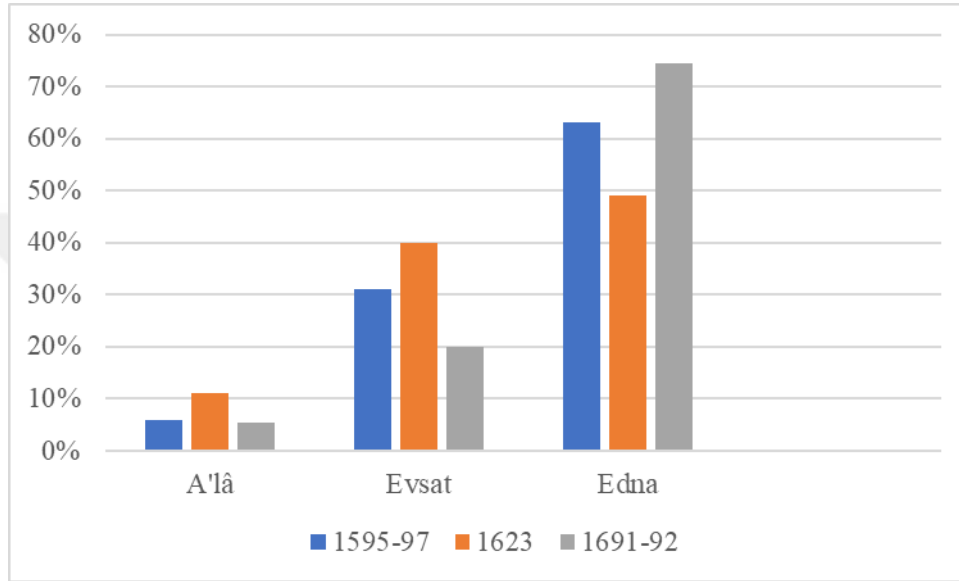
Yerleşim	A'lâ	Evsat	Edna	Toplam
Balat	102	362	1082	1546
Fener	1	9	46	56
Tekfursarayı	6	12	69	153
Sultanhamamı		3	63	
Bab-ı Cedid	5	9	41	55
Aya(kapı)	-	-		
Cibali	24	95	133	354
Unkapanı	9		93	
Ayazmakapı	6	5	44	146
Balıkpazarı		16	75	
Hasköy	23	88	403	592
Piripaşa		8	70	
Galata	60	194	772	1026
Tophane	3	21	79	103
Fındıklı	2	8	30	40
Beşiktaş	2	11	89	102
Kuruçeşme	7	32	89	128
Ortaköy	38	103	496	637
Kuzguncuk	6	21	84	212
Üsküdar		19	82	
Silivri	-	7	33	40
Misafirhan	-	21	53	74
Toplam	294	1044	3926	5264

Tablo 13: 1691- 92 Yılında Esnaf- Selase İtibarıyla Cizye Mükellefleri

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 3661.

1691-92 sayımı, İstanbul'da Yahudilerin en yoğun şekilde sâkin olduğu Haliç'in güney cihetinin, aynı zamanda cemaat mensupları için refah seviyesinin en yüksek bölge olduğunu göstermektedir. Bu bölgede ikamet eden Yahudilerin %29'u yüksek ve orta vergi dilimindedir. Tüm şehirde cizyesini a'lâ sınıfında ödeyen bireylerin en fazla olduğu yerleşim Balat'tır. Bu sayımın şaşırtıcı sonuçlarından biri, Boğaziçi'nin tabii güzelliklere

sahip semti Beşiktaş'ta yaşayan Yahudilerin %87'yi aşan oranla edna kategorisinde değerlendirilmesidir. Ortaköy ve Kuruçeşme'de bireylerin gelir düzeyleri daha iyi görünmektedir⁸²¹. Yine de Evliya Çelebi'nin Boğaz'da bağlarla bahçelerle mamur konutlarda, deniz kıyısında Osmanlı elitlerine komşu mülklerde yaşayan ve “ehl-i zevk” olarak tanımladığı varlıklı zümrenin, bölgenin genel Yahudi nüfusundaki hayat standartlarını temsil etmediği açıktır⁸²².

Grafik 4: 16. ve 17. Yüzyıllarda Gelir Seviyelerine Göre Cizye Mükellefleri

Kaynak: BOA, MAD.d, No. 14393; BOA, MAD.d, No. 286; BOA, MAD.d, No. 3661.

Grafik 4, 1595-97'den 17. yüzyıl sonuna varan süreçte a'lâ, evsat ve edna sınıflandırmalarına tabi üyelerin cemaat içindeki oranlarını sunmaktadır. 1623 senesi için yukarıda bahsettiğimiz edna kategorisindeki azalma ile a'lâ ve evsat kategorilerindeki artış, Grafik 4'te daha açık biçimde görülmektedir. Buna göre, özellikle cizyesini en yüksek meblağda ödeyen mükelleflerin oranının neredeyse iki katına çıktığı anlaşılmaktadır. 1623 yılına ait değerlerin cemaatin genel refah seviyesindeki iyileşmenin bir göstergesi olduğunu belirtmiştik. Bu sonucun daha geniş bir zaman dilimi için geçerli olduğunu düşünerek, 17. yüzyılın ilk yarısında ekonomik koşulların cemaat için olumlu seyrettiğini varsaymaktayız. 17. yüzyılın son on yılına ulaştığımızda, a'lâ ve evsat olarak

⁸²¹ BOA, MAD.d, No. 3661.

⁸²² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1. Kitap/ 193.

sınıflandırılan bireylerin mevcudunda, 1623 senesine nazaran yarı yarıya azalma olduğu gözlenmektedir. Vergisini edna kategorisinde, en cüz'î miktarda ödeyen kişilerin oranı ise %49'dan %75'e yükselmiştir. Grafikte izlenen değerler, cemaatin iktisadî güç kaybı yaşadığı ve yoksulluğun önemli derecede arttığını göstermektedir.

3.6.2. Vergiler

Yahudilerin diğer gayrimüslimler gibi hükümete karşı sorumlu olduğu en mühim malî mükellefiyet tekâlif-i şer'îyyeden cizye idi. İslam topraklarında yaşayan Hristiyanların ve Yahudilerin devletin himayesi karşılığında ödedikleri bu vergi, yukarıda örneklendirdiğimiz şekliyle bazen ale'r-ruus toplanırken, kimi zaman maktu tarh edilmiştir. 1638-40 tarihlerinde tanzim edilmiş olduğu düşünülen bir cizye tahririnde, önceki cizye sayımlarındaki aksine mükellefler, esnaf-ı selase esasına göre kaydedilmemiş, yalnızca künyeleri ile listelenmiştir. Sayım esnasında mükelleflerin kazanç seviyeleri dikkate alınmadığına göre, bu tarihlerde cizyeler maktu olarak tahsil edilmiştir. Bahsi geçen tahrir, vergi mükelleflerinden alınan cizye miktarı konusunda bilgi vermemektedir⁸²³. Bununla birlikte, 1633 (H 1043) yılında, her bir yükümlüden maktu 360 akçe tahsil edildiği bilinmektedir. Fakat bu meblağ, cizye ile birlikte bazı örfî vergileri de kapsamaktadır. Hükümet, Müslümanların ödediği bennak resminin mukabili sayılan ispenci, önceleri olağanüstü hallerde toplanırken 17. yüzyılda düzenli vergiye dönüşen avarız akçesini ve şarap üretim vergisi bedel-i hamrı da dahil ederek her bireyin ödemesi gereken miktarı 360 akçe olarak belirlemiştir. Bu meblağ, 2.186 vergi mükellefinden tahsil edildiğinde toplam 786.960 akçe tutarında olmaktadır. Ancak vergi tahsili esnasında görevini kötüye kullanarak, Yahudilerden fazla gulamiye⁸²⁴ talebinde bulunan memurlar olmuştur. Hatta memurların bu suistimali, Yahudilerin ekserisinin “terk-i diyar ve celâ-yı vatan eylemeleri”ne sebep olarak gösterilmiştir. Bu durum, hazinenin zarara uğraması bir yana fukaraya zulüm olarak değerlendirilmiş ve Yahudilere rahatsızlık verilmemesi emredilmiştir⁸²⁵.

⁸²³ BOA, MAD.d, No. 4646.

⁸²⁴ Cizye tahsil edenlere, topladıkları paraları hazineye teslim ederken cizye başına ödenen ücret. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), “Gulâmiye”, 1/ 679. 1633 senesinde her bir Yahudi'nin ödemesi gereken gulamiye 40 akçe olarak belirlenmiştir. Bkz. BOA, MAD.d, No. 4036, s. 4.

⁸²⁵ BOA, MAD.d, No. 4036, 4.

17. yüzyılın ikinci yarısında tarh olunan vergi miktarı, akçenin değer kaybına bağlı olarak artırılmıştır. Ekim 1688’de (H 1100) düzenlenen tahrir defteri, her haneden 476 akçe cizye ile birlikte 135 akçe avarız ve 34 akçe ispenç toplanacağını belirtir. Bunlara 40 akçe gulamiye de dahil edilerek mükelleflerin ödemesi gereken meblağ 685 akçe olarak belirlenmiştir. Hem vakıf (Fatih Sultan Mehmet Vakfı ve Valide-i Atik Sultan Vakfı) reayası Yahudilerin, hem cizyesi hazineye ait olanların kaydedildiği bu sayımda, 3.109 Yahudi’ye ek olarak “perâkende-i Yahudiyân”⁸²⁶ ismiyle zikredilen 502 kişi de bu meblağı ödemekle yükümlüdür. Aslında mükelleflerin sorumlu tutulduğu miktar 685 akçeden fazladır. Çünkü Yahudilere dayatılan iki vergi daha bu listeye eklenmektedir: Bedel-i rav ve bedel-i pavun⁸²⁷.

“Bedel-i rav” veya “rav akçesi”, Yahudilerin bir hahamın liderliğine sahip olabilme hakkına mukabil eda ettikleri özel bir vergiydi⁸²⁸. Aslında, başlarda “cizye-i rav” ismiyle anılmış ve ilk kez hahambaşılığı döneminde Moşe Kapsali tarafından ödenmiştir⁸²⁹. Hatta patrik tayinlerinde hükümete ödenen “pişkeş”e benzetilmiştir. Ancak İstanbul toplumunun tamamını temsil eden hahambaşılık makamının ortadan kalkması üzerine bu ödeme, yıllık maktu bir vergi haline dönüşmüştür. Böylece Yahudi cemaatinin hukuki işlerini yürütebilecek liderlik makamı, Osmanlı hükümeti nezdinde resmiyet kazanmıştır. Rav akçesi, yalnızca İstanbul’da değil, Yahudi nüfusuna sahip başka kentlerde de tahsil edilmiştir⁸³⁰.

1688 senesinde her mükellefin vermesi gereken 685 akçeden hariç olarak cemaat, 250.000 akçe bedel-i rav ödemek zorundaydı⁸³¹. Sonraki birkaç yıl boyunca rav bedelinin

⁸²⁶ “Perâkende-i Yahudiyân” ile daimî ikametleri İstanbul’da olmayıp, herhangi bir vesileyle bir süreliğine başkentte yaşayan Yahudiler kastedilmiş olmalıdır. Bu kişilerin başka kentlerdeki cizye listelerinde kayıtlı olmaları muhtemeldir. 9 Mart 1690 (28 Cemaziyelevvel 1101) tarihli bir belge, önceki senelerde elde edilen vergi hasılatına nazaran 343.424 akçelik bir noksandan bahsetmektedir. Bu noksan, devlet hazinesine zarar gelmemesi açısından 502 perakende Yahudi’den “rıızalarıyla” alınan vergilerle tamamlanmıştır. Bkz. BOA, MAD.d, No. 4036, 8.

⁸²⁷ BOA, MAD.d, No. 4036, 7.

⁸²⁸ Rav akçesi ile ilgili bkz. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 56- 58; Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, s. 58- 59; Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi*, 29- 32.

⁸²⁹ Rav akçesine dair en erken tarihli belge 4 Temmuz 1480’de (25 Rebiülahir 885) Moşe v. İlya ismiyle anılan Moşe Kapsali’nin yaptığı ödemeyi gösteren muhasebe defteridir. Epstein, Kapsali’nin “cizye-i rav”ının kaydedildiği yerde, Karai kethüdasına ait bir ödeme kaydının da bulunduğunu yazar. Bkz. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, 56- 56. Belge için bkz. BOA, MAD.d, No. 2411, 20.

⁸³⁰ Manisa örneği için bkz. Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997), 73- 74.

⁸³¹ Daha önce düzenlenen cizye defterinde rav bedelinin 204.000 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, MAD.d, No. 4036, 7.

bu miktarda toplandığı anlaşılmaktadır⁸³². Maktu olarak verilen bu meblağın cemaat üyelerine ne oranda yansıdığı bilinmemektedir. Rav bedelinin cemaat içindeki taksimi ve tahsili işiyle cemaatbaşları ve kethüdaları ilgilenmiştir. Dünyevî liderler, 250.000 akçeyi cemaat mensuplarının maddî gücüne göre paylaşmıştır⁸³³.

İstanbul Yahudilerinden tahsil edilen vergiler mevzubahis olduğunda, arşiv vesikalarında sıklıkla tesadüf edilen bir başka vergi de “bedel-i pavun”dur. Madencilikte kullanılan teknik bir terim olan “pavun/ paun”un kökeni, Slavca ve Almancaya dayandırılmıştır⁸³⁴. Pavun, 1488 tarihli Kıratova Maden Kanunnamesinde “cevher kuyusu kazmak”, Sas Maden Kanunnamesinde “kuyu işletmek” anlamlarında kullanılmıştır. Kuyu kazma ve cevhere ulaşma sürecini tasvir eden kanunnameler, işin emek ve çaba isteyen cihetinin yanı sıra ekonomik riskler barındıran yönüne de işaret etmektedir⁸³⁵.

Osmanlı Devleti, malî ve askerî politikalarıyla doğrudan ilişkili gördüğü maden üretimini artırabilmek için Rumeli’deki maden rezervlerinin değerlendirilmesini elzem görmüştür. Maden ocaklarının işletilebilmesi de pavunculuk hizmetini gerekli kılmıştır. 1586 (H 994) yılına ait bir mühimme hükmü, “...bundan akdem umûmen Mahrusa-ı İstanbul’da sâkin olan Yahudi taifesinden Rumeli’nde vaki olan meâdin ihyası içün pavuncu sürülmek ferman olundukda...” ifadelerine yer vererek, başkent Yahudilerinin Balkanlardaki maden ocaklarının kalkındırılmasında pavunculuk hizmetiyle yükümlü tutulduklarını göstermektedir⁸³⁶. Bu yükümlülüğün Yahudilere madencilik sahasındaki

⁸³² 1691 (H 1102) ve 1692 (H 1103) seneleri rav bedeli için bkz. BOA, KK.d, No. 3508, 176- 177.

⁸³³ BOA, MAD.d, No. 4036, 5.

⁸³⁴ Mustafa Altunbay, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 15.

⁸³⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 2/ 443, 480- 482. Ayrıca III. Murat döneminde hazırlandığı tahmin edilen “Ahval-i Ma’adin”de pavun terimi şöyle tanımlanmıştır: “Paun oldur ki, bir madende cevher yoğ iken cevher ümidiyle maden işleye yahut damarda cevher kat’ olub kuyu etrafında kazub cevher talep ede”. Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1/ 162.

⁸³⁶ İstanbul kadısına hitaben yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 60, Gömlek No. 320, 136. A. Refik ve A. Galante, hükümde geçen pavun akçesi ve pavuncu terimlerini, sehven “tavun akçesi/ tavuncu” ve “tavan akçesi/ tavancı” şeklinde okuyarak eserlerinde yayınlamışlardır. Bkz. Ahmed Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, 56; Abraham Galante, *Documents Officiels Turcs Concernant les Juifs de Turquie: Recueil de 114 Lois, Reglements, Firmans, Berats, Ordres et Decisions de Tribunaux* (Stamboul: Etablissements Haim, Rozio & Co, 1931), 99- 101. Bu durum çalışmalarını onların kaynaklığına dayandıran araştırmacılarda bir yanılgıya sebep olmuştur. Osmanlı madencilik ve İstanbul Yahudilerini konu alan bazı çalışmalarda, söz konusu mükellefiyetten “tavancı” ve “tavan akçesi” olarak bahsedilmiştir⁸³⁶. R. Anhegger, Osmanlı madenleri ve madencilikine ilişkin eserinde, “...başkentteki Yahudi toplulukları, başlangıçta Rumeli izabehaneleri için ‘tavancı’ adı verilen ergitme ustalarını temin etme yükümlülüğü altındaydılar...” diyerek, Yahudilerin bu yükümlülüğün “tavan akçası” ödemek suretiyle kurtulduklarını yazmaktadır. Bkz. Robert Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich: I Europäische Türkei* (İstanbul: Marmara Basımevi, 1943), 76- 77. M. Rozen de

bilgi ve tecrübeleri sebebiyle verilmiş olması muhtemeldir. Ancak zamanla pavunculuk hizmeti, “pavun akçesi” veya “bedel-i pavun” adıyla nakdî bir mükellefiyete dönüşmüştür.

İstanbul’un Yahudi sâkinleri, pavun bedelini hazineye her yıl maktu olarak ödemişlerdir. 1586 senesinde bu bedel 100.000 akçedir⁸³⁷. 1634 (H 1044) yılına ait bir makbuz, Rumeli vilayetindeki madenlerin takviyesi amacıyla teslim edilen pavun bedelinin aynı miktarda olduğunu göstermektedir⁸³⁸. 1659-60’da (H 1070) ise 101.400 akçe olan bedel, Üsküp’teki madenler için kullanılmıştır⁸³⁹. 1688-1692 senelerinde ise pavun bedeli olarak Yahudi cemaatinden 150.000 akçe toplanmıştır⁸⁴⁰.

Pavun bedeli, rav akçesinin tahsilinde takip edilen usul çerçevesinde cemaat liderleri tarafından toplanmıştır. Hükümete verilmesi taahhüt edilen meblağ, dünyevî liderler tarafından cemaat üyelerinin malî kudreti dikkate alınarak taksim edilmiş, toplanmış ve yetkili kişilere teslimi gerçekleştirilmiştir⁸⁴¹. Yahudi cemaati, 1693 senesinde rav ve pavun bedellerinin tahsili esnasında vergi tahsildarlarının fazla miktarda para talebi üzerine anlaşmazlık yaşamış ve bir arzuhalde kanuna aykırı muameleyi hükümete bildirmiştir. 1693 Eylül’ünden itibaren rav ve pavun bedelleri, Tersane-i Amire’ye ocaklık tahsis edilmiş ve teslimatın tersane eminine yapılması istenmiştir⁸⁴². Yahudiler,

Yahudilere dayatılan angaryalar arasında “tavan akçesi”ni saymaktadır. Bkz. Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)*, 32.

⁸³⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 60, Gömlek No. 320, 136.

⁸³⁸ “An-tahvîl-i Yahudiyân-ı mahmiye-i İstanbul an-akçe-i bedel-i pavun-ı meadin-i vilayet-i Rumili pîş ez-în berây-ı takviyet-i meadin-i mezbura beher sene 100.000 akçe dâde taahhüd-kerde berây-ı vâcib-i sene 1044. An yed-i Ali Çelebi voyvoda-yı Galata” Bkz. BOA, *İbnülemin Maliye [İE.ML]*, No. 42, Gömlek No. 4006.

⁸³⁹ BOA, *İbnülemin Meadin [İE.MDN]*, No. 1, Gömlek No. 77.

⁸⁴⁰ BOA, KK.d, No. 3508, 176- 177. BOA, MAD.d, No. 4036, 52, 55. H. Gerber, Yahudilerin hukuki statüsünü ele aldığı çalışmada, bu cizye defterinin kaynaklığına başvurmuş ve vergilere dair hesaplamalarını, pavun bedelinin, kayıt dışı bireylerden alınan “yave” vergisi olduğunu zannederek gerçekleştirmiştir. Bkz. Gerber, “The Legas Status of the Jews”, 60- 61.

⁸⁴¹ “...bedel-i rav ve bedel-i pavun akçelerin(i) dahi beyinlerinde cemaatbaşları ve kethüdaları marifetleriyle herkesin tahmiline göre tevzi ve hisselerine isabet eden...” Bkz. BOA, MAD.d, No. 4036, 5. 1734 (H 1146) yılından bir belge, rav ve pavun bedellerinin cemaat mensupları arasındaki taksimi, tahsili ve yetkililere teslimi görevini cemaatbaşları ve hahamlar uhdesine vermektedir. Bkz. BOA, *Cevdet Bahriye [C.BH]*, No. 132, Gömlek No. 6377.

⁸⁴² 9 Nisan 1693 (3 Şaban 1104) tarihli vesika için bkz. BOA, *İE.ML*, No. 38, Gömlek No. 3654. Bundan birkaç yıl öncesine tarihlenen belgeler, rav ve pavun bedellerini Matbah-ı Amire ocaklığı olarak göstermektedir. 20 Mart 1690 (9 Cemaziyelahir 1101) tarihli belge için bkz. BOA, MAD.d, No. 4036, 54; 2 Mart 1692’de (13 Cemaziyelahir 1103) kaymakam paşaya ve İstanbul kadısına hitaben yazılan hüküm için bkz. BOA, KK.d, No. 3508, 94. Pavun akçesi, 1680-81 (H 1091) senesinde Rumeli vilayetindeki madenleri takviye için tahvil edilirken, 10 Ocak 1682 (1 Muharrem 1095) tarihinde Matbah-ı Amire ocaklığı olarak kaydedilmiştir. Bkz. BOA, *Ali Emiri Sultan Mehmed IV [AE.SMMD.IV]*, No. 78, Gömlek No. 9210; BOA, *Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri [D.BŞM.d]*, No. 221A, 25.

artık her sene 1.250 esedî kuruşu pavun, 1.888½ esedî kuruşu rav bedeli olarak tersane eminine teslim edecektir⁸⁴³. Pavun ve rav akçeleri, donanma kalyonları mühimmatı ve tersanenin sair giderleri için harcanacaktır⁸⁴⁴. Kırk yıl sonra meblağda bir değişiklik olmadığı ve cemaatin tersane eminine 3.138 kuruş pavun ve rav bedeli ödemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu akçelerin tahsili ve teslimi sürecinde Yahudi cemaatinden muhalefet edenlerin olması halinde, İstanbul subaşı ve tersane kethüdası tarafından hapsedilmeleri emredilmiştir⁸⁴⁵.

Pavun bedeline dair incelediğimiz bütün belgeler, sadece İstanbul Yahudilerine gönderme yapmaktadır. Üstelik bedel-i pavun, umumiyetle Yahudilere mahsus bir vergi olan rav akçesi ile birlikte anılmıştır⁸⁴⁶. Bu sebeplerle pavun akçesinin yalnızca İstanbul Yahudilerine dayatılan bir vergi olduğu kanaati oluşmuştur.

Osmanlı Devleti'nin askerî harcamaları finanse edebilmek gayesiyle Müslim ve gayrimüslim halktan başlangıçta geçici olarak talep ettiği ürün ve hizmetler, 17. yüzyılda kalıcı hale gelmiştir. Avarız-ı divaniyye adı verilen bu yükümlülüklerin bir kısmı aynî iken, bir kısmı zamanla nakdî hüviyet kazanmıştır⁸⁴⁷. Bunlardan avarız akçesi, nakit ve maktu olarak toplanan bir vergidir. İstanbul avarızı Tersane-i Amire'ye ocaklık tahsis edilmiştir. 1691 (H 1102) tarihinde Yahudi cemaati, 1255 avarızhanesi üzerinden vergilendirilmiştir⁸⁴⁸. Avarızhane, mekâna ve vergiye göre değişiklik gösterebilen malî bir birimdir. Avarız akçesi için bu birim, 4-5 gerçek haneden müteşekkil sayılmaktadır⁸⁴⁹. Bu çerçevede her avarızhaneden 429 akçe avarız alınmıştır⁸⁵⁰. Avarızhaneye tarh edilen bu miktar, vergi mükellefi kabul edilen gerçek haneler arasında paylaştırılmıştır.

Yahudilerin yükümlü tutulduğu avarız-ı divaniye cinsinden birçok vergi mevcuttu. Kürekçi akçesi, bedel-i beldar ve sürsat bunlar arasındaydı. Osmanlı donanması sefer maksadıyla veya kıyıların güvenliğini sağlamak amacıyla denize çıktığı zamanlarda, kürekli gemilerini işletebilmek için kürekçiye ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyacının bir

⁸⁴³ BOA, *İ.E.ML*, No. 38, Gömlek No. 3654.

⁸⁴⁴ BOA, *Ali Emiri Sultan Mustafa II [AE.SMST.II]*, No. 41, Gömlek No. 4015.

⁸⁴⁵ 17 Mart 1734 (11 Şevval 1146) tarihli evrak için bkz. BOA, *C.BH*, No. 132, Gömlek No. 6377.

⁸⁴⁶ Birkaç örnek için bkz. BOA, *AE.SMST.II*, No. 29, Gömlek No. 2803; BOA, *Ali Emiri Sultan Ahmed III [AE.SAMD.III]*, No. 47, Gömlek No. 4676; BOA, *KK.d*, No. 3508, 176; BOA, *C.BH*, No. 210, Gömlek No. 9829.

⁸⁴⁷ Avarız-ı divaniyye için bkz. Ömer L. Barkan, "Avarız", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2/ 13- 17; Sahillioğlu, "Avarız", 4/ 108- 109.

⁸⁴⁸ Avarızhaneler defteri için bkz. BOA, *MAD.d*, No. 2500, 35.

⁸⁴⁹ Sahillioğlu, "Avarız", 4/ 108- 109.

⁸⁵⁰ 1691 (H 1102) senesi için Yahudi cemaatinden toplam 538.395 akçe avarız tahsil edilmiştir. Bkz. BOA, *MAD.d*, No. 2500, 35.

kısmını, avarızhane hesabına göre reayadan kürekçi temin ederek karşılamıştır. İstanbul'da Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler ile bazı esnaf belli miktarlarda kürekçiye Tersane-i Amire'ye ocaklık olarak vermekle mükellef tutulmuştur⁸⁵¹. 17. yüzyılın ikinci yarısında Yahudilerin temin etmesi gereken kürekçi sayısı 150 idi⁸⁵². Bu mükellefiyet, çoğunlukla her bir kürekçi için bedel ödenmesi suretiyle yerine getirilmiştir. Söz konusu bedel genellikle 50 kuruştur⁸⁵³. 1688-89 (H 1100) senesinde Yahudiler dahil tüm gayrimüslim gruplar, her kürekçi için "sa'y cizyesi" adı altında bir tutarı daha dahil ederek tersane eminine ödeme yapmıştır⁸⁵⁴.

Beldar bedeli ise kara ordusunun geri hizmetlerde faydalandığı beldarların teminine ilişkin bir vergiydi. Beldarlar, sefer esnasında hendek doldurmaktan, ordunun geçeceği yolların açılarak düzeltilmesine, metris kazılmasına kadar bedensel güç gerektiren birçok işte istihdam edilmiştir⁸⁵⁵. Sefer mühimmatı için İstanbul'da meskûn gayrimüslim cemaatlerden de beldar hizmeti karşılığında bedel talep edilmiştir. 1688 yılında İstanbul kaymakamı Ömer Paşa'ya ve bedel-i beldar tahriri memuruna hitaben gönderilen bir hüküm, beldar bedelinin tarh edilmesindeki detayları göstermektedir. Öncelikle Yahudi, Rum ve Ermeni cemaatlerindeki her dört mükelleften bir beldar temin edilmesi ve her beldar mukabilinde hükümetin belirlediği tutarın ödenmesi usulü esas alınmıştır. Bedelin miktarı, her dört mükellefin bir a'lâ, bir evsat ve iki edna vergi sınıfında tahrir edildiği varsayımı üzerinden belirlenmiştir. Bu çerçevede a'lâdan 60 kuruş, evsattan 30 kuruş ve ednalardan 5'er kuruş tahsil edilmesi hesabı üzerine her dört mükellefin beldar bedeli olarak 100 esedî kuruş ödemesi emredilmiştir⁸⁵⁶.

⁸⁵¹ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 187- 203.

⁸⁵² 1656- 57 (H 1067) kürekçi tedariki hakkında bkz. BOA, MAD.d, No. 3810, 61; 1668- 69 (H. 1079) kürekçi mükellefiyeti için bkz. BOA, MAD.d, No. 4951, 13; 1688- 89 kürekçi bedeline ilişkin bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1099- 1100)*, No. 20, 84a; 1690- 91 (H 1102) kürekçi bedeline dair bkz. BOA, MAD.d, No. 2500, 114; *İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107- 1108/ M. 1695- 1697)*, 710- 711.

⁸⁵³ Mükellefiyetin aynî ve bedel olarak gerçekleştirildiği seneler için bkz. Bostan, *Tersane-i Amire*, 203.

⁸⁵⁴ Her kürekçi için 54½ esedî kuruş ve beş akçe bedel tahsil edilmiştir. Bkz. *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. 20, 84a.

⁸⁵⁵ Şenol Çelik, "Beldar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek 1/ 179- 181.

⁸⁵⁶ 15- 24 Kasım 1688 (Evahir-i Muharrem 1100) tarihli hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 98, Gömlek No. 75, 26. Ayrıca bedel-i beldarın tahsiline dair 25 Kasım- 4 Aralık 1688 (evail-i Safer 1100) tarihli hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 98, Gömlek No. 102, 35. İstanbul kaimmakamı Ömer Paşa'ya 10- 18 Haziran 1689 (Evahir-i Şaban 1100) tarihinde gönderilen hüküm, Yahudi cemaatinin ödemesi gereken bedel-i beldarın bir an önce toplanmasını elzem görmektedir. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 98, Gömlek No. 740, 211.

Sürsat, ordunun iaşesi için elzem olan un, arpa, yağ, saman, koyun gibi ürünlerin karşılanmasına yönelik bir yükümlülüktü. Mükellefler, bu ürünleri devletin tayin ettiği fiyata satmak zorundaydı. Aynî olan bu mükellefiyet, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde devletin belirlediği bedeller çerçevesinde nakdî de tahsil edilebilir bir hâl almıştı⁸⁵⁷. Kuzey Haliç'in etnik-dinî çeşitliliğe sahip kasabası Hasköy, İstanbul'da sürsatın teklif edildiği yerleşimlerden idi. Müslim ve gayrimüslim Hasköy sâkinleri, hükümetin talep ettiği doğrultuda sürsat zahiresini veya bedelini teslim ile mükelleftiler. Kiremitçiler, debbağlar, meyhaneciler ve bakkallar, Yahudilerin haricinde zahire alımında sorumlu kılınan gruplardı. 1690'lı yıllarda Hasköy halkından tahsili beklenen 280 kile⁸⁵⁸ arpa bedeli vardı. Söz konusu miktar kasabadaki muhtelif esnaf gruplarına ve dinî topluluklara taksim edilmiştir⁸⁵⁹. Bu taksimatta en büyük hisse Yahudilere aittir. Hatta 1695- 96 (H 1107) senesinde 280 kile arpanın bedeli olarak talep edilen 25.200 akçelik meblağın yarısından fazlasını (yaklaşık %57'sini) kasabanın Yahudi sâkinleri ödemiştir⁸⁶⁰. Sürsat memurları, bedeli, cemaatbaşılar elinden teslim almıştır⁸⁶¹.

3.6.2.1. Vergi Muafiyeti

Osmanlı Devleti, sundukları hizmetler mukabilinde Müslüman ve gayrimüslim tebaasından bazı şahıs ve zümrelere vergi muafiyeti bağışlardı. Muafiyetler, şer'î vergiler için olağandışı hallerde nadiren söz konusu olurken, umumiyetle “avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye” cinsinden vergileri içerirdi⁸⁶². 17. yüzyıl cizye sayımlarında ismine tesadüf edilen “Evlad-ı Mose”, “Evlad-ı Kurd”, “Etıbbâ-i Hanan”, “Evlad-ı Didon” ve

⁸⁵⁷ Ömer İşbilir, “Nüzül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/ 311- 312.

⁸⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde yaygın kullanılan hububat ölçü birimlerinden olan kilenin değeri, mekâna göre değişiklikler göstermiştir. İstanbul kilesinin 16. yüzyılda 23,093 kg arpa aldığı kabul edilmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, “Kile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/ 567- 570.

⁸⁵⁹ Kadı defterlerindeki sürsat kayıtları, 1690'lardan önce sürsat tevziatının dinî topluluklar temelinde yapıldığı izlenimini vermektedir. Bu kayıtlara göre Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler 117 kile, Yahudiler 156 kile arpa temininden sorumlu tutulmuştur. Bkz. *Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 120; *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1073)*, No. 11, 78a. 102b.

⁸⁶⁰ Rabbaniler 156 kile 3 şinik (şinik= ¼ kile), Karailer 4 kile arpanın bedelini vermekle yükümlü idi. Kile başına 90 akçe alındığına göre, Karailer 360 akçe, Yahudiler 14.107½ akçe ödemiştir. Diğer gruplardan talep edilen arpa miktarı ise şöyleydi: Müslümanlar 10 kile 1 şinik, debbağlar 5 kile 1 şinik, ekmekçiler 20 kile 1 şinik, bakkallar 27 kile 3 şinik, kiremitçiler 55 kile 3 şinik. Bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 17. Zahire miktarları, 1697- 98 (H 1109) yılında da değişmemiştir. Bkz. *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1109)*, No. 15, 105.

⁸⁶¹ *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1100- 1103)*, No. 12, 94; *Hasköy Şer'îye Sicil Defteri*, No. 15, 108.

⁸⁶² Osmanlılarda vergi muafiyetine ilişkin bkz. Halil İnalcık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu”. *Belleten* 23/ 92 (1959), 594- 601.

“Evlad-ı David” vergi imtiyazına sahip Yahudi gruplarıydı. Yüzyılın ilk çeyreğinde 2 ile 20 arasında vergi mükellefinden oluşan bu gruplar, bedel-i hamr, resm-i cülus-ı hümayun, ispenç ve diğer örfî vergilerden muaf sayılmışlardır. Muafiyetleri şer’î vergileri kapsamadığından cizye yükümlülükleri devam etmiştir. Cizye sayımlarında, umumiyetle en düşük vergi kategorisinde kaydedildiklerinden ödemelerini cüz’î miktarda gerçekleştirmişlerdir. Bu aileler hakkında yeterli bilgi bulunmasa da en azından bir kısmının muafiyetinin 17. yüzyıl öncesine dayandığı bilinmektedir⁸⁶³.

Tıp ilmindeki bilgi ve becerileri ile bilhassa saray mensuplarına ve Osmanlı seçkinlerine hizmette parlayan Yahudi hekimler, muafiyete sahip bireyler arasında ön plana çıkmıştır. Öyle ki 17. yüzyılın başında yayınladığı “Massa Melekh” isimli eserinde Joseph ben Ezra, padişah tarafından İstanbul’daki hekimlerin tamamına vergi muafiyeti tanındığına şahit olduğunu yazmıştır⁸⁶⁴. Muafiyeti 15. yüzyıla dayanan aileler vardı. II. Mehmet zamanından beri hassa hekimliği görevini yürüten Evlad-ı Mose ailesi bunlara örnek gösterilebilir. Ailenin sultanın lütfuna mazhar olan ilk üyesi Hekim Mose, 1- 10 Şubat 1453 (Evahir-i Muharrem 857) tarihli bir berat ile avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye türü vergilerin tamamından muaf kılınmıştır. Bu imtiyaz, cizye ve haraç gibi şer’î vergiler için geçerli değildir. Yine de Mose’nin erkek ve kadın bütün neslini kapsayacak surette geniştir. Muafiyet beratı, II. Mehmet’ten sonraki hükümdarlar tarafından da yenilenmiştir⁸⁶⁵. Ailenin sahip olduğu vergi affı gibi tıp ilmindeki mahareti de nesiller boyu süregelmiştir. Sultan II. Ahmet’in hassa hekimlerinden olan Nesim v. Mose de bu aileye mensuptur. Nesim, kardeşi Yasef ve evlatları, cizyelerini ödemek koşuluyla örfî vergilerden muaf tutulmuşlardır. Cizyelerini, cemaatin düşük gelirli mensuplarının ödediği miktarda, yani 12 dirhem üzerinden eda etmişlerdir⁸⁶⁶. İmtiyaz, nakdî ve aynî vergilerin yanı sıra hisar inşasında çalışmak, askerî zümreye konaklama hizmeti sunmak (“evine konak konmak”) gibi muhtelif angaryalardan da bağışıklık sağlamıştır⁸⁶⁷. Buna rağmen, muafnameye aykırı taleplerin gerçekleştiği olaylar da vuku bulmuştur. Hekim Mose’nin neslinden Aslan, 1679 (H 1090) senesinde böyle bir taleple karşılaşmıştır.

⁸⁶³ BOA, MAD.d, No. 20198, 18, 21- 22; BOA, MAD.d, No. 286, 21, 25- 26.

⁸⁶⁴ Aryeh Shmulevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic; Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa* (Leiden: E. J. Brill, 1984), 124.

⁸⁶⁵ Muafiyetin ilk bahşedildiği tarih, II. Mustafa tarafından 1696’da (H 1107) tecdit edilen beratla zikredilmiştir. BOA, *İbnülemin Sıhhiye [İE.SH]*, No. 2, Gömlek No. 177.

⁸⁶⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 106, Gömlek No. 1382, 361.

⁸⁶⁷ BOA, İE.SH, No. 2, Gömlek No. 177.

Aslan'ın Hasköy'deki evine “konak konulmak” istenmiştir. Aslan ise çözümü, muafnamenin verdiği ayrıcalıkları, yetkili mercilere anımsatmakta bulmuştur. Neticede, muafname gereği davranılarak, evinin konaklama hizmeti için kullanılmamasını emreden bir karar elde etmeyi başarmıştır⁸⁶⁸.

Evlad-ı Kurd ailesi Karai cemaatine mensuptu⁸⁶⁹. Aileye muafiyet kazandıran olay, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşandı. Ailenin ana üyesi, kira kadın Strongila, 1521'de padişahın validesine sunduğu hizmete karşılık ahfadını da kapsayan bir vergi affı elde etti⁸⁷⁰. Strongila'nın Valide Sultan'ın gözündeki bir rahatsızlığı tedavi etmesi üzerine bu ayrıcalığa sahip olduğu yönünde bir rivayet vardır⁸⁷¹. Ancak Danon'un söz konusu muafiyete ilişkin yayınladığı belgelerde, Strongila'nın sultana sunduğu hizmetin detayları bulunmamaktadır. Kiranın soyundan gelen bireyler, zaman zaman Rabbani yöneticiler tarafından vergi talebiyle taciz edilmiştir. Böyle durumlar, aile üyelerinin arzuhalı üzerine veya taht değişikliklerinde tecdit edilen fermanlarla giderilmeye çalışılmıştır⁸⁷².

II. Süleyman döneminde Suriçi, Galata ve Üsküdar'da sâkin vergi mükelleflerinin listelendiği geniş çaplı bir sayım yapılmış ve cizyesini mirîye ödeyenler ile vakıf reayası Yahudiler birlikte tahrir edilmiştir. Tahririne Ekim 1688 (Muharrem 1100) tarihinde başlanan bu sayımda, önceki sayımlara kıyasla muaf bireylerin durumuna ilişkin farklı bir uygulama söz konusu olmuştur. Muafiyet iddia eden kişilerin beratlarına ve muafiyeti belgeleyen temessüklere tahrir memurları tarafından el konulması emredilmiştir. Bu türden resmî belgelerin hükümsüz sayılacağı belirtilmiştir. Muafiyet beratına sahip olan tüm bireyler, bundan sonraki süreçte cizye haricindeki vergileri, sair reaya ile birlikte eda edecektir. Emir gereği 60 kişiden müteşekkil Evlad-ı Mose'den ve 5 kişiden oluşan Evlad-ı Kurd'dan örfî vergileri ödemeleri istenmiştir⁸⁷³. Evlad-ı Kurd'un cizye listelerindeki üye sayısı yıllar içinde hemen hiç değişmezken, 17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Evlad-ı Mose'deki büyüme dikkat çekicidir. 1623 yılındaki cizye sayımında

⁸⁶⁸ *Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, 159.

⁸⁶⁹ Cizye sayım sonuçlarında Evlad-ı Kurd için bkz. BOA, *MAD.d.*, No. 14393, 199; BOA, *MAD.d.*, No. 4036, 52; BOA, *MAD.d.*, No. 20198, 21- 22; BOA, *MAD.d.*, No. 286, 25.

⁸⁷⁰ Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17 (January 1927), 246.

⁸⁷¹ Rivayet ilişkin bkz. Danon, “The Karaites in European Turkey”, 323- 324.

⁸⁷² Rabbaniler bu muafiyeti ciddi bir sorun telakki ederek, Divan'a başvurularda bulunmuşlardır. Örneğin 1747 (H 1160) yılında, Tersane-i Amire için tahsil edilen avarız vergisinden Karailerin muaf tutulmadığını iddia eden bir arzuhal yazmışlardır. Bkz. Danon, “Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey”, *The Jewish Quarterly Review* 17 (January 1927), 246, 292- 295.

⁸⁷³ BOA, *MAD.d.*, No. 4036, 50- 52.

Evlad-ı Mose'nin 20 olan üye sayısı, II. Süleyman zamanına gelinceye değin üç kat artmıştır⁸⁷⁴. Muafiyetten istifade edenlerin sayısındaki artış, şüphesiz ki vergi hasılatında düşüşe sebep olmaktadır. Beratların hükümsüz sayılmasını emreden kararlar hazinenin zarara uğramamasının hedeflendiği açıktır. Bununla birlikte, Evlad-ı Mose, karara karşı eylemsiz kalmayarak, Divan-ı Hümayun'a başvurmuştur. Bu başvurunun sonucunda, aile, örfi vergi talebiyle rencide edilmemeleri yönünde bir emr-i şerif elde etmeyi de başarmıştır. Ancak İstanbul kadısına hitaben yazılan 21 Haziran 1690 (14 Ramazan 1101) tarihli hüküm, ilginç şekilde, ayrıcalıktan yararlanacakların sayısını daha önce tahrir edildiği üzere 60 kişi olarak değil, 37 kişi olarak göstermektedir⁸⁷⁵. Muafiyet kapsamındaki kişi sayısının azaltılması, yetkili mercilerin takdiri ve hazinenin zararını minimize etmek gayesi ile gerçekleştirilmiş olabilir. Bunun yanında, muafiyet beratları için getirilen hükümsüzlük kararının ardından Evlad-ı Mose cemaatinin, ayrıcalığı elinde tutabilmek adına geliştirdiği bir formül olması ihtimali de akla gelmektedir. Beş yıl sonra, sayının daha da düştüğü ve vergi affının Evlad-ı Mose'den 11 kişiyi içerdiği anlaşılmaktadır. Aynı dönem Evlad-ı Kurd da 4 kişi ile cizye haricinde bedel-i hamr, resm-i cülus, ispenç, tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf olarak kaydedilmiştir⁸⁷⁶.

Tababetteki çalışmalarıyla ayrıcalıklı statüye sahip bir diğer grup "Etıbba-i Hanan" (Hamon) idi. Bu grup, Kanuni Sultan Süleyman'ın ünlü hekimi Mose Hamon'un soyundan geliyordu. U. Heyd, tüm cizye mükelleflerinin a'lâ, evsat ve edna olmak üzere gelir düzeylerine göre derecelendirildiği 1603 tarihli sayımda, Etıbba-ı Hanan'ın vergi sınıfının belirtilmeksizin tahrir edildiğini fark etmiş; bu durumu, Hamon ailesinin, cizyeden muafiyetinin bir göstergesi olarak değerlendirmiştir⁸⁷⁷. Hamon ailesi hekimlerinin vergi muafiyetine sahip bir grup olduğunu düşünmekle birlikte, bu muafiyetin cizyeye ilişkin olduğu noktasında Heyd'in görüşüne katılmamaktayız. Çünkü Yahudi cemaatlerinin listelendiği 1609 ve 1688 tarihli sayımlarda, Etıbba-i Hanan, derecelendirmeye tabi tutularak, en düşük cizye sınıflandırmasında gösterilmiştir⁸⁷⁸.

⁸⁷⁴ Evlad-ı Mose cemaati, 1595-97 sayımında 12, 1608 sayımında 11 kişi olarak tahrir edilmiştir. BOA, MAD.d, No. 14393, 198- 199; BOA, MAD.d, No. 20198, 21.

⁸⁷⁵ BOA, MAD.d, No. 4036, 54.

⁸⁷⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 106, Gömlek No. 1382, 361.

⁸⁷⁷ Heyd, "İstanbul'daki Yahudi Toplulukları", 175. 1603 tarihli cizye defterinde "Etıbba-i Hanan" başlığı altında 17 kişi listelenmiştir. Bkz. BOA, MAD.d, No. 2060, 20.

⁸⁷⁸ 1609 ve 1688 senelerinde, Etıbba-i Hanan'ın tamamı edna kategorisinde tahrir edilen 15 üyesi bulunuyordu. Bkz. BOA, MAD.d, No. 14932, 14; BOA, MAD.d, No. 14830, 2.

“Evlad-ı Didon”, yine cizye hariç olmak üzere muafiyetini 17. yüzyılda edinen bir zümreydi. İsmine ilk kez 1623 yılındaki cizye sayımında rastlanan bu zümrede, iki kişi tahrir edilmiştir. Bunlardan Hayim Yehuda Didon tabip olarak tanımlanmıştır. Bu sebeple Evlad-ı Didon’a vergi imtiyazının sağlık alanındaki çalışmalarından ötürü verildiği izlenimi oluşmuştur⁸⁷⁹. Nitekim bu intiba, Didon evladından olduğu anlaşılan bir başka hekim için yenilenen muafname ile netlik kazanmıştır⁸⁸⁰. “Evlad-ı David” ise Didon ailesi gibi iki kişiden müteşekkil bir birim olarak 1608 senesindeki cizye sayımında karşımıza çıkmaktadır. Edna kategorisinde kaydedildiğinden, cizyelerini düşük meblağda ödeyen Evlad-ı David’e imtiyazın ne tür bir hizmetin mukabilinde tanındığı konusu belirsizdir⁸⁸¹. Bahsettiğimiz örneklerden hareketle sağlık alanındaki hizmetlerinden ötürü muafiyet edinmiş olmaları muhtemeldir.

Tıp ilminde gösterdikleri yararlıklarla sultanın teveccühünü kazanan hekimler bir yana, devlet tarafından önemli vazifelerde istihdam edilen kişilerin vergi imtiyazı edinmesi de mümkündü. Darphane-i Amire’de çalışan bir kısım personelin 1623- 24 (H 1033) senesinden itibaren sahip olduğu vergi ayrıcalığı da görevlerinin ehemmiyetinden kaynaklanıyordu. Darphane atölyelerinde çalışan ustalar ile kesilen paraların kontrolünü yapan sahib-i ayarlar, örfi vergilerden muaf idiler⁸⁸². Vergi affı konusunda benzer ayrıcalık, darphane kadrosunda didebanlık vazifesini yerine getirenler için de geçerliydi. Alaca İsak Yahudi’ye 1686 (H 1098) yılında verilen muafiyet beratı bu göreve getirilmesinden kaynaklanmıştır⁸⁸³. İsak, birkaç yıl sonra II. Ahmet’in cülusu nedeniyle beratının tecdidini talep etmiş, kemal-i istikametle görevini sürdürdüğü sürece avarız cinsi vergilerden ve diğer örfi rüsumattan muafiyeti sağlanmıştır⁸⁸⁴.

Bir bölgenin fethi sırasında Osmanlı kuvvetleri lehine davranmak, vergi muafiyeti kazandıracak derecede önemli addedilen bir olaydı. Macar asıllı Alamanoglu ailesine tanınan muafiyetin kaynağı da böyle bir olaya dayandırılmıştır. Arşiv vesikalarına göre, Budin’in fethi esnasında kale anahtarları Kanuni Sultan Süleyman’a şehirdeki Yahudi

⁸⁷⁹ BOA, *MAD.d*, No. 286, 26.

⁸⁸⁰ Bu hekimin ismi Hayim Hayati v. Didon’dur. Bkz. BOA, *İE.SH*, No. 2, Gömlek No. 183.

⁸⁸¹ BOA, *MAD.d*, No. 20198, 18.

⁸⁸² “...Darphane-i Amire’de sahib-i ayarlar ile üç nefer üstadlara hizmetleri mukabelesinde avarız-ı divaniyye ve ispenç ve arpa ve otlak ve cariye resminden ve subaşı ve voyvoda konmaktan ve sair tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf ve müsellemler olmak üzere...” bkz. BOA, *İbnülemin Darbhane [İE.DRB]*, No. 1, Gömlek No. 42.

⁸⁸³ İsak’tan önce didebanlık görevini yine Salomon isimli bir Yahudi icra etmiştir. Salomon da örfi vergilerden muafıdır. Bkz. BOA, *İE.DRB*, No. 1, Gömlek No. 42.

⁸⁸⁴ BOA, *İE.DRB*, No. 2, Gömlek No. 168.

cemaatinin ileri gelen üyesi Yasef v. Salomon tarafından teslim edilmiştir. Sultan, hizmetinden duyduğu hoşnutluğun göstergesi olarak, Yasef'e ve nesline, birtakım vergi ve angaryalardan muafiyet sağlayan bir ferman vermiştir. Muafiyet; celep akçesi, ordu akçesi, kasap akçesi gibi nakdî olarak tahsil edilen avarız-ı divaniyye ve tekalif-i örfiyye cinsinden vergilerin yanı sıra evine konak kondurmak, saray ve mahalle bekleme, hisar yapmak, çayır biçmek dahil birçok angaryayı kapsayacak surette genişdir. Aileden bir ferдин hayatını kaybetmesi durumunda resm-i kısmet⁸⁸⁵ talep edilmeyecektir. Ayrıca Müslüman olmaması koşuluyla cariye ve esir satın alabilme hakkı da verilmiştir. Bu fermanın kazandırdığı imtiyazlar, her padişah değişikliğinde veya Yasef'in soyundan gelenler tarafından Divan'a yapılan başvurularla yinelenmek suretiyle yüzyıllar boyunca geçerliliğini korumuştur⁸⁸⁶.

Osmanlı Devleti, Avrupa elçilerinin maiyetinde bulunan gayrimüslim tebaasına oldukça geniş şekilde vergi muafiyeti uygulamıştır. Öyle ki şer'an her gayrimüslim erkeğin ödemekle mükellef olduğu cizye dahi muafiyet kapsamına dahil edilmiştir. Avrupa devletleriyle yapılan ahidnamelerde, elçilik çatısı altında çalışan görevlilerin muafiyeti konusuna yer verilmiştir⁸⁸⁷. Elçi ve konsoloslara tercümanlık hizmeti sunan Yahudiler, umumiyetle örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bu tercümanların bir kısmı hatt-ı hümayun ile cizye affı da edinmiştir. Hatta oğulları ve hizmetkârları da tercümanlarla

⁸⁸⁵ Ölen kişilerin terekeleri, varislerinin müracaatı üzerine kadı tarafından taksim edilirdi. Kadı bu iş resm-i kısmet adıyla bir harç alırdı. Bkz. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 302- 303.

⁸⁸⁶ 1693 tarihinde İstanbul kadısına hitaben yazılan hükümde, "Alaman" olarak tanınan aileye sunulan vergi affının Yasef (torun) tarafından Divan'a sunulan arzuhal neticesinde tekrarlandığı anlaşılmaktadır. Ancak hüküm, kalenin anahtarlarını sultana takdim eden kişi olarak Yasef v. Salomon'u değil, İsrail v. Yasef'i göstermektedir. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 104, Gömlek No. 1231, 270. Bu hüküm, aileye sunulan muafiyetlere dair elimize ulaşan en eski belgedir. G. Veinstein, Budin'in fethi için bu denli önemli bir hadisenin çağdaş hiçbir kaynak tarafından desteklenmemesinden ve bahsettiğimiz belgede ailenin atası olarak gösterilen İsrail isminden yola çıkarak bir tez geliştirir. Buna göre; Budin kentinin anahtarlarının Kanuni Sultan Süleyman'a bir Yahudi tarafından verilmesi anlatısı, 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başında İstanbul'da öne çıkan ve muhtemelen Budin kökenli olan İsrail Çelebi tarafından başlatılmıştır. Veinstein, bu durumun, İsrail Çelebi'nin saray nezdinde edindiği ayrıcalıklı konumu meşrulaştırma ihtiyacından kaynaklandığını düşünmektedir. Bu ihtiyaç, geçmişte Budin'in fethinde etkin bir görev üstlenerek itibar kazanmış bir büyükbaba figürü üzerinden karşılanmıştır. Bkz. Gilles Veinstein, "The Ottoman Jews: Between Distorted Realities and Legal Fictions", *Mediterranean Historical Review*, 25/ 1 (Haziran 2010), 57- 58. Söz konusu vergi affına ilişkin III. Selim dönemine ait bir vesika için bkz. BOA, C.ML, No. 69, Gömlek No. 3161. II. Mahmut'un cülusu sebebiyle muafiyet beratının yenilenmesi üzerine bkz. BOA, MFB, No. 680. Sultan I. Abdülmecit döneminde tecdit edilen berat için bkz. Zeki Teoman, "Budin Şehrinin Anahtarlarını Kanuni'ye Kim Teslim Etti?", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 12 (Aralık 1987), 14- 17. Ayrıca Galante, Budin'in fethinden söz ederken, Yasef'e tanınan muafiyet beratının 1864 tarihli bir suretini yayınlamıştır. Bkz. Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, 45- 46.

⁸⁸⁷ Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Devlerinde Tercümanlık", *Atatürk Konferansları V: 1971- 1972* (Ankara: TTK Yayınları, 1975), 22.

aynı imtiyaza sahip olmuştur⁸⁸⁸. Ne var ki bu kişiler, zaman zaman vergi tahsildarlarının haksız talepleriyle karşılaşmışlardır. Böyle durumlarda elçiler veya vekilleri, ahitnameye aykırı isteklerde bulunulmaması konusunda Divan-ı Hümayun’a başvurmuşlardır⁸⁸⁹. Vergi affı pek çok kez, muafiyete hak kazanmış Yahudiler ile dindaşları arasında ihtilaflara sebep olmuştur. Yabancı elçiliklerde çalışan Yahudi tercümanlar özelinde de cemaatlerin muafiyetleri engelleme çabasını gösteren birçok olay yaşanmıştır. 1684 (H 1095) yılında Fransa elçisi Kont de Guilleragues’ın tercümanı İsak, dindaşlarının “bizimle maan tekâlif vir” baskılarıyla karşılaşmıştır. Cemaatin vergi mükellefleri, toplanacak olan örfî vergilere İsak’ın da iştirak etmesini istemiştir. Tercümanın duyduğu rahatsızlık, elçinin Divan’dan hüküm rica etmesiyle çözüme kavuşturulmuştur⁸⁹⁰. 1689 (H 1100) senesinde Konorta, İsak, Mose ve İsak Kamhi adlı dört tercüman, cemaatin dinî ve dünyevî liderleri tarafından rencide edildiklerinde ise mesele ile elçi vekili sıfatıyla Girardin ilgilenmiştir⁸⁹¹. Felemenk elçiliğinde tercüman olan İsak da muafiyetinden ötürü cemaatinin tacizine uğrayanlardandır. İsak, bütün vergilerden muaf olduğu halde, 1690 (H 1101) yılında cemaatbaşları tarafından “hane bedeliyesi” adı altında bir meblağ talebiyle rahatsız edilmiştir. Üstelik tercümanın muafiyetini belgeleyen temessük ve hüccet cebren elinden alınmıştır. Sonuçta elçi Yakomu Kolyer (Jocabus Colyer), Divan’a müracaat ederek, İsak’ın yeni bir hüccet ve temmesük alabilmesi için girişimde bulunmuştur⁸⁹².

⁸⁸⁸ “...tercüman olub tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve hizmetkarları haraç ve avarız ve kassabiyye akçesi ve sair rüsum ve tekâlif-i örfiyye teklifi ile rencide olunmayub ve kul ve cariyeye istihdam edermişsin deyu kimesne haraç ve rüsum taleb eylemeye ve mekûlat ve meşrubat ve melbusat ve mefruşatına kimesne dahl ve taarruz eylemeyüb kadimden olageldüğü üzere afv olunub ve rüsum ve gümrük ve bac taleb olunmayub ve evlerine askerîden konak konulmakla rencide olunmaya...” Felemenk ahidname defterinde yer alan 18- 27 Mart 1694 (Evahir-i Receb 1105) tarihli nişan için bkz. BOA, *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri* [A.DVNS.DVE.d], No. 22/ 1, Gömlek No. 229, 64. Aynı tarihte, Hollanda elçisi hizmetindeki 14 tercümanın cizyeden muaf tutulması hakkında İstanbul kaimmakamına ve mollasına yazılan hüküm için bkz. BOA, [A.DVNS.DVE.d], No. 22/ 1, Gömlek No. 243, 65- 66. Fransa elçisi Baron Şatonöf (Chateauneuf) döneminde, aralarında Yahudilerin de bulunduğu 14 tercümanın cizyeden muafiyetine ilişkin bkz. BOA, A.DVNS.DVE.d, No. 28/ 3, Gömlek No. 363, 98. Hatt-ı hümayun ile cizyeden muaf tutulan Yahudi tercüman Salomon v. Yako ile ilgili bkz. BOA, A.DVNS.DVE.d, No. 27/ 2, Gömlek No. 68, 26. Cizyeden muaf bir diğer Yahudi tercüman Konorta v. Danyal hakkında bkz. BOA, A.DVNS.DVE.d, No. 27/ 2, Gömlek No. 71, 28.

⁸⁸⁹ Birkaç örnek için bkz. BOA, A.DVNS.DVE.d, No. 22/ 1, Gömlek No. 360, 96; BOA, A.DVNS.DVE.d, No. 22/ 1, Gömlek No. 390, 105.

⁸⁹⁰ İstanbul kaimmakamına hitaben yazılan 16- 25 Mayıs 1684 (Evail-i Cemaziyelevvel 1095) tarihli hüküm için bkz. BOA, MAD.d, No. 2747, Gömlek No. 357, 92. Söz konusu hükmün yer aldığı Fransa ahkam defteri, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bkz. Ebru Karakoyun, *Fransa Ahkâm Defteri (1666- 1667)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 269.

⁸⁹¹ BOA, A.DVNS.DVE.d, No. 28/ 3, Gömlek No. 66, 21.

⁸⁹² BOA, A.DVNS.DVE.d, No. 22/ 1, Gömlek No. 155, 45.

SONUÇ

Çalışmamız temel olarak arşiv kaynakları ışığında İstanbul Yahudi cemaatinin 17. yüzyılın ikinci yarısındaki demografik gelişimini, mekânsal dağılımını, sosyal ve ekonomik yapısını ele almıştır. Şehirdeki varlığı Bizans dönemine kadar dayanan Yahudi topluluğu, bir yandan fetih akabinde hayata geçirilen sürgün siyaseti diğer yandan Avrupalı devletlerin anti-semitik politikalarının sonucu olarak gerçekleşen göçmen akını ile dikkat çekici bir büyüme yaşamıştır. Osmanlı başkentine istekleri dışında nakledilen Romanyot ve Karailer ile kendi iradeleriyle göç eden Aşkenaz ve Sefaradlar, menşe esasına dayalı cemaatler tesis etmişler, asırlarca köken memleketlerinin isimlerini taşımışlardır. Bu çerçevede, başkentte birbirinden farklı coğrafyaların geleneğini, dilini bünyesinde barındıran çok kültürlü, zengin bir cemaat ortaya çıkmıştır.

İstanbul'da Yahudi cemaatleri, resmî vesikalarda, Osmanlı tebaasından hiçbir gayrimüslim toplulukta görülmeyen bir gruplandırma ile anılmışlardır. Avrupa'dan göç ederek İstanbul'a yerleşen gruplar Kendi Gelen, Anadolu ve Rumeli'den sürgün tarikiyle iskân edilenler ise Sürgün olarak adlandırılmışlardır. Bu çerçevede 17. yüzyılın ikinci yarısında otuzu aşkın cemaatten on beşi İber Yarımadası, İtalya, Orta ve Doğu Avrupa menşeli Yahudiler olarak Kendi Gelenler kategorisinde bulunmuştur. Yirmiden fazla cemaat ise Sürgünler grubunda yer almıştır. Yüzyıl boyunca iki grubun nüfus değerleri birbirine zıt değişimler göstermiştir. Sürgünler daimî surette demografik olarak güç kaybı yaşarken, Kendi Gelenlerin nüfusunda artış söz konusu olmuştur. Buna rağmen Sürgünler, 17. yüzyılın ikinci yarısına değin Kendi Gelenlere kıyasla nüfusça daha üstündür. Ne var ki bu üstünlük, yüzyılın ikinci yarısında Kendi Gelenlere geçmiştir. Kendi Gelen cemaatler arasındaki hakim unsuru ise Sefaradlar teşkil etmiştir.

İstanbul'un fethini takip eden dönemde, şehri şenlendirme çabasıyla hayata geçirilen iskân uygulamalarının da tesiriyle Yahudi yerleşimi belli bölgelerde yoğunlaşma eğilimi göstermiştir. Resmî kayıtlar, 16. yüzyılda Yahudilerin mekânsal dağılımında Haliç'in güney hattında sırasıyla Sirkeci-Eminönü, Balat ve Unkapanı semtlerini ön plana çıkarmaktadır. 17. yüzyılın ikinci yarısına değin, Yahudi yerleşim planında çok büyük değişimler yaşanmamıştır. 1660 Yangını, Hocapaşa'dan Zeyrek'e Yahudilere getirilen iskân yasağı ve Eminönü'nde inşa edilen Yeni Cami Külliyesi, Yahudi iskanında köklü değişikliklere sebep olmuştur. Bu dönemde, Yahudiler, kentin ticari merkezinden

uzaklaşmıştır. Balat, şehirdeki en yoğun Yahudi yerleşimi halini alırken, Yahudilerin Haliç'in kuzey cihetine, Galata ile Hasköy'e ve Boğaziçi semtlerine yönelimi artmıştır. Toplum teşkilatlanması Yahudilere has bir organizasyon modelinde, cemaatler temelinde gerçekleşmiştir. Buna göre her bir cemaat, sinagoguna, dinî ve dünyevî liderlerine sahiptir. Cemaat mensuplarının toplumsal hayattaki davranışları ve resmî makamlarca verilen emirlere riayet edilmesi, dinî ve dünyevî liderlerin sorumluluğundadır. Hükümet nezdinde liderlerin uhdesindeki en mühim görev ise vergi mükelleflerinin tespitinden cizye/vergi tahsiline uzanan süreçte sorumlulukların noksansız yerine getirilmesidir. Hahamlar, cemaatbaşılar ve kethüdalar, bu mesuliyeti paylaşan liderler olarak belirlemektedir. Cemaatlerin müstakilen oluşturdukları teşkilatlanma haricinde, Yahudi toplumunun tamamını alakadar eden birtakım hususlarda cemaatler üstü bir örgütlenme anlayışı ile hareket edilmiştir.

17. yüzyıl Yahudiler arasında kurtuluş arzularının yükselişe geçtiği ve Sabetay Sevi'nin mesihlik iddiası ile ortaya çıktığı bir dönemdir. Cemaatin liderleri, Sabetay Sevi'nin Yahudi inancına aykırı buldukları faaliyetlerine başından beri muhalefet etmişlerdir. Buna rağmen hareket, İstanbul Yahudileri arasında ihtilaflara sebep olmuştur. Dinî ve dünyevî liderler, Sabetay Sevi hareketinin Yahudi cemaatindeki olumsuz etkilerini azaltmaya çalışmışlardır.

Cemaat yaşamının odağında sinagog bulunmaktadır. Bazı topluluklar, mabetlerini müştereken kullansalar dahi şehirdeki cemaat sayısının fazla oluşu onlarca sinagogun varlığını tabii kılmıştır. Sinagoglar, zamanla tahribata uğradığında veya yangınlar sebebiyle muhterik hale geldiğinde, birtakım şartlara uyulması koşuluyla tamirine hükümet tarafından müaaade edilmiştir. Ancak Yahudi mabetlerinin inşasının veya tamirinin Müslüman toplumda rahatsızlık yarattığı durumlarda, uygulamada farklılıklar söz konusu olmuştur. 17. yüzyılın ikinci yarısı, Haliç'in güney ve kuzey yakasında sâkin Yahudi grupların yangınlarla kaybettiği birçok sinagogunu ibadete yeniden kazandırma fırsatını yakalayamadığı bir dönemdir. IV. Mehmet'in Eminönü'nde Yahudi iskanına yasak getirmesi, Hatice Turhan ve Gülnuş sultanların cami inşa projeleri, yangınlar haricinde bu duruma sebep teşkil eden olaylardır.

Yahudi cemaatinin birçok üyesi, Osmanlı başkentine hayat kazandıran vakıf kurumu ile temas içindeydi. Bu temas, Yahudiler, Müslüman vakıflara ait evleri ve dükkanları kiracı sıfatıyla tasarruf ettiklerinde dolaylı şekilde gerçekleşmekteydi. Vakıf müessesesi ile

doğrudan ilişki ise Yahudilerin, Osmanlı vakıf modelini örnek alarak vakıflar tesis etmesi ile mümkün olmuştur. Yahudi vâkıflar, aile fertlerine gelir sağlamak gayesiyle genellikle zürri formda vakıflar oluşturmuşlardır. Bununla birlikte hayrî nitelik taşıyan Yahudi vakıfları da bulunmaktadır.

Yahudiler, zimmi hukuku üzere birtakım haklara sahip olmakla birlikte, özellikle toplumsal yaşamda bazı kısıtlamalar çerçevesinde hareket etmeliydiler. Kısıtlamalarla amaçlanan Yahudilerin, Müslümanlara nazaran daha düşük sosyal konumda olduğuna dikkat çekmekti. Kısıtlamalara riayet edilmemesi, Müslüman toplumla ilişkilerin gerginleşmesi riskini yaratmıştır. Bilhassa cami cemaatinin azalması tehlikesine karşın camiye yakın olan meskenlerde Yahudilerin yaşamasına izin verilmemiştir. Bunun dışında, Yahudileri çevre toplumdan izole edecek, Avrupa kentlerindeki getto yaşamını anımsatacak ve belli mevkilerde yaşamaya itecek türden bir iskân zorunluluğu mevcut değildir. Elbette ki ikametlerinin yoğunlaştığı semt ve mahalleler vardır. Ancak bunun yanında, Müslümanlarla beraber yaşadıkları mahalleler de bulunmaktadır. Farklı etnik-dinî unsurlarla mekânsal yakınlık sadece mahalle yaşamında komşuluk ilişkilerinin tesisinde değil, meslekî faaliyetlerin yürütüldüğü alanlarda da kendisini göstermiştir.

Cemaat üyelerinin yerine getirmesi gereken malî sorumluluklar, devlete ödemekle mükellef oldukları birtakım vergiler bulunmaktaydı. İslam hukukuna göre yetişkin her gayrimüslim erkeğin ödemekle yükümlü tutulduğu cizye, bu vergilerin en başta geleniydi. Yahudilerin cizye tahsilinde tabi tutuldukları vergi derecelerine göre, 17. yüzyılın ikinci yarısında cemaatin büyük kısmı mütevazî ekonomik şartlar içinde yaşayan bireylerden oluşmaktaydı. Kazanç seviyesi yüksek oldukça küçük bir zümre, lüks yaşam koşullarına sahipti. İспенç, avarız ve kürekçi akçeleri gibi diğer gayrimüslim topluluklara dayatılan vergilerin haricinde, rav ve pavun akçeleri Yahudilerin ödemekle mükellef olduğu istisnâî vergilerdendi. Osmanlı yönetimi, bazı kişi ve zümreleri sundukları hizmetler mukabilinde birtakım vergilerden muaf tutardı. Muaf gruplar arasında başta tıp alanında bilgi ve deneyimlerini sultanların ve sarayın hizmetine sunan hekimler ile Avrupa elçilerinin maiyetinde görev yapan tercümanlar ön plana çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Sultan Mustafa II [AE.SMST.II]*. No. 29, Gömlek No. 2803.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Sultan Mustafa II [AE.SMST.II]*. No. 41, Gömlek No. 4015.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Sultan Ahmed III [AE.SAMD.III]*. No. 41, Gömlek No. 4015.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Sultan Mehmed IV [AE.SMMD.IV]*. No. 78, Gömlek No. 9210.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 6, Gömlek No. 456.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 8, Gömlek No. 95.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 8, Gömlek No. 1461.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 8, Gömlek No. 2338.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 8, Gömlek No. 1515.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 11.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 17, Gömlek No. 410.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 23, Gömlek No. 868.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Atik Şikayet Defterleri [A.DVNS.ŞKT.d]*. No. 30, Gömlek No. 260.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri [A.DVNS.DVE.d]*. No. 22/ 1, Gömlek No. 155.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri [A.DVNS.DVE.d]*. No. 22/ 1, Gömlek No. 229.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri* [A.DVNS.DVE.d]. No. 22/ 1, Gömlek No. 360.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri* [A.DVNS.DVE.d]. No. 22/ 1, Gömlek No. 390.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri* [A.DVNS.DVE.d]. No. 27/ 2, Gömlek No. 68.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri* [A.DVNS.DVE.d]. No. 27/ 2, Gömlek No. 71.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri* [A.DVNS.DVE.d]. No. 28/ 3, Gömlek No. 363.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 55, Gömlek No. 66.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 60, Gömlek No. 320.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 60, Gömlek No. 512.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 98, Gömlek No. 75.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 98, Gömlek No. 103.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 98, Gömlek No. 740.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 99, Gömlek No. 342.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 104, Gömlek No. 588.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 104, Gömlek No. 611.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 104, Gömlek No. 694.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 104, Gömlek No. 1231.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 106, Gömlek No. 1382.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 110, Gömlek No. 1355.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 110, Gömlek No. 1665.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 110, Gömlek No. 1803.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 110, Gömlek No. 2070.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNS.MHM.d]. No. 127, Gömlek No. 1599.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri* [D.BŞM.d]. No. 221A.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maliye* [C.ML]. No. 69, Gömlek No. 3161.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Bahriye* [C.BH]. No. 132, Gömlek No. 6377.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Bahriye* [C.BH]. No. 210, Gömlek No. 9829.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Darbhane* [İE.DRB]. No. 1, Gömlek No. 42.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Darbhane* [İE.DRB]. No. 2, Gömlek No. 168.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Maliye* [İE.ML]. No. 38, Gömlek No. 3654.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Maliye* [İE.ML]. No. 42, Gömlek No. 4006.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Meadin* [İE.MDN]. No. 1, Gömlek No. 77.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Sıhhiye* [İE.SH]. No. 2, Gömlek No. 177.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İbnülemin Sıhhiye* [İE.SH]. No. 2, Gömlek No. 183.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri* [KK.d]. No. 70; 3508; 3530; 3531.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD.d]. No. 66; 167; 286; 2060; 2411; 2500; 3661; 3810; 4021; 4036; 4646; 4951; 14393; 14830; 14932; 20198.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD.d]. No. 2747, Gömlek No. 357.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Müzehheb Ferman ve Beratlar* [MFB]. No. 680.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tapu Tahrir Defterleri* [TT.d]. No. 210, 240, 723.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri* [TS.MA.d]. No. 9524.

BOA, *Osmanlı Arşivi. Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı [TS.MA.e]*, Dosya No. 851, Gömlek No. 66.

BOA, *Osmanlı Arşivi. Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı [TS.MA.e]*, Dosya No. 1279, Gömlek No. 75.

İstanbul Kadı Sicilleri Ahi Çelebi Şer'îye Sicil Defteri (1072). No. 11.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Şer'îye Sicil Defteri (1154- 1155), No. 177.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Şer'îye Sicil Defteri (1096- 1097), No. 46.

İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1001- 1003). No. 23.

İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1083). No. 78.

İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1107). No. 88.

İstanbul Kadı Sicilleri Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Şer'îye Sicil Defteri (943- 1048). No. 7

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Şer'îye Sicil Defteri (1006- 1008). No. 21.

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Şer'îye Sicil Defteri (1094). No. 130

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1060- 1076). No. 7.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1072- 1073). No. 8.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1081- 1085). No. 9.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1073). No. 11.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1100- 1103). No. 12.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1100- 1103). No. 13.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1104- 1106). No. 14.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1106- 1109). No. 15.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Şer'îye Sicil Defteri (1099- 1137). No. 17.

İstanbul Kadı Sicilleri Havass-ı Refia Şer'îye Sicil Defteri (1112), No. 114.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1021- 1022). No. 1.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1071- 1072). No. 9.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1090- 1091). No. 11.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1099- 1100). No. 20.

İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Kazaskerliği Şer'îye Sicil Defteri (1111- 1112). No. 154.

İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Şer'îye Sicil Defteri (1033- 1034). No. 40.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Şer'îye Sicil Defteri (1081). No. 257.

İstanbul Kadı Sicilleri Yeniköy Şer'îye Sicil Defteri (1078- 1079). No. 56.

Kaynak Eserler

7 Numaralı Mühimme Defteri (975- 976/ 1567- 1569) Özet- Transkripsiyon- İndeks. haz. Hacı Osman Yıldırım vd. 2 Cilt. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026- 1027/ 1617- 1618) Özet- Transkripsiyon- İndeks ve Tıpkıbasım. haz. Hacı Osman Yıldırım vd. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040- 1041 (1042)/ 1630- 1631 (1632) Özet- Transkripsiyon- İndeks. haz. Hacı Osman Yıldırım vd. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.

Abdurrahman Abdi Paşa. *Vekâyi'-nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*. nşr. Fahri Ç. Derin. İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2008.

Ahmed Refik. *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. 1- 2 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

Akkaya, Ziya. *Vecîhî, Devri ve Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Doktora Tezi, 1957.

Akkoyun, Sevgi. *Galata Mahkemesine Ait 94 No'lu (H. 1074- 1075) Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ali Ufkî Bey. *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002.

Arslantürk, Ahmet - Kocaaslan, Murat. *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul: Risâle-i Kürd Hatîb*. İstanbul: Okur Akademi, 2014.

Âşıkpaşazâde Tarihi: [Osmanlı Tarihi (1285- 1502)]. haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

Attaleiates, Mikhael. *Tarih*. çev. Bilge Umar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

- Barbaro, Nicolo. *Diary of the Siege of Constantinople 1453*. New York: Exposition Press, 1969.
- Baudier, Michel. *Osmanlı Devleti ve Sarayı: Türklerin Padişahı Büyük Senyörün Sarayı ile Saray Erkanına Dair Genel Tarih*. çev. Hikmet Geray. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Tercüme Eserler Koleksiyonu. No. T/0022.
- Belon, Pierre. *Pierre Belon Seyahatnamesi: İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546- 1549) Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa*. çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Bertrandon de la Broquière. *Bertrandon de la Broquière'in Denizaşırı Seyahati*. çev. İlhan Arda. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Birinci, Ali M. *Galata Şer'îye Mahkemesi Sicillerindeki Ferman, Berat ve Buyruğların Değerlendirilmesi (H. 1100- 1105)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Breüning, Hans Jacob. *Breüning Seyahatnamesi: Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579*. çev. Selma Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Buondelmonti, Cristoforo. *Liber Insularum Archipelagi*. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2005.
- Chesneau, Jean. *D'aramon Seyahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul- Anadolu-Mezopotamya*. çev. Işıl Erverdi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Coşkun, Selçuk. *Üsküdar Şer'iyye Sicili (9 Cemaziyevvel 1082- 16 Şevval 1082)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Çamlı, Emine Zeynep. *H. 980- 983/ M. 1572- 1575 Tarihli Beşiktaş 10 Numaralı Şer'îyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Danon, Abraham. "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey". *Jewish Quarterly Review* 17/ 2 (October 1926), 165- 198.
- Danon, Abraham. "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey". *Jewish Quarterly Review* 17/ 3 (January 1927), 239-322.
- de Khitrowo, B. *Itinéraires Russes en Orien*. Geneve: Imprimerie Jules- Guillaume Fick, 1889.
- de la Motraye, Aubry. *La Motraye Seyahatnamesi*. çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.
- de Nicolay, Nicolas. *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*. çev. Şirin Tekeli - Menekşe Tokyay. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

- de Villalon, Cristobal. *Türkiye Seyahati Kanuni Devrinde İstanbul 1557 Yılında Bir El Yazması Osmanlılara Esir Düşen İspanyol Pedro'nun Anıları*. çev. Yeliz Demirören. İstanbul: Erko Yayıncılık, 2011.
- de Villehardouin, Geoffroi - de Valenciennes, Henri. *Konstantinopolis'te Haçlılar*, çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- du Loir, Clausier. *IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları (Du Loir Seyahatnamesi)*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Demir, Abdullah. *Tophane Mahkemesi 7 Numaralı Şer'îye Sicil Defterinin İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Dukas. *İstanbul'un Fethi Dukas Kroniği (1341- 1462)*. çev. V. Mirmiroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.
- Ernoul. *Ernoul Kroniği: Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Fethi*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu- Dizini*. haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938.
- Fatih Sultan Mehmed'in 877/ 1472 Tarihli Vakfiyesi: Tıpkıbasım, Düzenleme, Çeviri, Değerlendirme*. çev. Ahmet Beyatlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Galland, Antoine. *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*. çev. Nahid Sırrı Örik. 1-2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Gerlach, Stephan. *Türkiye Günlüğü 1573- 1576*. çev. Türkis Noyan. 1 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Gerlach, Stephan. *Türkiye Günlüğü 1577- 1578*. çev. Türkis Noyan. 2 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019.
- Gözen, Ramazan. *Beşiktaş Mahkemesi 62 Numaralı Şer'îye Sicili Defteri (H. 1061- M. 1651)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Gregory Abu'l Ferec (Bar Hebraeus). *Abu'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Günay, Musa. *55 Numaralı Muhimme Defteri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

- Gyllius, Petrus. *İstanbul Boğazı*. çev. Erendiz Özbayoğlu. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa. *Hasan Bey-zâde Târîhi*. haz. Şevki Nezihi Aykut. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Hierosolimitano, Domenico. *Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları*. çev. Esmâ Selçuk Demir. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf. *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*. çev. Elmon Hançer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- İnalcık, Halil. *The Survey of İstanbul 1455: The Text English Translation Analysis of the Text Documents*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İnciyan, Ğ. *XVIII. Asırda İstanbul*. çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1976.
- İsâzâde. *İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*. nşr. Ziya Yılmaz. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1996.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077/ M. 1666- 1667)*. haz. Rıfat Günelan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081/ M. 1670- 1671)*. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096- 1097/ M. 1685- 1686)*. haz. Sabri Atay vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120- 1121/ M. 1709)*. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş., 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143- 1144/ M. 1730- 1732)*. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Beşiktaş Mahkemesi 63 Numaralı Sicil (H. 1061- 1062/ M. 1651- 1652)*. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016- 1035/ M. 1608- 1626)*. çev. Rasim Erol vd. İstanbul: Kültür A.Ş., 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028- 1030/ M. 1619- 1620)*. haz. Yılmaz Karaca vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi 74 Numaralı Sicil (H. 1072- 1073/ M. 1661- 1662)*. haz. Hüseyin Kılıç vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 82 Numaralı Sicil (H. 1081/ M. 1670- 1671)*. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091/ M. 1679- 1680).* haz. Fuat Recep vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 7 Numaralı Sicil (H. 985- 986/ M. 1577- 1578).* haz. Mehmet Akman vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073- 1074/ M. 1663).* haz. Fuat Recep vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020- 1053/ M. 1612- 1643).* haz. Baki Çakır vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085- 1090/ M. 1674- 1679).* haz. Tahsin Özcan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618).* ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072- 1073/ M. 1661- 1663).* ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş., 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107- 1108/ M. 1695- 1697).* ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179- 1180/ M. 1765- 1767).* ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil (H. 1033- 1034/ M. 1623- 1624).* haz. Fuat Recep - Sabri Atay. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1042- 1043/ M. 1633).* haz. Fuat Recep - Sabri Atay. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067- 1069/ M. 1656- 1658).* ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 127 Numaralı Sicil (H. 1090- 1091/ M. 1679- 1680).* çev. Selman Soydemir vd. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H. 1115- 1116/ M. 1704).* Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Tophane Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 966- 967/ M. 1558- 1559).* çev. Rıfat Günelan vd. İstanbul: Kültür A.Ş., 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919- 927/ 1513- 1521).* haz. Bilgin Aydın vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940- 942/ M. 1534- 1536).* haz. Kenan Yıldız. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H. 956- 963/ M. 1549-1556).* haz. Orhan Gültekin. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987- 988/ M. 1579-1580).* haz. Rıfat Günelan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 990- 991/ M. 1582-1583),* haz. Hilal Kazan vd. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010).
- İstanbul Şer'îyye Sicilleri Vakfiyeler Katalogu.* haz. Bilgin Aydın vd. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Kahya, Ozan. *11 Numaralı İstanbul Mahkemesi Defteri (H. 1073) Tahlil ve Metin.* İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karakoyun, Ebru. *Fransa Ahkâm Defteri (1666- 1667).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Khoniates, Niketas. *Historia: (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri).* çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Komnena, Anna. *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası.* çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
- Kömürciyan. Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul.* çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.
- Kritovulos. *Kritovulos Tarihi (1451- 1467).* çev. Ari Çokana. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Kuran, Timur. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam.* 1 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Lello, Henry. *The Report of Lello: Babiali Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası.* nşr. Orhan Burian. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1952.
- Marsilli, Graf. *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti.* çev. M. Kaymakam Nazmi. Ankara: Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934.
- Maurand, Jérôme. *Itineraire de Jerome Murand d'Antibes a Constantinople (1544).* Paris: Ernest Leroux Editeur, 1901.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî.* sad. Seyit Ali Kahraman. 3 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- Oluk, Fahri. *Camii'd-Düvel Sultan IV. Mehmet Dönemi Tercüme, Metin ve Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*. haz. Sinan Çuluk - Yılmaz Karaca. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.
- Oral, Ertuğrul. *Mehmet Halife Tarih-i Gülmanî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Örkmes, Feryal. *1072 Tarihli Ahi Çelebi Mahkemeleri 11 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Öz, Tahsin. *Zei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih*. İstanbul: Istanbul Mitteilungen, 1935.
- Özkasap, Hande Nalan. *Tarih-i Nihadî (152b- 233a) Transkripsiyon ve Değerlendirme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Peçevi İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi*. haz. Bekir Sıtkı Baykal. 1 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Ralamb, Claes. *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657- 1658*. çev. Ayda Arel. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.
- Rycaut, Paul. *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677 Containing the Reigns of the Three Lasy Emperours*. London: John Starkey, 1680.
- Sağırılı, Abdurrahman. *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevarih ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Sandys, George. *Sandys Travails: History of the Originall and Present State of the Turkish Empire: Their Lawes, Governement, Policy, Military Force, Courts of Justice and Commerce: the Mahometan Religion and Ceremonies*. London: Printed by Richard Cotes, 1652.
- Schweigger, Salomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578- 1581*. çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî (1003- 1008/ 1595- 1600)*, haz. Mehmet İpşirli. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Şahin, Haldun. *Üsküdar Kadılığı 6/ 281 Numaralı Şer'iyye Sicili (1090 / 1679)*. İstanbul Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1992.

- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Silahdar Tarihi*. 1 Cilt. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Thévenot, Jean. *Thévenot Seyahatnamesi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Topçular Katibi Abdülkadir Efendi. *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*. haz. Ziya Yılmaz. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Tudela'lı Benjamin - Ratisbon'lu Petachia. *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Tursun Beğ. *Tarih-i Ebü'l-Feth*. haz. Mertol Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.
- Werner, Crailsheimli Adam. *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616- 1618*. çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Yüksek, Alparslan. *Galata Mahkemesine Ait 141 Nolu Şer'îye Sicilinin (H. 1098- 1099) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Araştırma ve İncelemeler

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *İmâm-ı Buhâri ve Müslim'in İttifak Ettikleri Hadîsler*. çev. İsmail Kaya vd. 1 Cilt. Konya: Sebat Matbaa Ofset, 1984.
- Adam, Baki. "Sinagog". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/ 222- 224. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Afyoncu, Erhan. *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Ağır, Aygün. *İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2009.
- Akbayar, Nuri. *Dünden Bugüne Beşiktaş*. İstanbul: Beşiktaş Belediye Başkanlığı, 1998.
- Akalın, Şehabeddin. "Mimar Dalgıç Ahmed Paşa". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 9/ 13 (Eylül 1958), 71- 80.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.
- Akgündüz, Ahmet. "İstibdâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/ 319- 320. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Akhiezer, Golda. "Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries". *Jews in Byzantium: Dialectics of minority and Majority Cultures*. ed. Robert Bonfil vd. 723-758. Leiden: Brill, 2011.

- Akmen, Mehmet. "Kilise ve Havraların İslam- Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri". *Osmanlı'da Din- Devlet İlişkileri*. haz. Vecdi Akyüz. 231- 244. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1999.
- Akpınar, Ömer Faruk. *H. Osman'ın Hadis Rivayeti'ndeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Aksoy, İsmail Hakkı. "Büyükkçekmece Köprüsü Temel İnşaatı". *II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 28 Nisan- 2 Mayıs 1986 Bildiriler*. 2/ 145- 153. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1986.
- Altaş, Hüseyin. "Vakıflarda Evladiye ve Aile Vakıfları". *Vakıf Medeniyeti Sempozyum Kitabı*. 99- 104. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003.
- Altınkaynak, Erdoğan. "Karay Ad ve Soyadları". *Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi* 3/ 9 (2006), 127-138.
- Altunbay, Mustafa. *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Andreasyan, H. D. "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 27 (1973), 59- 84.
- Angel, Marc D. *Foundations of Sephardic Spirituality: The Inner Life of Jews of the Ottoman Empire*. Woodstock: Jewish Lights Publishing, 2006.
- Angel, Marc. "The Responsa Literature in the Ottoman Empire as a Source for the Study of Ottoman Jewry". *The Jews of the Ottoman Empire*. ed. A. Levy. 669- 685. Princeton: The Darwin Press, 1994.
- Anhegger, Robert. *Beitraege zur Geschichte des Berghaus im Osmanischen Reich: I Europäische Türkei*. İstanbul: Marmara Basımevi, 1943.
- Ankori, Zvi. *Karaites in Byzantium: The Formative Years 970- 1100*. New York: Columbia University Press, 1959.
- Arıkan, Zeki. "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/ 1577- 1578)". *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs- 1 Haziran 1988 Bildiriler*. 47- 53. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1989.
- Arslan, Hüseyin. *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl) Yönetim Nüfus Göçler İskânlar Sürgünler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Arslantaş, Nuh. *Yahudiler ve Türkler: Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsali'nin (1483- 1555) Seder Eliyahu Zuta İsimli Kroniği Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Arslantürk, Ahmet. "Sadrazam Ayas Paşa'nın Vakfiyeleri ve Bir Sınırnâmesi". *Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011), 165-180.

- Asa, Rubi. “Mayor Sinagogu’nda Yeni Bir Dönem”. *Şalom* (11 Kasım 2009).
- Atasağun, Galip. *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dinî Semboller*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Aydın, Mahir. “Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar”. *Belleten* 65/ 243 (2001), 623- 636.
- Aydın, Mehmet. “İstanbul’un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul’daki Yahudi Cemaatleri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Mart 2002), 5-25.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1958.
- Baer, Marc David. *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası’nda İhtida ve Fetih*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayın, 2010.
- Baer, Marc David. “17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Nüfus ve Mevkilerini Yitirmeleri”. *Toplum ve Bilim* 83 (1999- 2000), 202- 221.
- Barkan, Ömer L. “Avarız”. *İslâm Ansiklopedisi*. 2/ 13- 19. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Essai Sur les Données Statistiques des Registres de Recensement Dans l’Empire Ottoman Aux XVe et XVIe Siècles”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1/1 (1957), 9-36.
- Barkan, Ömer Lütfi - Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970.
- Barkan, Ömer Lütfi. “894 (1488/ 1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilançoları”. *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1/1 (Ocak 1964), 1-117.
- Barkan, Ömer Lütfi. “İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (Ağustos 2015), 209- 237.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”. *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 1- 25.
- Barnai, Jacob. “Messianism and Leadership: The Sabbatean Movement and the Leadership of the Jewish Communities in the Ottoman Empire”. *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*. ed. Aron Rodrigue. 167- 182. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1992.
- Barnai, Jacob. “On the History of the Jews in the Ottoman Empire”. *Sephardi Jews in the Ottoman Empire: Aspects of Material Culture*, ed. Esther Juhasz. 19-35. Jerusalem: Israel Museum, 1990.

- Ben-Naeh, Yaron. *Sultanlar Diyarında Yahudiler 17. Yüzyılda Osmanlı Yahudileri*. çev. Nita Özkatalan. İstanbul: GOA Basım Yayın, 2009.
- Benbassa, Esther- Rodrigue, Aron. *Türkiye ve Balkan Yahudileri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Benyakar, İsrail - Siliki, Yuda. *Türkçe- İbranice İbranice- Türkçe Sözlük*. Bat-Yam: İsrail'deki Türkiyeliler Birliği, 2011.
- Bernard Lewis. "The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician". *Bulletin of the Oriental and African Studies* 14 (1952), 550- 563.
- Birnbaum, Marianne D. *Gracia Mendes Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu*. çev. Mercan Uluengin. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Bornstein- Makovetsky, Leah. "Jewish Lay Leadership and Ottoman Authorities during the Sixteenth and Seventeenth Centuries". *Ottoman And Turkish Jewry: Community and Leadership*. ed. Aron Rodrigue. 87- 121. Bloomington: Indiana University Turkish Studies, 1992.
- Bostan, Hanefi. "XV- XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6- 9 Kasım 2008 Bildiriler*. 2/ 365- 402. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2009.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Amire*. Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Braudel, Fernand. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Bulunur, Kerim İlker. *Osmanlı Galatası (1453- 1600)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Cezar, Mustafa. "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* 1 (1963), 327- 414.
- "Chalkoprateia". *The Oxford Dictionary of Byzantium*. ed. Alexander P. Kazhdan. 1/ 407- 408. New York- Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Cohen, Amnon. *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984.
- Çelik, Şenol. "Beldar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek 1/ 179- 181. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çetin, Cemal. "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, ed. Hasan Bahar vd. 443- 465. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2009.
- Danon, Abraham. "The Karaites in European Turkey". *The Jewish Quarterly Review* 15 (1924- 1925), 285- 360.

- Darling, Linda T. *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560- 1660*. çev. Adnan Tonguç. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019.
- Demirutku, Erhan. “Kiliseden Camie Çevrilen İbadethaneler: Kariye Cami”. *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 2/ 9 (Eylül 1978), 75- 77.
- Dirimtekin, Feridun. “XVII. Yüzyılda İstanbul’un Medeni ve İctimai Hayatı”. *İstanbul Enstitüsü Mecmuası* 5 (1969), 56-98.
- Dirimtekin, Feridun. *Fetihten Önce Halic Surları*. İstanbul: İstanbul Enstitüsü, 1956.
- Dursteler, Eric R. *İstanbul'daki Venedikliler Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*. çev. Taciser Ulaş Belge. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Düzdağ, Ertuğrul. *Kanuni Devri Şeyhülislam Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Emecen, Feridun. *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- Emer, Aynur. *Beşiktaş Mahkeme Kayıtlarında Gayrimüslimler (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Epstein, Marc Alan. *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980.
- Ercan, Ayşe Özge. *İngiliz Seyyah John Sanderson'ın Seyahatnamesi (1584-1602): Türkçe Çeviri ve İstanbul Gözlemlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.
- Erden, Yasin. *Osmanlı Vakıf Hukukunda İstibdal (XVI. ve XVIII. Yüzyıllar Arası)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Erdoğan, Muzaffer. “Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri”. *Türkiyat Mecmuası* 12 (1955), 179-204.
- Ettinger, Shmuel. “Chmielnicki (Khmelnitski), Bogdan”. *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik vd. 4/ 654- 656. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.
- Eyice, Semavi. “Fetihten Önce Boğaziçi”. *İstanbul Armağanı: Boğaziçi Medeniyeti*. 2/ 95- 117. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.

- Franco, M. *Essai sur des Israelites de l'Empire Ottoman*. Paris: Librairie Durlacher, 1897.
- Freely, John. *Kayıp Mesih: Sabetay Sevi'nin İzini Sürerken*. çev. Ayşegül Çetin Tekçe. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Galante, Abraham. *Documents Officiels Turcs Concernant les Juifs de Turquie: Recueil de 114 Lois, Reglements, Firmans, Berats, Ordres et Decisions de Tribunaux*. Stamboul: Etablissements Haim, Rozio & Co, 1931.
- Galante, Abraham. *Don Joseph Nassi: Duc de Naxos d'apres de Nouveaux Documents*. Constantinople: Fratelli Haim, 1913.
- Galante, Abraham. *Les Juifs de Constantinople Sous Byzance*. İstanbul: Imprimerie Babok, 1940.
- Galante, Abraham. *Les Synagogues d'Istanbul*. İstanbul: Societe Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, 1937.
- Galante, Abraham. *Medecins Juifs au Service de la Turquie*. İstanbul: Imprimiere Babok, 1938.
- Galante, Abraham. *Sabetay Sevi ve Sabetaycılarının Gelenekleri*. İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 2000.
- Galante, Avram. *Histoire des Juifs de Turquie*. 2 Cilt. İstanbul: The Isis Press, 1961.
- Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım ve Yayın, 1995.
- Gerber, Haim. *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*. İstanbul: The Isis Press, 2008.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk. *Bir Semt-i Meşhur Tophane Değişimin ve Yıkımın Hikayesi*. İstanbul: İstanbul Şehri Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk. "Haliç Yahudileri ve Sinagogları". *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu*. İstanbul: Ege Yayınları, 2004.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk. *Tarihte Hasköy: Hasköy Sütluçe ve Halıcıoğlu Semtleri Monografisi*. İstanbul: Sinpaş Yapı Endüstrisi ve Ticaret A.Ş., 2005.
- Gören, Ahmet Kamil. "Eyüp'ün Komşusu Tarihi Bir Semt: Geçmişten Günümüze Ayvansaray". *1. Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler*, ed. İsmail Demirci. 148-171. İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Kültür Yayınları, 1997.
- Gövsä, Alaeddin. *Sabatay Sevi*. İstanbul: Anka Yayınları, 2000.
- Güleryüz, Naim. *İstanbul Sinagogları*. İstanbul: Rekor Ofset, 1992.

- Güleryüz, Naim. *Tarihte Yolculuk: Edirne Yahudileri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2014.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Hacker, Joseph. “The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire during the Fifteenth to the Seventeenth Centuries”. *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, ed. Aron Rodrigue. 1-65. Bloomington: Indiana University, 1992.
- Hacker, J.K. “, “The Structure and Scope of Jewish Organization and Self-Government in the Ottoman Empire in the 15th- 17th Centuries”. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*. 343- 351. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Hacker, Joseph. “İbn Habib, Jacob ben Solomon”. *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. 9/ 677- 678. Farmington Hills: Thomson Gale 2007.
- Haskan, Mehmet Mermi. *İstanbul Hamamları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995.
- Haskan, Mehmet Mermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. 1 Cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Heyd, Uriel. “Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent”. *Oriens* 16 (Aralık 1963), 152-170.
- Heyd, Uriel. “On Yedinci Yüzyılda İstanbul'daki Yahudi Toplulukları”. *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine: Makaleler*. çev. Ferhat Koca. 171-188. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Heyd, Uriel. “Sabetay Sevi ile İlgili Bir Osmanlı Belgesi”. *Tarih ve Toplum* 38/ 223 (Temmuz 2002), 7- 9.
- İçten, Erdiñ. “Ketuba ve Aile İçi Sorumluluklar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 29/ 1 (Haziran 2010), 229- 255.
- İnalcık, Halil. “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası”. çev. Fahri Unan. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 3 (1988), 215- 225.
- İnalcık, Halil. “Foundations of Ottoman- Jewish Cooperation”. *Jews, Turks, Ottomans: a Shared History Fifteenth through the Twentieth Century*. ed. Avigdor Levy. 3-14. New York: Syracuse University Press, 2002.
- İnalcık, Halil. “Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450- 1500”. *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*. ed. C.E. Bosworth vd. (Princeton: The Darwin Press, 1991), 513- 550.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”. *Belgeler* 10/ 14 (1980- 1981), 1- 91.

- İnalcık, Halil. “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”. *Belleten* 23/ 92 (1959), 575- 610.
- İnalcık, Halil. “Ottoman Galata, 1453- 1553”. *Première Rencontre Internationale sur l’Empire Ottoman et la Turquie Moderne*. ed. Edhem Eldem. İstanbul- Paris: Isis Press, 1999.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar Tagayyür ve Fesad (1603- 1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- İşbilir, Ömer. “Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/ 311- 312. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- İşbilir, Ömer. “Yük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/ 46- 48. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Jacoby, D. “The Jewish Community of Constantinople from Komnenan to the Palaiologan Period”. *Vizantiskij Vremennik* 55/ 2 (1998), 31-40.
- Jacoby, D. “The Jews of Constantinople and Their Demographic Hinterland”, *Constantinople and its Hinterland: Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, 1993*. ed. Cyril Mango – Gilbert Dagron. Aldershot: Society for Promotion of Byzantine Studies Publications, 1995, 221- 232.
- Jacoby, David. “Les Quartiers Juifs de Constantinople a l’Epoque Byzantine”. *Byzantion* 37 (1967), 167- 227.
- Kabaağaç, Sina - Alovera Erdal. *Latince/ Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- Kallek, Cengiz. “Kile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/ 567- 570. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kastein, Joseph. *Sabetay Sevi: İzmirli Mesih*. çev. Orhan Düz. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Katzburg, Nathaniel. “Hungary”. *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. 9/ 608- 621. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.
- Kazıcı, Ziya. “Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 285- 310.
- Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.
- Kılıç, Muharrem. “Osmanlı Fetva Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü: Fetâvâ-yi Ali Efendi Örneği”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 63- 82.

- Kiel, Machiel. “İzdin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23/ 505-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kiel, Machiel. “Kesriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/ 311-312. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kobler, Franz. *Letters of Jews Through the Ages: From Biblical Times to the Middle of the Eighteenth Century*. London: Ararat Publishing Society, 1953.
- Koca, Ferhat. “el- Fetâva’t-Tatarhâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/ 446- 447. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*. 1 Cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Köse, Metin Ziya. “Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne: Yeniçağ'da Galata'da Müste'men Yahudilere Dair Kayıtlar”. *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/ 10 (2013), 195-211.
- Köse, Metin Ziya. “Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne: Yeniçağ'da Galata'da Müste'men Yahudilere Dair Kayıtlar”. *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/ 10 (2013), 195- 211.
- Kupfer, Ephraim. “İbn Yahya, David ben Solomon”. *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. 9/ 697. Farmington Hills: Thomson Gale 2007.
- Kuruçay, Akif. *İstanbul'un 100 Hamamı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2011.
- Kutluay, Yaşar. *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1965.
- Kuzgun, Şaban. *Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: Se-da Yayınları, 1985.
- Küçük, Abdurrahman. *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Levy, Avigdor. *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton: The Darwin Press, 1994.
- Levy, Avigdor. *The Sephardim in the Ottoman Empire*. New Jersey: The Darwin Press, 1992.
- Lewis, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*. çev. Bahadır Sina Şener. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Mantran, Robert, “Un Document Sur la Cizye a İstanbul a la Fin du XVIIe siècle”. *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), 11- 15.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan. Ankara: TTK Yayınları, 1990.

- Mantran, Robert, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.
- Marcus, Jacob. *The Jew in the Medieval World: a Source Book*. New York: Harper& Row Publishers, 1965.
- Marcus, Simon - Bornstein-Makovetsky, Leah. "Hamon". *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. 8/ 311- 312. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.
- Milano, Attilio. "The Number of the Jews in the Sicily at the Time of Their Expulsion in 1492". *Jewish Social Studies* 15/1 (Ocak 1953), 25-32.
- Miller, Jaroslav. "Between the Ottomans and the Habsburg: Hungarian Jews After the Mohacs Catastrophe". *Acta Universitatis Carolinae: Philosophica et Historica* 3 (1 Haziran 2004), 99-104.
- Nehama, Joseph. *Histoire des Israelites de Salonique*. 2 Cilt. Paris: Librairie Durlacher, 1925.
- Nemoy, Leon. "Karaites". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik vd. 11/ 785- 800. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.
- Oral, Mustafa. "Çıfit Adına Dair". *Folklor/ Edebiyat* 16/ 63 (Mart 2010). 21- 28.
- Orhonlu, Cengiz. "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 7/ 10 (Eylül 1954), 51-70.
- Orhonlu, Cengiz. "Osmanlı Devletinde Tercümanlık". *Atatürk Konferansları V: 1971-1972*. 13- 23. Ankara: TTK Yayınları, 1975.
- Ortaylı, İlber. "Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Açılış Töreni Konuşması". *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5- 8 Nisan 2010)*. ed. Mehmet Alpargu vd. 7- 12. Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Ömer İşbilir, "Yük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 2013), 44/ 48.
- Özgüleş, Muzaffer. *Gülnuş Emetullah Sultan'ın İmar Faaliyetleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Pantık, Ramazan. *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686- 1727)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Peirce, P. Leslie. *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar*. çev. Ayşe Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Palazzo, Benedetto. *Arap Camii veya Galata Saint-Paul Kilisesi*. çev. İ. Burhan Yentürk. İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2014.
- Rosenblatt, Norman. *Joseph Nasi Court Favorite of Selim II*. Pennsylvania: University of Pennsylvania, Doktora Tezi, 1957.

- Roth, Cecil vd., “Kiera”. *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik vd. 12/ 147-148. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.
- Roth, Cecil. *A History of the Marranos*. New York: Sepher- Hermon Press, 1974.
- Roth, Cecil. *Dona Gracia of the House of Nasi*. Illinois: Varda Books, 2001.
- Roth, Cecil. *Histoire du Peuple Juif (des origines a la resurrection de l’Etat d’Israel)*. Paris: Editions de la Terre Retrouvée, 1957.
- Roth, Cecil. *The House of Nasi Dona Gracia*. New York: Greenwood Press, 1969.
- Roth, Cecil. *The House of Nasi: the Duke of Naxos*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1948.
- Rozen, Minna - Arbel, Benjamin. “Great Fire in the Metropolis: the case of the Istanbul conflagration of 1569 and its Description by Marcantonio Barbaro”. *Mamluks and Ottomans Studies in Honour of Michael Winter*. ed. David Wasserstein vd. 134-165. New York: Routledge, 2006.
- Rozen, Minna. *İstanbul Yahudi Cemaati’nin Tarihi (1453- 1566)*. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Rozen, Minna. “Public Space and Private Space Among the Jews of İstanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”. *Turcica* 30 (1998), 331- 345.
- Sabırlı, Tijen. *Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı’nın Sosyal ve Ekonomik Açısından İncelenmesi 1582- 1826*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Sahillioğlu, Halil. “Avarız”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/ 108- 109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Sami, Canan. *Bailo Agostino Nani’nin Relazione’sine Göre 17. Yüzyıl Başı Osmanlı Venedik İlişkileri*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2102.
- Schama, Simon. *Yahudilerin Tarihi 1492- 1900: Aidiyet*. çev. Leyla Tonguç. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2010.
- Scholem, Gershon. *Sabetay Sevi: Mistik Mesih*. çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Scholem, Gershom, “Shabbetai Zevi”. *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik vd. 18/ 340- 359. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.
- Shmuelevitz, Aryeh. *The Jews of the Ottoman Emire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries Administrative, Economic; Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*. Leiden: E. J. Brill, 1984.

- Schneider, Alfons Maria. "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu". *Belleten* 16/ 61 (1952), 35-48.
- Sevilla-Sharon, Moshe. *Türkiye Yahudileri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Sharf, Andrew. *Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade*. London: Routledge & Kegan Paul, 1971.
- Shaw, Stanford J. *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*. çev. Meriç Sobutay. İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.
- Sierra, Sergio Joseph. "Sicily", *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik vd. 18/ 542-543. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.
- Starr, Joshua. *The Jews in the Byzantine Empire 641- 1204*. Athen: Verlag der Byzantinisch- Neugriechischen Jahrbücher, 1939.
- Szende, Katalin. "Scapegoats or Competitors? The Expulsiaon of Jews from Hungarian Towns on the Aftermath of the Battle of Mohacs". *Expulsion and Diaspora Formation: Religious and Ethnic Identities in Flux from Antiquity to the Seventeenth Century*. ed. John Tolan. 51-83. Turnhout: Brepols Publishers, 2015.
- Şakul, Kahraman. *Kamaniçe Kuşatması 1672*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Şişman, Cengiz. *A Jewish Messiah in the Ottoman Court: Sabbatai Sevi and the Emergence of a Judeo- Islamic Community (1666- 1720)*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Doktora Tezi, 2004.
- Şişman, Cengiz. *Sabetay Sevi ve Sabetaycılar: Mitler ve Gerçekler*. Ankara: Aşına Kitaplar, 2008.
- Şişman, S. "İstanbul Karayları". *İstanbul Enstitüsü Mecmuası* 3 (1957), 97-102.
- Tanınmış, Vesile. "16. Yüzyıl İstanbul'unda Aşkenazlar". *Journal of International Eastern European Studies* 5/ 1 (Haziran 2023), 71- 95.
- Tekin, Rahmi. *İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520- 1670)*. İstanbul: Birleşik Yayınevi, 2014.
- Teoman, Zeki. "Budin Şehrinin Anahtarlarını Kanuni'ye Kim Teslim Etti?". *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 12 (Aralık 1987), 14- 17.
- Terzioğlu, Arslan. *Moses Hamons Kompendium der Zahnheilkunde: Aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts*. Münghen: 1977.
- Thys- Şenocak, Lucienne. *Hadice Turhan Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*. çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Toaff, Ariel - Zeldes, Nadia. "Calabria". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik vd. 4/ 348. Farmington Hills: Thomson Gale, 2007.

- Ülgen, Ali Saim. *Fatih Devrinde İstanbul 1453- 1481: Haritası- İzahatı- İndeksler*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1939.
- Ülgen, Ali Saim. “Yenicami”. *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 387-397.
- Ünver, Süheyl “Kadıköyü’ne Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri”. *İstanbul Risaleleri*. 1 / 75- 121. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- van Millingen, Alexander. *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*. Chestnut Hill, Mass.: Elibron Classics, 2005.
- van Straten, Jits. *The Origin of Askenazi Jewry: the Controversy Unraveled*. New York: De Gruyter, 2011.
- Veinstein, Gilles. “The Ottoman Jews: Between Distorted Realities and Legal Fictions”. *Mediterranean Historical Review* 25/ 1 (Haziran 2010), 53-65.
- Weissberg, Victor H. *Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Responsa of Rabbi Jacob Alfandari and Rabbi Joseph Katzavi*. Ohio: Hebrew Union College Jewish Institue of Religion, Doktora Tezi, 1970.
- Yerasimos, Stephane. “La Communauté Juive d’İstanbul a la Fin du XVIe Siecle”. *Turcica: Revue d’Etudes Turques* 27 (1995), 101-130.
- Yıldız, Kenan. “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları* 54 (2019), 141- 198.
- Yıldız, Kenan. *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Yıldız, Kenan. “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 1 /486- 503. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Vesile TANINMIŞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen- Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Yeniçağ Tarihi
Makale ve Bildiriler	
1. Vesile Tanınmış. “16. Yüzyılda Karai Cemaati”. <i>Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi</i> 8/ 1 (Haziran 2023), 31- 49.	
2. Vesile Tanınmış. “16. Yüzyıl İstanbul’unda Aşkenazlar”. <i>Journal of International Eastern European Studies</i> 5/ 1 (Haziran 2023), 71- 95.	